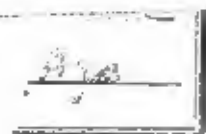

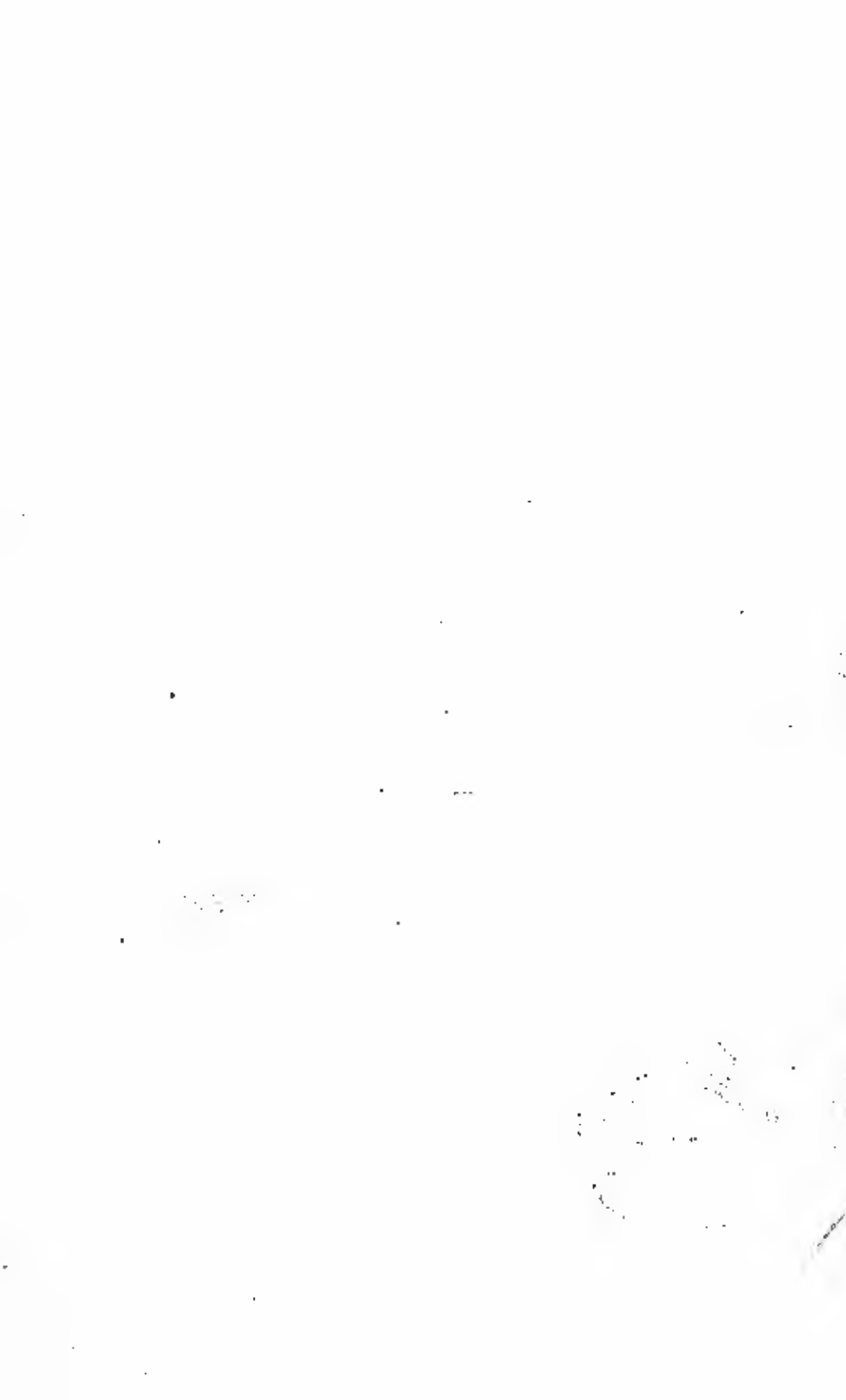
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL. NO. 5a2122 | Tai | Aga

ACC. NO. 1896

1896

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

एव द्वितीयकाण्डस्थपथप्रथमपाठकारम्प पञ्चमपाठकर्ता

दशानुवाकान्तश्चतुर्थो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतेः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदपारिभिः

गंगाधर सापूराब काले जे. पी.

इत्येतेः

पुण्यालयपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

३२७२२ इत्यभिधेयगहामानप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरेमुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

प्रालिवाहनशकाब्दाः १८३८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४९ ।

द्वितीयेष्वमरकनामुचिः ।

(एषः सर्वेभ्यो राजशासनानुसारेण स्वागतीकृतः) ।

मूल्यं उपरुचयम् (रु० २) ।

CENTRAL ARCHIVES, INDIAN LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. ~~1874~~ 1896

Date 28.8.54

Call No. SA 2V22 / ~~105~~ ~~106~~ ~~107~~ ~~108~~ ~~109~~ ~~110~~ ~~111~~ ~~112~~ ~~113~~ ~~114~~ ~~115~~ ~~116~~ ~~117~~ ~~118~~ ~~119~~ ~~120~~ ~~121~~ ~~122~~ ~~123~~ ~~124~~ ~~125~~ ~~126~~ ~~127~~ ~~128~~ ~~129~~ ~~130~~ ~~131~~ ~~132~~ ~~133~~ ~~134~~ ~~135~~ ~~136~~ ~~137~~ ~~138~~ ~~139~~ ~~140~~ ~~141~~ ~~142~~ ~~143~~ ~~144~~ ~~145~~ ~~146~~ ~~147~~ ~~148~~ ~~149~~ ~~150~~ ~~151~~ ~~152~~ ~~153~~ ~~154~~ ~~155~~ ~~156~~ ~~157~~ ~~158~~ ~~159~~ ~~160~~ ~~161~~ ~~162~~ ~~163~~ ~~164~~ ~~165~~ ~~166~~ ~~167~~ ~~168~~ ~~169~~ ~~170~~ ~~171~~ ~~172~~ ~~173~~ ~~174~~ ~~175~~ ~~176~~ ~~177~~ ~~178~~ ~~179~~ ~~180~~ ~~181~~ ~~182~~ ~~183~~ ~~184~~ ~~185~~ ~~186~~ ~~187~~ ~~188~~ ~~189~~ ~~190~~ ~~191~~ ~~192~~ ~~193~~ ~~194~~ ~~195~~ ~~196~~ ~~197~~ ~~198~~ ~~199~~ ~~200~~ ~~201~~ ~~202~~ ~~203~~ ~~204~~ ~~205~~ ~~206~~ ~~207~~ ~~208~~ ~~209~~ ~~210~~ ~~211~~ ~~212~~ ~~213~~ ~~214~~ ~~215~~ ~~216~~ ~~217~~ ~~218~~ ~~219~~ ~~220~~ ~~221~~ ~~222~~ ~~223~~ ~~224~~ ~~225~~ ~~226~~ ~~227~~ ~~228~~ ~~229~~ ~~230~~ ~~231~~ ~~232~~ ~~233~~ ~~234~~ ~~235~~ ~~236~~ ~~237~~ ~~238~~ ~~239~~ ~~240~~ ~~241~~ ~~242~~ ~~243~~ ~~244~~ ~~245~~ ~~246~~ ~~247~~ ~~248~~ ~~249~~ ~~250~~ ~~251~~ ~~252~~ ~~253~~ ~~254~~ ~~255~~ ~~256~~ ~~257~~ ~~258~~ ~~259~~ ~~260~~ ~~261~~ ~~262~~ ~~263~~ ~~264~~ ~~265~~ ~~266~~ ~~267~~ ~~268~~ ~~269~~ ~~270~~ ~~271~~ ~~272~~ ~~273~~ ~~274~~ ~~275~~ ~~276~~ ~~277~~ ~~278~~ ~~279~~ ~~280~~ ~~281~~ ~~282~~ ~~283~~ ~~284~~ ~~285~~ ~~286~~ ~~287~~ ~~288~~ ~~289~~ ~~290~~ ~~291~~ ~~292~~ ~~293~~ ~~294~~ ~~295~~ ~~296~~ ~~297~~ ~~298~~ ~~299~~ ~~300~~ ~~301~~ ~~302~~ ~~303~~ ~~304~~ ~~305~~ ~~306~~ ~~307~~ ~~308~~ ~~309~~ ~~310~~ ~~311~~ ~~312~~ ~~313~~ ~~314~~ ~~315~~ ~~316~~ ~~317~~ ~~318~~ ~~319~~ ~~320~~ ~~321~~ ~~322~~ ~~323~~ ~~324~~ ~~325~~ ~~326~~ ~~327~~ ~~328~~ ~~329~~ ~~330~~ ~~331~~ ~~332~~ ~~333~~ ~~334~~ ~~335~~ ~~336~~ ~~337~~ ~~338~~ ~~339~~ ~~340~~ ~~341~~ ~~342~~ ~~343~~ ~~344~~ ~~345~~ ~~346~~ ~~347~~ ~~348~~ ~~349~~ ~~350~~ ~~351~~ ~~352~~ ~~353~~ ~~354~~ ~~355~~ ~~356~~ ~~357~~ ~~358~~ ~~359~~ ~~360~~ ~~361~~ ~~362~~ ~~363~~ ~~364~~ ~~365~~ ~~366~~ ~~367~~ ~~368~~ ~~369~~ ~~370~~ ~~371~~ ~~372~~ ~~373~~ ~~374~~ ~~375~~ ~~376~~ ~~377~~ ~~378~~ ~~379~~ ~~380~~ ~~381~~ ~~382~~ ~~383~~ ~~384~~ ~~385~~ ~~386~~ ~~387~~ ~~388~~ ~~389~~ ~~390~~ ~~391~~ ~~392~~ ~~393~~ ~~394~~ ~~395~~ ~~396~~ ~~397~~ ~~398~~ ~~399~~ ~~400~~ ~~401~~ ~~402~~ ~~403~~ ~~404~~ ~~405~~ ~~406~~ ~~407~~ ~~408~~ ~~409~~ ~~410~~ ~~411~~ ~~412~~ ~~413~~ ~~414~~ ~~415~~ ~~416~~ ~~417~~ ~~418~~ ~~419~~ ~~420~~ ~~421~~ ~~422~~ ~~423~~ ~~424~~ ~~425~~ ~~426~~ ~~427~~ ~~428~~ ~~429~~ ~~430~~ ~~431~~ ~~432~~ ~~433~~ ~~434~~ ~~435~~ ~~436~~ ~~437~~ ~~438~~ ~~439~~ ~~440~~ ~~441~~ ~~442~~ ~~443~~ ~~444~~ ~~445~~ ~~446~~ ~~447~~ ~~448~~ ~~449~~ ~~450~~ ~~451~~ ~~452~~ ~~453~~ ~~454~~ ~~455~~ ~~456~~ ~~457~~ ~~458~~ ~~459~~ ~~460~~ ~~461~~ ~~462~~ ~~463~~ ~~464~~ ~~465~~ ~~466~~ ~~467~~ ~~468~~ ~~469~~ ~~470~~ ~~471~~ ~~472~~ ~~473~~ ~~474~~ ~~475~~ ~~476~~ ~~477~~ ~~478~~ ~~479~~ ~~480~~ ~~481~~ ~~482~~ ~~483~~ ~~484~~ ~~485~~ ~~486~~ ~~487~~ ~~488~~ ~~489~~ ~~490~~ ~~491~~ ~~492~~ ~~493~~ ~~494~~ ~~495~~ ~~496~~ ~~497~~ ~~498~~ ~~499~~ ~~500~~ ~~501~~ ~~502~~ ~~503~~ ~~504~~ ~~505~~ ~~506~~ ~~507~~ ~~508~~ ~~509~~ ~~510~~ ~~511~~ ~~512~~ ~~513~~ ~~514~~ ~~515~~ ~~516~~ ~~517~~ ~~518~~ ~~519~~ ~~520~~ ~~521~~ ~~522~~ ~~523~~ ~~524~~ ~~525~~ ~~526~~ ~~527~~ ~~528~~ ~~529~~ ~~530~~ ~~531~~ ~~532~~ ~~533~~ ~~534~~ ~~535~~ ~~536~~ ~~537~~ ~~538~~ ~~539~~ ~~540~~ ~~541~~ ~~542~~ ~~543~~ ~~544~~ ~~545~~ ~~546~~ ~~547~~ ~~548~~ ~~549~~ ~~550~~ ~~551~~ ~~552~~ ~~553~~ ~~554~~ ~~555~~ ~~556~~ ~~557~~ ~~558</~~

अथ समाख्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमपपादके पथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेष्वोऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेहभरम् ॥ १ ॥

व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलपकृतिबोधकम् ।

षिकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥

वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।

ऋचः पादधुता मन्त्रा यजुः पश्चिष्टपादकम् ॥ ४ ॥

साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।

लोके पदपदार्थो यो वेदे तावेव मौचरौ ॥ ५ ॥

मानं व्याकरणं तत्तदर्थोद्देशकवद्भवेत् ।

अनाध्यामेऽपि मन्योक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥

नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।

अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तर्धीः ॥ ७ ॥

संनिधावनुपलङ्गः स्यादर्थोद्देशितरसंनिधौ ।

मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादव्यात्मकम् ॥ ८ ॥

सप्तमिव्याहृते(त) धर्मे(र्मे) शक्तिको बोधको विधिः ।

अपवीतादिवलोके सपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

हिराब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तु)परिधारणे ।

न विधिर्मन्त्रगारुष्येति याभिर्यजत ईत्यतः ॥ १० ॥

वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मं विधिर्यतः ।

ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

१ क. घ. च. 'तीर्थं म' । २ च. 'दकाः । सा' । ३ स. च. 'स्मातो या' । ४ क.

च. छ. च. इत्यतः । ५ स. च. विधीयते ।

तेन सन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुगीः ।

सर्वसाधारणा सार्थाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसौमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्नुदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽस्मिन्ने ।

अनामासेन वेदेऽस्मिन्नर्थे बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे पतिपाद्यं कर्म द्विविधं—प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृतस-
र्वाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं
तु प्रकृतेरतिविशेष्ये सा विकृतिः । यथा शाब्दिको वेदशब्द एव सर्वो प्रक्रि-
यामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सौमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्मात्प्रकृत्यान्वतोऽतिदिष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकौपधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहो-
त्रादिरुपलक्षणीयम् । अथवा वह्निसंस्कारमात्रया कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपपत्ताः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराध्यादिद्रव्येण
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं भासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासारूपं कर्म । तद्विकृतिरै-
न्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिकाम्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निहोत्रमारूपं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिर्विधजिदाद्येकाहः (ह) परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंचः ।
धस्यप्यमीषोमीयपशुरुक्तेभ्य इष्ट्यग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिमूलप्रकृतिः । आस्मिन्पञ्चाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां
सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो द्रव्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विवि-
धस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरुपसंज्ञोऽयम् इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीय-
स्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ । सोमस्याङ्गत्वे-
नावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृ-
तिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयका-
ण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासमास-
णमाश्रितं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव सभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्रा-
धान्यमाविरुद्धम् । तास्वापि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यास-
त्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाह्न्यायेन
प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यपशवोऽ-
ल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमा-
साङ्गैः समूहवेदेककर्तृकत्वाभावाच्चास्ति कमनियमः । अतोऽनुवाकाधीनामनुष्ठान-
स्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नात्रा-
नुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति भाष्यकारोपादृष्टातः) ।

(अथ रुण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वा॒य॒व्यं॑ श्वेत॒मा ल॑भेत् भू॒ति॒कामो॑ वा॒युर्वै
क्षो॒पि॒ष्ठा दे॒वता॑ वा॒युम॑व स्वेन॒ भाग॑धे॒येनोप॑
धाव॒ति स ए॒वैनं॑ भू॒तिं ग॑मयति भव॒त्येवा॑ति
क्षि॒प्रा दे॒वते॒त्याहुः सैन॑मीश्व॒रा प्र॑दह॒ इत्येत॑मेव
सन्तं वा॒यवे॑ नि॒युत्व॑न्त आ ल॑भेत् नि॒युद्वा अ॑स्य
भू॒ति॒र्धूत॑ ए॒व भू॒तिमु॑पेत्य प्र॒दाहा॑य भव॒त्येव
(१) वा॒यवे॑ नि॒युत्व॑न्त आ ल॑भेत् प्रा॒म॒कामो॑
वा॒युर्वा इ॒माः प्र॒जा न॑स्यो॒ता नैनी॑यते वा॒यु-

मेव नियुत्वन्तः स्वैनं भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति आ-
 न्येव भवति नियुत्वन्ते भवति भुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अप
 कामतो योऽलं प्रजायै संप्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तः स्वैनं भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र प्रजन-
 यति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 ज्योगामवावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादप कामतो यस्य
 ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वैनं भाग-
 धेयेनोप (३), धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवन्ति जीवत्येव
 प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्तोऽकामयत प्रजाः
 पशून्सृजेति स आत्मनो वपामुदक्षिदत्ता-
 ममौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तः स्वायै
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स
 एतं प्राजापत्यमर्जं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव
 स्वैनं भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां
 पशून्प्रा जैनयति यच्छन्मधुणस्तत्पुरुषाणां रूपं

(ऐश्वर्याधिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यत्तुपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्ववाः यदन्या
इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो
वै आम्याः पशवस्तात् (५) रूपेणैवाव रुन्धे
सोमापौष्णं जैतमा लभेत् पशुकामो द्वौ वा
अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्जं
पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणाविव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोमं
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौ-
दम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उतुम्बर ऊर्कपशव
ऊर्जवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे (६) ॥

(अर्पदाहाय भवत्येव प्रजाया आमर्षति वायुमेव नियुत्वन्तर स्वेन
भागधेयेनोप पशुकामस्तान्धूपस्तयोदश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदिवैश्वर्याकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । त च श्वेतवर्षः ।
तमालमेत सस्पृशेत् । बर्हिःपुक्षशास्त्राभ्यां यागार्थमुपाकुर्मादित्यर्थः । यद्यप्यव-
यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि इव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादित्यथाऽ-
नुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्तु सहस्रसंख्याकेषु
देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात्
श्वेतपशुत्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्य-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

त्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेषोपधावति समीपं ग्रामोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पञ्चावत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्वयमत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते-

अतिक्षिप्रेति । अत्रामिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणी-
त्येतद्गुणदोषाभिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोमा देवतैर्न यजमानं प्रदहः प्रद-
ग्धुमीश्वरा समर्थेति चाभिप्राये प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्य-
मानोऽग्निगृहान्दहलोकैः दृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नि-
युद्धिशेषेणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो
वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीयाज्यानुवाक्याप्रतिपादके
पविोऽन्नाः रथिवृथ इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याभिरश्वजातिभिर्वायोर्गर्भनमा-
न्नायते-“ आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरश्वरः सहासिणीभिरुपमाहि यज्ञम् ।
वायो आस्मिन्हाविषि मादयस्व ” इति धैर्यं नियुरसंज्ञकाऽश्वजातिः सैवास्य वायो-
धृतिधारिवित्री । नहि बाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति ।
तेन नियुदेवास्य धृतिधारणमतो नियुत्वतो वायोर्हविष्प्रदानेन यजमानोऽपि भूत
एवाविनष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । सन्नैश्वर्यममदाहाय भवत्येव । नियुत्वतो वायो-
रशुभहेन धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषाभियन्तुं स्वकीयद्वयमविनाशेन
पालयितुं च समर्थत्वात्प्रजःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं
कृत्स्नान्तरायं विधत्ते-

वायव इति । वासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवर्षा वासिका-
छिद्रे रण्डयन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा
वायुस्तत्र तत्र भ्रूयं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानाधीनाः
करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्थामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति-

नियुत्वत इति । नियुत्वद्गुणयुक्ताय पशुर्मवतीति यत्नेन ग्रामस्थाः सर्वाः
प्रजा अस्मिन्यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदापिद्वयपरका
भवन्ति । पुनरपि कृत्स्नान्तरायं विधत्ते-

(ऐन्द्र्यादिकामिनो तत्तत्पशुविधानम्)

वायव इति । अपकर्षेणानिति मुखबिलाद्वाह्येष्टत इति प्राणः । वायुश्च त-
थाविधः । अपकर्षेण मुखद्वस्तादुदरस्यान्तरानिति चेष्टत इत्यपानः । नियुच्छ-
न्तो नितरां यौति मिथी भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः
प्रणार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्धुवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्र-
जायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलभोभावेन पुरुषेण गर्भा-
शये निषिके रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणापानयुक्तं जीवान्तरं न प्र-
विशति । एतदेवाभिप्रेत्येतरयोपनिषदि श्रूयते—“न ह वा ऋते प्राणाद्वेतः सिच्य-
ते यदा ऋते प्राणाद्वेतः सिच्यते पूयेन्न सेमवेत् ” इति । नियुत्वान्वायुमार्गधेयेन
तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति ।
ततो यजमानः पुत्रं लभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयदि
यं पुरुषं चिरमामयो बाधत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तमुद्यतौ । अस्मिन्प्रा-
णापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कथंचिन्मौ शयानो रुग्णो
मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ।
कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं तुष्टेः पूर्वं
प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । त च प्रजापशु-
ष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वषामुदक्षितददुत्विद्यो-
क्तवान् । तां च वषामशौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धाया वषाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसाम-
र्थ्यात्प्रजाः पशून्सृजत । ननु स्वधमेव स्ववषामुत्विद्यार्जं तत उत्पाद्य तं च
स्वार्थमालभ्य जगत्सर्वमप्यनुजलोति महदेवैतदिन्द्रजालम् । बाढमिन्द्रजालमेवे-
तत् । अत एवान्यत्राऽऽज्ञातम्—“ इन्द्रो मायामिः पुरुषरूप ईयते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” इति । न स्वात्विन्द्रजालविषये
विस्मृतं च भवानपीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्ति-
स्त्वदानीमचिन्त्यमहिम्नि सर्ववेदोसिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा
क वीर्यं क वा पुरुषः क बीजं क वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकंमन्यः
कथं शुक्तिमिरुपपादयति । संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्त-

सैतत्प्रकृतेऽपि न विस्मयः । संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत् ।
मानाविधभोगैस्तृप्तस्य राजदिः किं द्यूतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया वक्तव्यम् ।
कीलेति चेत् । तद्व्याप्यनुसंधेहि । तथा च श्रुतिः—

“ भोगार्थां तृप्तिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ” इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ” इति । व्याससूत्रमपि—

“ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ” इति । अलमिति प्रसङ्गेन । विधत्ते—

व इति । पशुं पशंसति—

अच्छमश्रुण इति । पुंसशावणे श्मश्राणि विद्यन्ते । तत्परत्वं सर्वेष्वनेष्व-
भावेऽपि प्रकृते दिद्यंत । अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोर्दैन्यतोदत्त्वम् । अवि-
श्वरसदृशाः शका दृश्यन्त एव । अजत्वजातिश्चास्ति । तस्मात्पुरुषादिरूपत्वम् ।
वक्ष्यपि ग्राम्येषु पशून् गर्दभोद्गावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथाऽपि
पुरुषादयः पञ्चैव प्रशस्ता विप्रराजादिभिरत्यन्तमाहुतत्वात् । अत एव तद्दीप्तेन
रूपेण सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुषादीन्तर्वाग्नीनान्करोति । पश्चन्तरं विधत्ते—

सोमापौष्णमिति । त्रयाणां वस्तानां युगपज्जातानां समुदाभासितं तत्र
भवसैतस्तेषामन्यतम इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेव मुञ्चेयम् । अजावा-
त्त्वावद्द्वौ स्तनौ पसिज्यौ । तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वस्तौ जायेते । मातृरू-
पायामणायां येमर्ग्यसः सारं यत् च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं रूपापाधितुं तृतीयो
वस्त उत्पन्नाः । द्वेदेव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु कश्चिदेव । तथा सति यस्मां
तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं चास्तीति लक्षयितुं शक्यते ।
किं बहुना, त्रैतः प्रशस्त इति वक्ष्यम् । गर्भाशये रेतो यथा न स्रवति तथा
सोमो धारयति । पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौषधिरक्तेन पोषयित्वा प्रजनयति ।

चोदकप्राप्तं स्वादिरं चाधितुं विधत्ते—

औदुम्बर इति । फलानां यथा बहुत्वाद्दुम्बरस्योर्गुणत्वं क्षीरद्वारेण पशु-
रपि तथाविधः । अत ऊर्जैर्बोदुम्बररूपया यजमानार्थमुर्गुणान्पशून्तंषादयति ।

(ऐश्वर्यविक्रामिना तत्तत्पञ्चविधानम्)

अत्र मीमांसा ।

यदत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तद्वृथाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्ति-
तम्—

“इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता गृहि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिदेयभृतेः ।

इयत्ताया निश्चितरत्नान्मूलप्रकृतिता विष्णु ॥ ॥

अलौकिकत्वेनैतावन्निरुद्धैः संपूर्ण उपकार इति निधेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीर्भा-
नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्नैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुणक्ति-
श्यामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शाकतूपदय आरादुपकारिणः
पीठप्रवीणादयस्तथा भावनायां यागः करणमवघातादयः संनिपातिनः प्रयाजादय
आरादुपकारिणोऽतो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा मत्प्रक्षेप
निश्चीयते तथा औते भूत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रक-
ृतित्वमस्ति ।

मात्ताग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राग्नेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

“मातं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तं कर्माव मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तात्तापसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥

कुण्डपायिनामपनं श्रूयते—“मातमग्निहोत्रं जुहोति मातं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत ॥ इति । अत्र प्राप्ते नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधी-
यत इति चेन्नैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेषुकत्वादुपसत्तोऽ-
पि । नाऽऽद्यः उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् ।
न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यमेवापत्तेः । ननु मा भूतर्हि गुण-
विधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नक्षेवाग्नि-
त्याग्निहोत्रस्य प्रकरणमसंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम् । अयनमारभ्या-
धीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत् । प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽ-

अभिहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेवा शङ्कन भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
कृता । यथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापायितुं प्रवृत्तस्याभिहोत्रशब्दस्य शकौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
त्याभिहोत्रादिदं कर्म भिन्नति । अभिहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते ।
ननुपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभे-
दात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो
गुणो वाजिनं मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्वयत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं
मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतत्त्वञ्च प्रथमतःप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं
कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बल्यति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्यं चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते सुप्रकारिणः ॥”

सौर्यं चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावभातादयो धर्मा न प्राप्स्यन्ते । प्राप-
कप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्नैवम् । विमतो याग उपकरणपेक्षः ।
करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीर्ज्ञानिकर्षतः ॥ ॥”

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकि-
को ग्रहीतव्यः कुतः । अभिवद्भवात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः
सन्न ततो विद्योजयितुं शक्यत इति चेन्नैवम् । वैदिके करणे वैदिकाविध्यन्तस्य
बुद्धिसंनिधत्वात् । यथा प्रकरणेन कचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्य-
ताम् । किञ्च—“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति” इति सौर्ययागविधिशेषे कृष्ण-
लहोपविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनद्यते । तच्च वैदिकेति कर्मप्रताया लिङ्गम् ।
तस्माद्वैदिको ग्राहः ।

त च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मरूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथम-
पादे चिन्तितम्—

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

“सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

अङ्गप्रधानधोमुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमदः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयामार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्पृष्टदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसमतमवान्तरवैषम्यं नाध्येत । किंचाववातपेयणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्वदङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः । यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुमतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कुर्यात्तर्माभिरतिदेशविचारो न कर्तव्य इति भाषे ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्नं मुख्यः । फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्तव्यतयोक्तमयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिबिशेषेण यागान्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरणे आम्नातास्ते तैत्रैव व्यवतिष्ठन्वे । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र मासौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे चर्मोपदेशाभावात्तर्माकाङ्क्षां पूरयितुमातिदेशविचारः कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

“इषो समानमितरच्छेत्तेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वाशतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वान्तर्द्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरयोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेदनं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णिकादि तेनातिदिश्यते ॥ इति ।

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकसौ ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोक्तमयोष्यो-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

विशेषधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिष्टमकरणेऽ-
नेन वाक्येनानुद्यते समानमितरच्छेदेनेति । नन्वनेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प्र-
तियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यमिहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरशब्दोदकप्राप्तं सर्वं
श्येनेन समानमिष्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ज्ञेयं । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽप्यय-
नमसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवांश्चटपटादिः । एवमप्रापिबुवै-
शेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं श्येनगवं लोहितोष्णीषा-
दिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतवाक्यमात्रेण चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्वर्माणां नातिदेशकम् ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नामः समत्वतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यच्च गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोदिह ” ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्राग्निहो-
त्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेशं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम उभयोरग्निहोत्रयोर्मुरूपवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं
यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवधार्य नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं
संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याध्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगादतिर्तुं
नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाञ्जोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽहमाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः ॥ ” इति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां सत्त्वशुविधानम्)

विहितेति कर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा
अतिविद्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्वाभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेन्नैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थायां नियामकत्वात् । तस्मान्नियमादेकस्या-
त्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न सशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोरामेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एक-
देवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्यामेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
दामेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामामेयव-
र्माविदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकतमभिय-
म्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं
तच्छब्दो विद्धाति । तथा सति प्रनाह्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादामेयवत्सौ-
र्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राग्रादौ सौमिकः स्थौद्वैष्टिको वा द्वयोरिह ।

संभवाद्वैष्टि(च्छि)कोऽन्त्योऽथ स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥

ऐन्द्राग्रेकादशकपालं निर्वपेत्पञ्चाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरभ्य-
तर इच्छया ग्राह्यः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेन्न ।
कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरेष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविष्ठातित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावात् ।

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमयाजसूच्यसाम्यतः ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादि-
लिङ्गवभावादिति चेन्नैवम् । आमेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेशे
भ्यक्ते तथाऽग्नीषोममिं पशामित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अभ्य-
क्तत्वम् । तदेतद्रव्यद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजाभ्यजतीति ययाज-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

बहूषं द्वितीयम् । सुखमाचार्य जुह्वा पशुं समनस्तीत्याधाराश्रमे लिङ्गान्तरे ।
आलम्बो लिङ्गान्तरमिष्टावपीषामालम्बेतेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशोर्विष्टकः ।
तस्यैव पशोः पञ्चमत्तरप्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तथैव चिन्तितम्—

“सवनीयादिके दाशो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गतोऽन्वय प्रकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ■

सवनीयानुबन्धनिरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धविध्यन्तः कार्यः । कुतः ।
दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठयेषु पशुविध्य-
नेषु प्रथममादित्वान् । तस्य चाग्नीषोमीयोऽष्टादिकृतित्वाच्च प्रकृतित्वमस्ति । अतो
न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थ इति प्राप्ते ब्रूयः—आलम्बोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिविषयमस्ति । तथा प्रातःसवनीयादिषु वपापचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं पति विष्टतेरन्वयश्च सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमी-
यपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदेशेत् । तद्वन्मेतैर्विचारैर्यागव्यादिपशुष्वग्नी-
षोमीयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वायव्यः श्वेतमालम्बेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वायव्यः श्वेत आलम्बो भूतैर् सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मसर्वसकामः ॥

गुणौ श्वेतचरुं किंवा यावत्कथितकर्मणि ।

फलार्थमथवा यागौ विशिष्टौ विहितौविह ॥

श्वेत्यं वायुस्पृगीवायामाग्ने च रविपमे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली मिवापस्तु तदाभितः ।

फलज्ञानेन तर्कितु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥

अनारभ्येदमाम्नायते—“वायव्यः श्वेतमालम्बत भूतिकामः ॥” इति । ■ सौर्यं
चरुं निर्वपेद्ब्रह्मसर्वसकामः ॥” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—
“इषामालम्बेते ॥” इति । चतुरो मूढीनिर्वपति ॥” इति च । इषा शकटगतो
लङ्गुलऽणवदीर्घः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्बः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
तोऽलम्बममूय तस्यालम्ब्यापापीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य
शोभना स्पृशपमानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापे न चतुर्गुणत्वेन

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्वयः । निरुतस्य हविष आभे-
यतया सूर्यदेवमासंयथास्तौर्यत्वम् । भुतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोः पूर्वसिद्धे एवानुद्येते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्र-
दयोर्मित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्पयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमनर्थक्यं वा युक्तम् ।
तस्माद्गुणफलविशिष्टकर्मान्तरे विधीयेते । तदाऽपि यागस्याश्वनादात्मनिर्वा-
पयोरेव श्रवणाद्याबहुक्तकर्माविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुब्रह्मवर्चस्योर्वायु-
सूर्यदेवतयोश्च स्वर्गं प्रतीयमानतया रूपवर्तोर्वागयोराधिकयोर्वाग्यितुमशक्यत्वाद्ब्र-
ह्मदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना
भजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धौ विधिः । ब्रह्मदेवता-
संबन्धकलितस्य यागस्य लिङ्गमत्ययेन कर्तव्यताविधायात्मनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः
का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूयः । तस्मात्तिरुत्वाधिकी । निर्वापालम्भाबन्तरेण
तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राखान्तः ।

इशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तितः कोऽपि च्छाग एवाश्ववर्चसनात् ॥ ”

यावत्पशु श्वेतपालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य श्वेत्वादिशब्दव्याप्तिवि-
शेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः ।
चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणभावात्तमेव समर्पयतीति राखान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चैर्धोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्मियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वोऽन्तिमः ॥ ” इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोषाणौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो यूपो भवति ”
इति । तत्र चोदकप्राप्तन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः ।
कुतः । द्वयोर्धूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति माते नूनः—
स्वादिरोदुम्बरौ परस्परनिपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ । तयोः
समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिद्विष्टस्य स्वादि-
रस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जुवेदीय-

तैमिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सुहाः
 पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वेताः पुन-
 रयाचत ता अस्मै न पुनरदास्तोऽश्वीद्वरं
 वृणीष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
 स कृष्ण एकशितिपादभवयो वरुणगृहीतः
 स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा
 लभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
 एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
 समृद्धये सुवर्भानुरासुरः सूर्य तमसाऽविध्य-
 तस्मै देवाः प्रार्थश्चिरिभैच्छन्तस्यं यत्प्रथमं
 तमोऽपाघ्नन्ता कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयः सा
 फल्गुनी यस्तृतीयः सा वलक्षी यदध्यस्थादपा-
 लन्तन्ताऽर्विर्वशा (२) समभवत्ते देवा
 अद्भुवन्देवपञ्चर्वा अयः समभूत्कस्मा इममा
 लप्स्यामह इत्यथ वे तर्ह्यल्पा पृथिव्यासी-
 दजाता औषधयस्तामर्वि वशामादित्येभ्यः
 कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्य-
 जायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पञ्चाभिः

(वसुणयुधीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामर्षिं वशामादि-
त्येभ्यः कामाय (३) आ लभेताऽऽदित्यानेव
कामः स्वेन भागधेयेनोषं धावति त एवैनं
प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावा-
दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमै-
च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्यां
ताभिरेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्या-
त्तस्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ-
ग्नेयीं कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्ह-
स्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोषं
धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्म-
वर्चस्येव भवति वसन्ता प्रातरग्नेयीं कृष्णग्री-
वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिनं सः हितामै-
न्द्रीः शरदपराहणे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि
वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे
मध्यंदिने शरदपराहणे शर्वस्येव तेजांसि
तान्येव (५) अथ रुन्धे संवत्सरं पर्याल-
भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-
स्येव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
इन्द्रियमेवास्मिन्दधति सारस्वतीं मेधीमा ल-
भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदे-

द्वाग्धै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवादिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्यामेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं वभ्रुं ज्योगामयाव्यभिं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य
 ज्योगामयत्यमेरवास्य शरीरं निष्कीणाति
 सोमाद्भस्मृत यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
 वभ्रुमा लभेताऽऽमेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः
 सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते प्रजाममेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं वभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
 न विरोचेत यदामेयो भवति तेज एवास्मिन्नेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चम तेन कृष्णग्रीव
 आमेयो भवति तम एवास्मादप हस्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति वभ्रुः
 सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं दधा-
 त्यामेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं वभ्रुमा-
 मेयं कृष्णग्रीवमा पुरोधायाः स्पर्धमान आमेयो
 वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमा-
 मेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि-
 गृह्णात्येकधा समावृक्ते पुर एनं दधते (९) ॥

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

लभेत वरुणं वशैतामर्विं वशामादित्येभ्यः कामाय मल्हा आ लभेत
तान्येव सैदास्मिन्तोषः श्वेतो भवति विचित्रारिशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापधार्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशुमध्यमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति--

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरकाः
सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्मगच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः
प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मध्येव देहीति वरुणमवाचत । वरुणस्तु
न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्--एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता महां देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्ष्यमाणः ऋणवर्णः सचे-
केन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते--

य इति । वरुणगृहीतो अलज्जन्मेन महोदरव्याविना गृहीतः । पशुविशेषणं
प्रशंसति--

ऋण्य इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् ।
स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्धये संपद्यते ।

पशुप्रतिपादिकामारुपायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति--

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्याधिनामधेयम् । स्वर्गलोकगतां
प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा ऋणवर्णः । तमःपुञ्जरूप-
पक्षे “ यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तपसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमान्नातम् ।
पृथिव्याश्च ऋणरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्ऋणं तद्वत्स्येत्य-
न्वकारणभूतायाः पृथिव्याः ऋणरूपत्वमापन्नन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः

(पशुगृहीतादिपञ्चविधानम्)

स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यममाच्छा-
दकस्य तमसः प्रायश्चित्त्वं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मध्यादिब्रह्मै-
स्तमोऽप्राप्नोति । पश्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपश्यायेऽपसृतं तमः कृष्णवर्णा
काचिदविरभूत् । द्वितीयपश्याये फल्गुनी लोहितवर्णा काचिदविरभूत् । तृतीयप-
श्याये वज्रशी श्वेता काचिदविरभूत् । अस्थनोऽध्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः ।
कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयात्मकाशाञ्चतुर्थपश्याये तमोऽ-
पाकृतञ्चपनीतवन्तः । तच्च तमो वशा बन्ध्या काचिदविरभूत् । ततो देवा वि-
चार्य परस्परमिदमब्रुवन्—दैव्यादस्थनो जातत्वादधमुत्तमो देवपशुः । तमेतं कस्मै
कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करिष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानी-
मेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीतामनुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय काया-
य तमर्थस्य आदित्येभ्यस्तां वशामालभ्य पृथिवीविस्तारमोषध्नुत्पत्तिं च संपा-
दितवन्तः । विधत्ते—

यः कामयेतेति । पशुभिः प्रथेय पशुबाहुस्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयाम् । प्र-
जया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो ज्ञानेय भवेमम् । कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थः ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो नेति । पूर्ववत्तमोर्वेधराहितोऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमाग्या-
द्विशेषेण न दीप्तवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हो गललम्बितस्तनान्वि-
ता अजाः श्वेतारितस्त आलभन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी । ग्रीवा-
व्यतिरिक्तप्रदेशेषु वर्णान्तरोपेतित्वर्थः । कृत्स्नोऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लोहितशु-
क्लकृष्णवर्णैर्युक्ता सहिता । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अताभ्यनसंपत्तिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ।
लकस्य पशुत्रयस्य मद्योगार्थं पशुविशेषं कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्तेति । मातरादिकालेषुपाकरणं वषायागो वा यथा भवति तथा मार-
भेद । वसन्तर्तौ मातःकाले वर्षास्त्वैव तीव्रमेघावरणाभावाद्धेवन्तशिशिरयोरिव
नीहारावरणाभावाच्चाऽऽदित्यस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्ने प्रका-
शाधिक्यमतिस्पष्टम् । शरद्वतावपराह्णे सूर्यतेजः संव्यं भवति । मातर्मध्यंदिन-
योर्बालावपस्य तीव्रावपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्यत्वम् । तान्येतानि यथोक्तान्या-
दित्यस्य ग्रीणि तेजोऽंसे प्रशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रशस्ततेजः-
संपत्तिर्भवति । प्रलोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

संवत्सरमिति । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुन-
रेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संवधावन्दनाद्याचा-
रशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसपरदानृत्वम् । उक्त-
पशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिण्यमिति । गर्भिण्यस्तिस्त्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विद्वत्संभोजयार्थित्वकाविनः
पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाठवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाक-
म्पादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीमिति । अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सद्गताः पुरुषा
वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति । तस्मिन्नेवसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । बभ्रुः पिङ्गलः । शरीरे माणस्य बन्धकः सूर्यो योऽश्वस्य
रसः स सोमं प्राप्नोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्ताजरसः शरीरे
न प्रविशति, किंतु सोमाधिशितौषधिकार्यं एवाचेऽवतिष्ठते । संयं रसस्य सोम-
प्राप्तिः । ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति । संयं शरीरस्वाग्निप्राप्तिः ।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यमिति । विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । पूर्वं सभायां मुक्ताभूतस्य कर्मोक्तम् । इदानीं प्रवक्तोऽपि
पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो रुच्यमात्रं सति रुचिं कामयमा-
नस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रशूष्यत्वपस्मिन्धन-
माने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गेनचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूप-
मस्मिन्धधाति । कृष्णाग्निवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्धरूपं तपोऽस्मादपहृति ।
अग्निवतिरिक्तप्रदेशे धैत्येन रुचमेव समोचितानुरञ्जनरूपां प्रभावेवास्मिन्धधाति ।
बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विधिर्दीप्तिर्जनानुरागा-
तिशयो भवति । पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेऽऽध्यत्वम् । सान
राजजित्वादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्वाजस्यः सौम्यः । सौम्यस्याग्निः

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाभ्याऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति ।
 वेदशास्त्रप्रयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशी
 करोतीत्यर्थः । तदानीं मतिस्पर्धनेकधा क्षणभाषेण समावृष्टेः सम्यग्जयति ।
 ततो राजा मात्यादय एनं पुरो वधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य मथमपादे चिन्तितम्--

“ रुष्णग्नीवद्वये तन्नं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्नं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ” ॥ इति ।

काम्यपञ्चकाण्डे श्रूयते--“ आग्नेयं रुष्णग्नीवमालभेत सौम्यं वज्रभाग्नेयं
 रुष्णग्नीवं पुरोधायाः स्पर्धमानः ” इति । अयमर्थः--ममैव पौरोहित्यमस्तु
 माम्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेदेति । तत्राऽऽद्यन्तयाः
 रुष्णग्नीवयोः पशोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यव-
 धाने सति कालैक्याभावेन तन्त्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

मथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्वसेर्वनिर्णयः ।

हारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवं ” ॥ इति ।

इदमाकाशते--“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अत्राप्यत्यन्तप्रसिद्धार्थमे-
 दादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ।
 आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि
 ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः
 स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
 विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते--
 “मजापतिरकामयत मजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरपिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
 गायत्री छन्दो रथंवरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
 मुख्या मुखतो ससृज्यन्त ” इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो
 राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु दृष्टव्यम् ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सुरा ए॒षु लो॒केष्वस्पर्ध॑न्त॒ स ए॒तं विष्णु॑-
र्धा॒मि॒नम॑प॒श्यन्तः॑ स्वा॒यै दे॒वता॑या आ॒ल॒भ॒त
ततो॒ वै स इ॒माँल्लो॒कान॒भ्य॑जय॒द्वैष्ण॒वं वा॒म-
न॒मा ल॒भे॒त स्पर्ध॑मानो विष्णु॒रेव भु॒त्वेमाँल्लो॒-
का॒नामि॑ ज॒यति॒ विष॑म आ ल॒भे॒त विष॑मा
इ॒व ही॒मे लो॒काः समृ॑द्ध्य॒ इन्द्रा॑य म॒न्युम॑ते
म॒नस्व॑ते ल॒लामे॑ प्राशृ॒ङ्गमा ल॒भे॒त संग्रा॑मे
(१) सं॒येन॑ इन्द्रि॒येण॒ वै म॒न्युना॒ मन॑सा
संग्रा॒मं ज॒यतीन्द्र॑मे॒व म॒न्युम॑न्तं म॒नस्व॑न्तः
स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॒ धाव॑ति स ए॒वास्मि॑जि-
न्द्रि॒यं म॒न्युं मनो॑ द॒धाति॒ जये॑ति तः संग्रा॒म-
मिन्द्रा॑य म॒रुत्प॑ते पृ॒श्निम॑कथ॒मा ल॒भे॒त आ॒म-
का॒म इन्द्र॑मे॒व म॒रुत्वं॑न्तः स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॒
धाव॑ति स ए॒वास्मै॑ स॒जाता॑न्प्र य॒च्छति॒ आ-
भ्ये॑व भ॒वति॒ यदृष॑मस्तेन (२) ऐन्द्रो॒ यत्पृ॑-
श्निस्तेन॑ मारु॒तः समृ॑द्ध्यै प॒श्वात्पृ॑श्निस॒कथो
भ॒वति॒ पश्वा॑द॒न्वव॑न्नायिनीमि॒वास्मै॑ वि॒हीं करो॑ति
सौ॒म्यं व॒ध्ना ल॒भे॒तार्च॑कामः सौ॒म्यं वा अ-
जः॑ सोम॑मे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॒ धाव॑ति स

एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाप एव भवति
 बद्धभवेत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धये सोम्यं
 बद्धमा लभेत यमलम् (३) राज्याय सन्तं
 राज्यं नोपनमेत्सोम्यं वै राज्यं सोममेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र
 यच्छत्युपैतं राज्यं नमति बद्धभवेत्येतद्वै
 मोमस्य रूपं समृद्धये इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं
 प्राशुङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मा-
 नमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायामि-
 मातिष्ठे ललामं प्राशुङ्गमा (४) लभेत यः
 पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अभिमाति-
 रिन्द्रमेवाभिमातिहृन् स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मात्पाप्मानमभिमातिं प्र
 णुदत इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशुङ्गमा लभेत
 यमलं राज्याय सन्तं राज्यं नोपनमेदिन्द्र-
 मेव वज्रिणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स धनं वज्रो भूरया
 इन्द्र उपैतं राज्यं नमति ललामः प्राशुङ्गे
 भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धये (५) ॥

(तस्मात्ते तेनाहमभिमातिहृन्ने ललामं प्राशुङ्गमेनं पञ्चदश च) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
 वैचरित्यसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपत्राङ्के

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(जयादिहेतुपञ्चविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

जलोद्गृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुप्रथाम् ।

अस्रवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥

दीर्घरोमी प्रजाकामः समारञ्जनवर्जितः ।

पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चेतेषां पशवः भुक्ताः ॥

तानेतान्पशुन्दितीयानुवाके विवाध तृतीयानुवाके जयादिहेतुपञ्चान्विधिरस-
न्नादि लोकव्ययज्यहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूनेषु, यामनं ह्रस्वं पशुं, स्थाये विष्णुरूपये
देवतायै । अथ विधत्ते—

वेष्णवामिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुपिषहविर्दा-
नादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । खेदकपरम्परासामं समदेशमपवदितुं विधत्ते—

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विष-
मत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समुद्रश्चै कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । ममस्वते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालङ्कितललाटोपेतं
भूते । माशुङ्गे मुखं प्रत्यासन्नशृङ्गः पुंगवः । माशुङ्गे गौरिति भरद्वाजक-
नात् । माशुङ्गेऽवाकशृङ्गः उक्षा वशा वेहजेनुर्वसः अश्वभोऽनङ्गवान्पुनस्तुष्टो
गोभुगे इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शरीरं
बलम् । मन्युः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मरुजिर्भुक्ते मरुत्वान् । पृथिसिक्थः श्वेतोरुः । सजातान्सहो-
त्पन्नान्भ्रात्रादीन्सहवासिनो भृत्यादीन् । पुंगवत्वं सक्रियधैर्यं च प्रशंसति—

यष्टवम इति । श्रेष्ठत्वसामान्येनेन्द्रसंवाञ्छितम्, वायव्यं श्वेतमित्युक्तत्वा-
त्पृथिवीवर्णस्य मरुत्तरत्वं, तदुभयं समुद्रश्चै भवति । पुरोवर्तिनोरुर्वोः पृथिसिक्थ-
त्वं दारयितुं विधत्ते—

पश्वादिति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्-
ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्वाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु पाति-
कृत्यं चिन्तयतीति पश्वादन्वयसंज्ञिनी । अन्वार्थिनः पशुं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सौम्यमिति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वाच्चस्य सौम्यत्वम् ।

अन्नादो व्याविरहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्णं प्रशंसति—

वधुरिति । विदलितचणकाद्यन्नस्य प्रियंवादेर्वा रूपं पिङ्गलम् । राज्य-

प्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते—

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्वाज्यायालं सन्तं सन्ध्ययोग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुवान्त्स्यायं पशुः सोमोऽस्माकं आस्रणानां राजेति श्रुतत्वाद्वाज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्भूतत्वं सोमस्य रूपम् । शत्रुवधिना भष्टभियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । वृत्रतूँवैरिहिंसकः । पाप्मानमेव नरकमदृष्टापवद्वाधकमेव वृषं वैरिणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधायुपपातकादिना । राज्यार्थिनः पश्वन्तरं विधत्ते—

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्र-सोमो भूत्या इन्द्रे यजमानं वैरिस्तापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शङ्कस्य तीक्ष्णा-मत्वात्तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोग्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
 प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽल-
 भन्त तयैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
 स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽ-
 दित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति न
 एवास्मिन् ब्रह्मवर्चमं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भ-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वति वसन्ता प्रातस्त्रिन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे
 मध्यंदिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराह्णे
 त्रीञ्छितिवारान्ग्रीणि वा आदित्यस्य तेजाः*
 सि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे
 यावन्त्येव तेजाः*सि तान्येवाव रुन्धे त्र्यक्षय
 आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति
 संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
 ब्रह्मवर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं
 कर्तुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः सर्वो देवता
 देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा
 भविष्यामीति सोमापौष्णः* श्याममा लभेत सौम्यो
 वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देव-
 तया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति
 देवाश्च वै यमश्चास्मिद्धौकेऽस्पर्धन्त स यमो-
 देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तयमस्य (३) यमत्वं
 त देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वय* स्म
 इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णा-
 वरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव
 ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणदन्तैन्द्रेणैवास्थे-
 न्द्रियमवृजत यो आतृव्यवान्स्यात्स स्पर्ध-
 मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमु-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

क्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना
 यज्ञेन प्र पुं दत्त ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धक्ते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
 हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य
 शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासाधुषभो
 जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचायत्सोऽमन्यत यो
 वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स
 आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत्तन्मृषभं तस्याग्निरेव
 स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
 प्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमारमन्तधत्त यः पाप्मनां गृहीतः
 स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत्तन्मृषभमग्निरे-
 वास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
 दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भवत्येव यावापृथिव्यः धेनुमा लभेत ज्योमप-
 रुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैव ज्योग-
 पंरुद्धो यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
 तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारिव ह्येतस्य
 राष्ट्रं यो ज्योगपंरुद्धः समुद्धये वायव्यम् (७)
 वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा
 एतस्मै लोका अपङ्गुका विडपङ्गुकाऽथैव
 ज्योगपंरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मा इमाह्लोकाग्निं प्र दापयति

(महावर्चसकामादीनां पशुविधिः)

प्रास्ता इमे लोकाः स्नुवन्ति मुञ्जत्येनं विदुषं
तिष्ठते (<) ॥

(अर्धदिने कर्तुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं तमिन्द्रोऽस्य स्वेन भाग-
धेयेनोपसृतो वायव्यं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धाकामो मुञ्जकामो ग्रामकामोऽन्नकामवान् ।

राज्यकामः प्रतिष्ठार्थी यः वापस्यमिच्छति ॥

राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव ईरिताः ॥

पशूनामुवाके जयकामादीनां पशुविधाय चतुर्थे महावर्चसकामादीनां पशु-
विधित्सुरादौ महावर्चसकामाय विधातुं मस्तोति—

असायादित्य इति । पूर्वमेवाकोऽप्यादित्यस्य क्षीप्त्यमावः कालविशेषे-
णावापि मतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभाणां सप्तानामो दश-
र्कभा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत् नान्यन्तर्गुप्तिसहम् । आत्ममन्त्रेणैवैवा-
मध्यममसङ्गमत् । विधत्ते—

यो महावर्चसकाम इति । अमुषवाऽऽदित्यमित्यर्थवादे भुतत्वादादित्योऽ-
स्मिन्कर्मणि देवता । तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

यमन्तेति । शितिपृष्ठाः भेतपृष्ठाः । शितिवाराः भेतवालाः । पूर्ववत्काष्ठ-
विशेषं प्रशंसति—

ग्नीणि वा इति । विहितानि च त्रिष्वोपेताः संवाच्यं संसति—

आयस्य इति । पूर्वं यमन्ते यथा त्रिष्वोपेतास्तथा ग्नीष्मशरदोरपि त्रि-
ष्वोपेतस्य सति पूर्वसाक्ष्यं संपद्यते । तद्वादिस्मिन्धजपानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसाह-
च्यमेवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो क्षीयत इत्यर्थः ।

आग्नेयकृष्णग्नीवादिष्विव महाचर्यादिनिगमकालं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामाद्रीनां पशुविधिः)

संवत्सरमिति । दशमस्यर्षमस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संवत्सरस्येति । कश्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[स्य] कल्पम् । स्वर्गदोषनिवारणाय पशुं विधत्ते—

यदि निभीयादिति । कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाषिकुष्ठरोगमनुयाय मीत-
स्वार्थं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णत्वं च सोमापूषावैषमयाज्या-
भ्याख्यापसङ्गेन दर्शितम् । आतुव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रपौवि—देवाश्चेति । अयुवत देवेभ्यः प्रथक्कृतवान् । अतो यवनानामकोऽयं वर्णभ्य-
त्ययेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—
पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्यं यम एवाभूत् । उक्षा सेचन-
समर्थो वत्सोत्पादकः । वशा वन्ध्या । लिङ्गव्यत्ययो दृष्टव्यः । तं यमं वरुणपा-
णेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रमसादेनास्य यमस्य
वीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते—यो आतुस्यवानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति ।
अस्य आतुव्यः परामवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं
प्रस्तौति—इन्द्रो वृषामिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादबन्धनाद्धतादब्रुवावुत्पन्नानि को-
धविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृषः सर्पाकारैस्तैः
शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृषस्य शीर्षतः काश्चिद्बाध उत्पन्नाः
ताभ्य गावो विशिष्टदेहसंनन्विभ्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिद्ब-
भोऽनुगम्योदगच्छत् । समृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचामत्स्वात्मानं पूजितवान्, अहो
मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यवहारयत् । किमिति, यः
कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाबन्धनादिरूपात्प्राप्नोति मुच्ये-
तेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धिना स्वभागेन
सुष्ठोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं ब्रुवमप्यदहत् । तव ऐन्द्रयागेन(ण)
सामर्थ्यामिन्द्रः स्वात्मन्यधत् । अथ विधत्ते—

यः प्राप्नोतेति । चिरं राज्यमष्टस्य पशुं विधत्ते—

द्यावापृथिव्यामिति । ज्योगपरुद्धश्चिरं राज्यमष्टः । यस्तु प्रजापालन-
स्याभावादस्मिंलोके न प्रविविधति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्राविधि-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

इति, वदानीं सोऽथ ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्मै द्यावापृथिव्योः परितोषाद्-
भयम् प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणीति । या गौर्गार्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं
भूत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसू-
र्भवति ” इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीय भवति, भोगकालं चिर-
मतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ज)त्वात् । अतः सदृशभोगः समुद्भूतैर्भवति । ज्योगप-
रुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यमिति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि
द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे
तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राष्ट्रोऽपशुष्का अपरक्षा
भवन्ति तदानीमेवैव ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता
ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विदूशब्देन । वत्सेन
तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजा च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति
भणिमुक्तादिष्वनं प्रस्तावयन्ति बाहुस्त्वेन प्रबच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा येन भुङ्कती
पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

अहमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ललाप्तादिगणे दैक्षादैकादशिनवोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान् गणत्वविशेषतः ” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः भूयते—“ वसन्ते ललामांस्त्रीकुपमानालभेत ”
इति । तत्र रथनादृयादिविशेषलिङ्गभावाद्वैक्षादमीषोमीयाद्यर्मातिदेश इति चेत् ।
न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनैभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृ-
तित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि तौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवभाज्यायते—
“ यन्निषु यूपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमसौ
जमयेत् । एकयूप आलभेत ” इति । यद्यत्रामीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा
चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं
पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु पतिपशु पृथ-
ग्यूपप्रातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेऽप्यैकादशिनैभ्योऽ-
तिदेशः ।

इदमाध्यायस्य द्वितीयपादे विनितम्—

“धेनुवरतर्षभारुहो गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तिवः ॥

पशुविरुक्तिषु श्रूयते—“धावापृथिव्यां धेनुमालमेव मारुतं वरतमेन्द्रमुव-
मम्” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वरतशब्दो बालम् । सवभ-
शब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमवाधित्वा
तदेव द्रव्यं पथोकगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न पत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यवि-
दिरयते । प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्तीति पूर्वपक्षाः । न तत्त्वेते
अथोकगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानि च सान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा
अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिषन्तरुतां
वाचन्त इति साङ्गान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयपाठके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वलस्य विलमपीर्णोऽसि य उत्तमः पशु-
रासीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योर्दक्षिणदक्ष* सहस्रं
पशवोऽनूदायन्तस उन्नतोऽभवद्यः पशुकामः स्या-
त्स एतमेन्द्रमुन्नतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमा-
नेव भवत्युन्नतः (१) भवति साहस्री वा एषा
लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशून्वै रुन्धे यदा
सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभेते-
नस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठत्स्मादेव वामनः
भभीषितः पशून्वै एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति

(पशुकामादीनां पञ्चादिभिः)

कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्नुमिर्त्याहुर्होराजाण्येव
 सहस्रं संपाद्याऽऽलभेत पशवः (२) वा अहो-
 रात्राणि पशून्नेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योष-
 धीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो
 वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै
 मन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
 मृतुमर्षिं द्यन्ति या वेदद्भवत्योषधीरेष स्वेन
 भागधेयेनोष धावति ता एवास्मै स्वाधोनेः
 प्रजा प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा
 ओषधयोऽमत्पुरुष आप एवास्मा असतः सह-
 दति तस्मादाहुयंश्च वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावा-
 मतः सहदतीत्यैन्द्रीः मनुवशामा लभेत भूतिका-
 मोऽजातो वा एष योऽलं भृत्यै मन्भूतिं न प्राप्नो-
 तीन्द्रं खलु वा एषा मृत्वा वशाऽभवत् (४)
 इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोष धावति न एवैनं भूतिं
 गमयति भवत्येव यः मृत्वा वशा स्यान्मैन्द्रमे-
 वाऽऽलभेतैतद्वाव तदिन्द्रियः साक्षादेवेन्द्रियमव-
 रुन्ध ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्ट्वा लभेत य आ तृतीया-
 त्पुरुषात्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोम-
 पीथो यो ब्राह्मणः मजा (५) तृतीयात्पुरुषात्सोमं
 न पिबेतीन्द्रामी एव स्वेन भागधेयेनोष धावति
 तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनः सोम-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

पीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
 पीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाभेयो
 भवत्याभेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं
 तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 ह्येतस्य (६) सोमपीथः समृद्धये ब्राह्मण-
 स्पर्शं तूपरमा लभेताभिश्चरन्ब्राह्मणस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा
 वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छति तूपरो भवति क्षुरप-
 विवा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्धये स्फ्यो
 यूपो भवति बज्रो वै स्फ्यो बज्रमेवास्मै प्र
 हरति शरमयं बर्हिः गुणात्येवैनं वैभीदक इध्मो
 भिनश्येवैनम् (७) ।

(भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवत्सन्नेतस्येध्वस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषाद्विमेति यः ।

प्रातृन्मवान्पापभीरुर्ब्रह्मराज्यश्च यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तेनैवं विधानं प्रस्तौति—

(पशुकामावनीनां पशुविधिः)

इन्द्रो वलस्येति । वलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्-
शूनपहस्य कस्मिंश्चिद्भुविळे स्थापयामास । तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो विलमपौ-
र्णोत्, द्वारपिधानाय मक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उत्तमः पशुस्त्वं पशुं
पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमुलमवलम्ब्योदक्स्विददुत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्युधपतित्वा-
त्तमन्तु सहस्रं पशव उद्भवन्तः । स च मुख्यः पशुर्युधपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि
पश्चादिन्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यद्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य
निमित्तभूता एत एव लक्ष्मी संपद्भूता । तथा सत्युन्नतालम्बेन पशुसमृद्धिरूपया
लक्ष्म्या युक्तस्तान्यशूनवरुन्धे ।

पूर्वं यथा धेनुमालम्बवतः पश्चाद्दत्तालम्बो विहित एवमप्यामुन्नतमालम्ब-
वतो वायनालम्बं विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालम्ब्य तत्फलभूतान्यशून्याभुवन्स-
हस्रमाप्तेरूर्ध्वं वायनमालम्बेत । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थ-
मारोहति तस्मात्सहस्रपशुप्रियत्वादेव(ए) वायनो विष्णोः सम्यगपेक्षितः । एत-
स्याऽऽलम्बेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं पतिष्ठां तुणोदकसंपूर्णं निवा-
सस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वायनस्य सहस्रमाप्तिकालादप्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रमाप्तिः प्रायेण दुर्लभा । विघ्नानां शोऽव्याज्यादिकृतानां
बहुत्वात् । अतः पशुमाप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवासाऽऽलम्बेत । पशवो हि
क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति
गणनायां सहस्रसंख्याकान्धहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपाद्यन्ते । ततः सहस्र-
दिनेभ्य ऊर्ध्वं वायनालम्बेन यावदां तावदां वा विद्यमानानां पशूनां प्रविष्टा
संपादिता भवति । प्रजाकापस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्य इति । वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजोत्पादने समर्थोऽपि
प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्बो
युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां
मियाया वेहत आलम्बेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेधेजमानसंबन्धि-
धीर्यरथजामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव मयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् ।

(पशुकामवीनी पशुविधिः)

ततोऽसावौरसीमेव मजां लभते । तां ओषधयो लोकप्रसिद्धया स्तुयन्ते । तत्र तावदाप एवौषधयोऽपादोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुमः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते । स्वकारणभूतरेतोवस्थाप्यमनभिव्यक्तत्वात् । तथा सत्यब्रूणेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकाराद्देवसः सद्भिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः--आप एवास्मा असतः सहृदवीति । तत्राभिज्ञा ओषधिव्यक्ताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या तत्सन्निष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्यरहिताक्षेयात्तद्विद्यमानत्वेन भातमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यथाभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वा अनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि पशस्तमेवौषधिविषयं कर्म । भूमिकामस्य पशुं विधत्ते--

ऐन्द्रीमिति । सकृद्वत्समुत्पाद्य यथाद्वन्द्व्या गौः सुतवशा । यो भूयै योग्योऽपि भूमिं न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव । तस्मादयमात्ममेत । एवाऽपि सुतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य द्वन्द्व्याऽभवत् । इन्द्रस्य मियायाः सुतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते--

यः सूत्वेति । सुतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेन्द्रमातुः सुतवशा-रूपेण निष्पतिरेवमाज्जायते--“सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यत स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृश्य योनिमाच्छिन्नत्वात् सुतवशाऽभवत्सुतवशायै जन्मम इति । तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रमियं तमेन वत्समैन्द्रमवाऽऽलभेत् । वत्सम्येन्द्रियकार्यत्वादेन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवरुन्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते--

ऐद्राममिति । गालितवृषणो बलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गुलबहनादेर्युक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारम्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य वपस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एवं पशुमालभेत् । इन्द्रमार्गं च क्रमेण प्रशंसति--

यदेन्द्रो भवतीति । सोमपानस्थेन्द्रियबुद्धिहेतुत्वाद्विद्वत्पुरुषस्य । पशुवि-शेषणं प्रशंसति--

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमं पितामहेन सोमपीथं वत्सुहः, पुनः पित्रा, पुनरपि स्वैन, तत उक्तापशुसादृशालालम्भः समुद्धृत्य संपश्यन् । अमिचरतः पशुं विधत्ते--

(पशुकामवीनां पशुविधिः)

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवेन वैरिणमा-
हुयति समन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुभिरोपणं यथासति-
तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेषा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वंजो
यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शुक्लभावेऽपि युजे
मेव इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् । यूपस्य चोदकघातमन्त्राभित्वादि-
रूपमपवादितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूप इति । अत्र सूत्रम्—“स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्युपः” इति ।
कुशमयमपवादितुं विधत्ते—

शरमयमिति । शूणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेष्वन्यैः
काष्ठैर्ब्राह्मणाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीघ्रैर्वज्रावयवैरुत्पन्नस्याऽस्ति क-
त्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽज्ञायते—“इन्द्रो ब्रूयाम वज्रं माहुरत्स येषा
म्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अक्षीर्यन्त ते शरा अ-
भवन्तच्छराणां शरत्वम्” इति । तस्माच्छरमयेन बहिषा वैरिणं दिनस्त्येव ।
पासाद्यभिधं बाधितुं विधत्ते—

बैभीदक इति । अक्षशब्दाध्यादयुक्षादुत्पन्नां वैभीदकः । स च विशेष-
णेन भेजुं शक इति कृत्वा वैरिणं भिनत्येव ।

अत्र भीमांसा ।

इशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“समुच्चैयं शरमयं कीदानीतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराज्ञां मेवं प्रतिपदोक्तिवः” ॥

सौमारौजं चर्हं निर्वपेत्कृष्णानां वीहीणामभिचरन्तित्यत्र शरमयं बहिर्भवतीति
श्रुतं, तदिदं पाठ्येन कुशबहिषा सह समुच्चयितं । कुतः । मयदृशब्देन प्राचु-
र्यैषाभिधानादनधिनापि तदुपपत्तिरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृक्षशरादिभ्य इति
सूत्रेण शरशब्दादिकारार्थो मयद्व्ययः प्रतिपद्योक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचु-
र्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, प्राचुर्यार्थत्वे कार्यार्थतरं कल्पनीयं स्यात् ।
तस्मात्कुशबहिषो बाधकमिति राज्ञान्तः ॥

* ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने प्राजा इति युक्तम् । अधिवा ब्राह्मणा इति यदेन बर्ध्मवद्वो ज्ञेयाः ।

१ स. वज्रो । २ च. अत्र विभीतकजः । ३ स. “वर्ध्मं विना” ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपत्राठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमपत्राठके वेदाऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्य* शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो
 यः कामयेत पृष्ठ* समानाना* स्यामिति बृह-
 स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 पृष्ठ* समानाना* करोति ग्राम्येव भवति शि-
 तिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समु-
 द्धये पौष्ण* श्याममा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
 पुषा पुनर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै (१) अञ्जं प्र यच्छत्यज्ञाद् एव भवति
 श्यामो भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूप* समु-
 द्धये मरुतं पृश्निमा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
 मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवास्मा अञ्जं प्र यच्छत्यज्ञाद् एव भवति
 पृश्निर्भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूप* समुद्भया ऐन्द्र-
 मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
 धातीन्द्रियाभ्येव भवत्यरुणो भूमान्भवत्येतद्वा
 इन्द्रस्य रूप* समुद्भये सावित्रमुपध्वस्तमा
 लभेत मनीकामः सविता वै प्रसवानामीशे
 सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स

(मातृकाप्रादीनां पशुविधिः)

ए॒वास्मै॑ स॒र्नि प्र॑ सु॒वति॑ दान॒कामा॑ अ॒स्मै प्र॒जा
 म॒वन्त्युप॑ध्व॒स्तो म॑वति॒ मावि॑त्रो ह्येषः (३)
 दे॒वता॑या स॒मृद्ध्यै॑ वैश्व॒देवं॑ ब॒हुरूप॑मा ल॒भेत॑-
 भ॒कामो॑ वैश्व॒देवं वा॑ अ॒र्जं वि॒श्वाने॒व दे॒वान्त्स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति॒ त ए॒वास्मा॑ अ॒र्जं प्र॑
 यच्छ॒न्त्यञ्जा॑द ए॒व भ॑वति॒ बहुरूपो॑ भ॑वति
 ब॒हुरूप॑ स॒मृद्ध्यै॑ वैश्व॒देवं॑ ब॒हुरूप॑मा
 ल॒भेत॑ आ॒म॒कामो॑ वैश्व॒देवा वै स॒जाता॑ वि॒श्वाने॒व
 दे॒वान्त्स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति॒ त
 ए॒वास्मै॑ (४) स॒जातान्प्र॑ यच्छ॒न्ति आ॒भ्ये॒व
 भ॑वति॒ बहुरूपो॑ भ॑वति॒ बहु॒दे॒वत्यो॑ ह्येष
 स॒मृद्ध्यै॑ प्रा॒जाप॒त्यं तू॒प॒रमा॑ ल॒भेत॑ यस्याना॒-
 क्षात॑मि॒व ज्यो॒गाम॑र्ये॒त्प्राजा॑प॒त्यो वै पु॒रुषः॑ प्र॒जा-
 प॑तिः खलु॒ वै तस्य॑ वे॒द यस्याना॑क्षातमि॒व ज्यो॒-
 गाम॑र्यति॒ प्रजा॑प॒तिमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒
 धाव॑ति॒ स ए॒वैनं॑ तस्मा॒त्त्वामा॑न्मुञ्चति॒ तू॒प॒रो
 भ॑वति॒ प्राजा॑प॒त्यो ह्येष॑ दे॒वता॑या स॒मृद्ध्यै॑ (५) ।

(अस्मा इन्द्रमेवैष सजाता विधानेव देवान्त्स्वेन मागधेये-
 नोप धावति त एवास्मै प्राजापत्यो हि व्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पशुकामः यजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमैकः ।

आभिचारी य धे तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पञ्चान्तराणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते-

बार्हस्पत्यमिति । ग्रामो मे भूयादन्वेषां ग्रामस्वामिनां मध्ये प्रैष्टवदुपरिवर्ती
स्वामीति यः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति-श्रितिपृष्ठो भवतीति । राजसूये बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्त-
त्वात्तद्वैवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते-

प्रोष्णामिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति-

श्यामो भवतीति । पशुशकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् । अन्नकामस्य पञ्चान्तरं
विधत्ते-माकतामिति । वरुतां देशयत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् । पशुविशेषणं प्रशं-
सति-पृश्निर्भवतीति । पृश्निः श्वेतः । घात्यन्नस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं
विधत्ते-

ऐन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते-

अवणो भूयानिति । पशुनी मूरस्थातीति भूयान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन
ब्रह्माहुत्वं तत्त्वम् । स्वप्नप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते-सावित्रामिति । उपपञ्चस्तः संकीर्णवर्णः । सप्तिकामः परकर्तृकदानकामः ।
प्रसधानां मेरणादाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवादि मेरयति ।
संकीर्णवर्णं प्रशंसति-उपपञ्चस्त इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्रुर्गृह उपपञ्चस्तो इ-
क्षिणेत्युक्तत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पञ्चान्तरं विधत्ते-वैश्वदेवमिति । सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बह्वी वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ।
पशुविशेषणं प्रशंसति-बहुरूपो भवतीति । भक्ष्यभोज्यलेखचोपभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् । ग्राम-
कामस्य पञ्चान्तरं विधत्ते-

(ब्रह्मपर्वसकामादीनां पशुविधिः)

वैश्वदेवमिति । सजाता भ्रातरो भृत्यावयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विधेर्वा
देवानां संबन्धिनः । पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूप इति । विधेर्वा देवानामेतत्स्वाभिवात्पशोर्बहुदेवत्वत्वम् । अज्ञात-
चिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्रजापत्यमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्ष-
यकार्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमनुजयेति भु-
तत्वात्पुरुषः प्रजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते ।
अतः प्रजापतिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाज्भ्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—तूपरो भवतीति ।

इति भीमरसामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुण्ययजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

बृहद्रुकारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनसस्यै
रसः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शिति-
पृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रा-
वरुणावुपागृह्णीताः सा द्विरूपा वशाऽभवद्य-
स्तुतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्सा
बहुरूपा वशाऽभवद्यश्चतुर्थः परापतत्तं प्रथि-
र्वा प्राविशत्तं बृहस्पतिरभि (१) अगृह्णाद-
स्त्वेवार्थं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यहो-
हितं परापतत्तदुद्र उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽभवद्गार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्म-
वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-

नोप धावति त एवास्मिन्नब्रह्मवर्चसं वधाति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा एष रसो
 यद्वशा रस इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव कृन्दे मे-
 भ्रावरुणी द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो भेन्न वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्पति मित्रावरुणावेष स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्पय-
 तच्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु
 वै वृष्टिच्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव
 कृन्दे मेभ्रावरुणी द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 भेन्न वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु
 वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतच्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा
 रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं
 प्रजामव (४) कृन्दे वैश्वदेवीं बहुरूपामा
 लभेताम्रकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव
 देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अन्नं प्र संच्छनयन्नाद एव भवति छन्दसां
 वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

छन्दसा॒मेव॒ रसे॑न॒ रस॑म॒न्नम॑व॒ रुन्धे॑ वैश्वदे॒वीं
 बहु॒रूपामा॑ ल॒भेत॒ धाम॑कामो॒ वैश्वदे॒वा वै (१)
 स॒जा॒ता विश्वा॑ने॒व दे॒वान्त्स्वे॑न॒ भाग॑धे॒येनो॑प॒
 धा॒वति॒ त ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान्प्र॒ यच्छ॑न्ति॒ आ॒
 म्ये॒व भ॑वति॒ छन्द॑सां॒ वा ए॒ष र॑सो॒ यदु॑क्षा र॒सं
 इ॒व स॒लु वै स॒जा॒ताश्छ॑न्दसा॒मेव॒ रसे॑न॒ रस॑म॒
 स॒जा॒ताम॑व॒ रुन्धे॑ बा॒हस्प॑त्यमु॒क्षव॑शमा॒ ल॒भेत॒
 ब्रह्म॑व॒र्चस॑कामो॒ बृह॑स्पति॒मेव॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒ये॒
 नो॑प॒ धा॒वति॒ स ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मव॒र्चस॑म् (२)
 व॒धा॒ति ब्रह्म॑व॒र्चस्ये॑व॒ भव॑ति॒ व॒शं वा ए॒ष च॑र॒
 ति॒ यदु॑क्षा व॒शं इ॒व स॒लु वै ब्रह्म॑व॒र्चसं॒ व॒शे॒
 मे॒व व॒शं ब्रह्म॑व॒र्चस॑म॒व रुन्धे॑ रौ॒द्री * रोहि॑णीमा॒
 ल॒भेता॑भि॒चर॑न्द्भ॒मेव॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धा॒व॒
 ति॒ तस्मा॑ ए॒वे॒नमा॑ व॒धा॒ति ता॒जगा॑र्तिमा॒र्छति॒
 रोहि॑णी भवति॒ रौ॒द्री सौ॒षा दे॒वत॑या॒ सम॑-
 ज्यै स्फ॑यो॒ यूपो॑ भवति॒ वज्रो॑ वै स्फ॑यो॒ वज्र॑मे॒
 वास्मै॑ प्र॒ हर॑ति॒ शर॑मथ॒ वह्निः॑ शु॒णात्य॑थे॒न वै॒
 भी॑दकं॒ इध्मो॑ भि॒नस्ये॑थे॒नसु॑ ॥ ७ ॥

(अ॒भि स॒लु वृ॒ष्टिश्छ॑न्दसा॒मेव॒ रसे॑न॒ रसं॑ प्र॒जाम॑व॒ वैश्वदे॒वा वै ब्रह्म॑-
 व॒र्चसं॑ यूप॒ एकान्व॑वि॒रुंश॑वि॒र्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाध्याये
 प्र॒ म॒प्रपाठ॑के सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृथक्कामोऽन्धकामो द्वाविन्विद्यार्थी सन्ति तथा ।

अथं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगाश्च ये स्थिताः ॥

पष्ठेऽनुवाके पशवः क्रमेणैवामुदीरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पञ्चम्वराणि विधातुं प्रस्तौति—

वषट्कार इति । वौषट्कृतस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे मसिद्ध इति वैशम्पेन सूच्यते । छिन्नाद्वा-
यत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः ।
ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण पिबाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरु-
पा । बहुभिर्वर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थवर्णाये भूमौ पतितं रक्तं वृथा विगष्टो मा
भूदिति बृहस्पतिरभ्यगूह्यात् । तस्माद्यमभिप्रायः—अयं रक्तो यम भोगाय भव-
त्सेव । उक्तवशो व्यर्थवर्षो वृषभः ।

तथाऽऽथं पशुं विधत्ते—

पार्हस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वादसत्साह-
स्यमित्याभिप्रेत्य तत्साधनमूतां वशां प्रशंसति—

छन्दस्तामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरसत्त्वं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमा-
हरणेन छन्दोन्तरात्पशस्ता । तस्माद्वशा सर्वेषां छन्दस्तां सारः । तेन छन्दो-
रसेन वशात्पौष्पैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवकम्भे ।

द्वितीयं पशुं विधत्ते—

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वाद्वस्तदीयत्वम् । अन्धकारेणाऽऽवर-
णहेतुत्वाद्वैर्वारुणत्वम् । वृष्टेर्वदत्वादोषध्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते—मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति ।
सतस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वादसत्साम्यम् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

तमेव पशुं फलाभ्यन्तराय विधत्ते—

वैश्वदेवमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासा-
म्येन वैश्वदेवस्य स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

मार्हस्यस्यमिति । वशात्वविशेषणं प्रशंसति—

यज्ञं वा इति । उक्षेति यदेव वशं चरति भेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुन-
स्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रिय-
निमग्नोपेतत्वाद्दश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रोह्रीमिति । रुद्राभ्यामे नीलर्ध्रवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण
लोहितत्वं भूयतेऽतो रोहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्वदक्षोदकमाप्तमपवदितुं विधत्ते—स्फयो यूष इति ॥

इति श्रीमत्ताषणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

असावादिस्थो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रार्थञ्चित्तमैच्छन्तस्मा एताः सौरीः श्वेता
वशामाऽलभन्त तयैवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्म-
वर्चसकामः स्यात्तस्मा एताः सौरीः श्वेता
वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वैश्वो यूषो भवरयमो
(१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो विस्व
उदतिष्ठत्सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमव कथ्ये ब्राह्मण-

रूपस्यां बभ्रुकर्णमा लभेताभिचरम्भारुणं
 वृशकपालं पुरस्ताज्जिर्वपेद्वरुणेनैव आतृभ्यं
 ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुति बभ्रुकर्णी भवत्ये-
 तद्दे ब्रह्मणो रूप* समृद्धयै स्फ्यो यूपो भवति
 बभ्रो वै स्फ्यो वर्जमेवास्मै प्र हरति शरमयं
 बर्हिः कृणाति (२) एवैनं वैभीदक इध्मो
 भिमस्थेवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो
 नोपममेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोपं धावति स एवास्मै यज्ञं
 प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो
 भवति वैष्णवो येष देवतया समृद्धयै
 त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै प-
 शूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टा-
 रमेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै
 पशुमिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एत-
 स्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्तस्त्वष्टवः
 साक्षादेव प्रजां पशुनयं रुन्धे मैत्रश्च श्वेतमा
 लभेत सहग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवैनं मित्रेण
 सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसा-
 ययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टि-
 कामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या इंशे प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै पर्जन-

(अक्षवर्षसकामादीनां पशुविधिः)

न्यं वर्षयति छण्णो भवत्येतद्दे वृष्ट्यै रूपं
 रूपेणैव वृष्टिमव कन्धे श्वलो भवति विष्टु-
 तमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशुक्को भवति
 वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शुणाति मिथुनानां नयति यच्छति) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाधके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितयिकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अक्षतेजः प्रजां वृष्टिमर्त्तं घामं तथा पुनः ।

अक्षतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्अक्षवर्षसकामादीनां पञ्चमराणि
 विधास्यन्नादौ कस्याचित्पशोर्विधानाय मस्तौति—

असावादित्य इति । आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादि-
 भेदेन व्यवस्थापनयाः । विधत्ते—

यो अक्षवर्षसकाम इति । स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूपो भवतीति । श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराम्नायते—“ आदित्यवर्षे
 तपसोऽभि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः सता-
 पक्षपात्यकाशादभ्यूर्ध्वं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्या वशाया
 बैल्वे यूपे तति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात्संयोनित्वम् । तेन च अक्षवर्षसकामि
 समोन्धेव तपयते । स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशास्त्रायामभ्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्ति-
 र्द्यत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्अक्षवर्षसकाम समोन्धित्वम् । अभिचरतः कंचित्पशुं
 विधत्ते—

आक्षयणस्पत्यामिति । विष्कन्दवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः
 माय्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—

वाक्यमिति । एतदनुष्ठानेन प्रातुष्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्भक्षणं
भक्षणस्यतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति ।

भक्षणस्यतुमुत्स्य हेमवर्णात्वाद्भुक्त्या भक्षणस्यत्वमित्यामिषेस्य पशुविशेषार्थं
प्रशंसति--

भुक्त्यामिति । पूर्ववच्चोदकप्राप्तं बाधितं विधत्ते--

स्पर्शो यूप इति । आग्निहोमादिमहायज्ञमाप्तिकामिनः पशुं विधत्ते--

वैष्णवमिति । राजसूये वैष्णवं शिकपालं वामनो दक्षिणोत्पुष्कत्वाद्वायनस्य
विष्णुदेवत्वम् । विधत्ते--

स्वास्थ्यं वदन्मिति । यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनबुद्ध्या सत्यं
श्मश्रुनिर्गमनात्पायोषित्वन्नमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवज्ञानेनविशेषविशेषेण
यस्मिन्पुस्त्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा
तमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वद्वयः । स च त्वष्टुः मियः । रेतसः सितस्य
त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्निश्चयमजनमितुत्वम् । पशुविशेषार्थं
प्रशंसति--

प्रजा हि वा इति । यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या प्रजाः
पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये मौढं तमीचीनमश्व-
यानीय तत्रऽऽरोहयितृत्वायं प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्वज्ञान्या तदारो-
हणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तेरेव स्वतः पुमानमपि सन्स्त्रीनामधारी वद्वो
भवति । तदालम्बनेन साक्षादेव शीघ्रमेव प्रजां पशून्प्राप्नोति ।

परकीयसेनायामिदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां
कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यदा संधिकापिनः पशुं विधत्ते--

मैत्रश्च भेतामिति । एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा
संनयति योजयति । यजमानेन यूपः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवादितुं
परिमाणोपपत्तिं विधत्ते--

विशालो भवतीति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसामयत्येव वैर्यमुत्पाद्य स्व-
कार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवं संधिकापिनं संधिघटकत्वेन परो राजा
मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते--

(अन्नाथकामादीनां पशुविधिः)

प्राजापत्यमिति । सर्वसष्टत्वेन वृद्धेरपि सष्टत्वाच्चदीक्षितृत्वम् । यम-
च्छन्ने सवितरि तीजदृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिधेत्य पशुवि-
शेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवतीति । कृत्स्नशरीरे काष्ण्यमाप्तावुदराद्यवस्तनपदेशविशेषेषु
शैत्यमिश्रणं विधत्ते—

शङ्खलो भवतीति । शैत्यस्य मालिन्यविशेषित्वाद्विद्युत्साम्यम् । कर्णसमीप
पवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाङ्मूत्रो भवतीति । अवोमुसत्वेन वृद्धिधारासमत्वं ब्रूहस्पम् ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वरुणं मुधुवाणमन्नाद्यं नोपनिमस्त एतां
वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्तां स्वायै देव-
ताया आऽलंभत ततो वै तमन्नाद्यमुपनिमघ-
मलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनिमस्त एतां
वारुणीं कृष्णां वशामा लंभत वरुणमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र
यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भ-
वति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्धये मैत्रः
श्वेतमा लंभत वारुणं कृष्णमपां औषधीनां
च संधावन्नकामो मैत्रीवां औषधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा औषधीनां च रसमुप

जीवामो मिधावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपां चौपधीनां च संधावा
 लभत उभयस्यावर्द्धयौ विशासो शूपां भवति
 द्वे ह्येते देवते समृद्धयै मेजः श्वेतमा लभेत
 धारुणं कृष्णं ज्योतामयावी यन्मैत्रो भवति
 मिध्रेणैवास्मै वरुणः क्षमयति यद्वारुणः सा-
 क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदतितासुर्भवति
 जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विना-
 वभ्रूतामावयोर्वा एवा मैतस्यां वदध्वमिति
 साऽश्विनोरेवाभवयः पुष्टिकामः स्यात्स एता-
 माश्विनीं यमीं वशाया लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजया पशुभिः (४) ॥

(अज्ञादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दत्यञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अक्षतेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा पशून् ।

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तान्पशून् नष्टमेऽनुवाके विधायाम्य नवमोऽज्ञाद्यकामादीनां पशून्विधित्तुरादौ
 कंचत्पशुं विधातुं प्रस्तौति-

(अन्नाद्यकामादीनां पञ्चाविधिः)

वरुणमिति । तुजवाणं सोमाभिषवं कृतवन्तम् । विधत्ते—

यमलमिति । धनिकः पुमान्तु योम्याय शाल्यजपायसादिभोग्याय तप-
थोऽपि संविधातुमनुष्माभावादिना तज माप्नुयात्तत्स्थायं पशुः । वरुणः पर्जन्य-
मुखेन प्रकाशमावृत्य काष्ठं संपादयति । ततोऽस्थ पशुवर्धस्य वरुणदेवत्वत्वम् ।
द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

भैरव इवेतमिति । संविशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो
न्याख्यातवान्—“ अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्पतिपत्तौ वाऽपि
वाऽपां चौषधीनां च संधौ ” इति । कर्तव्येमध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः ।
ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंचन्धित्वम् । संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन
प्रशस्तः । एतदेवाभिधेत्वं सार्धं प्रदर्शयति—

अपां चौषधीनामिति । यूपस्य शास्त्रादयं विधत्ते—

विशाख इति । विविधे शाखे यस्थासौ विशाखः । तदिदं सूत्रकारो
दर्शयति—“ विशाखो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तदिशाखं यद्वोपर्युभे शाखे
अष्टाभौ सचशाखे स्याताम् ” इति । दीर्घेरोमिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

भैरव इवेतमिति । मिथो हि कूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुण-
वाक्यान्मोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिधुने पशुमिधुने
च संभवतीत्येवं देवा उपायमपरयन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्भाषयितुं छका
भाभवन् । तदानीमश्विनावूचतुः—आवयोरेवैषा पुष्टिः संमन्थिनी । तस्मादेवस्यां
पुष्टावाधाम्नां विना मा वदध्वं संभाषणेनैव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरश्विनो-
रधीनाऽभवत् । विधत्ते—

यः पुष्टिकाम इति । एकास्मिन्गर्भे सह जातो यमो । तयोर्मध्ये या असी
सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपवादके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वा-
 क्षणः सोमं पिपासिदश्विनो वै देवानामसोम-
 पावास्तां तौ पश्वा सोमपथिं प्राऽऽणुताम-
 श्विनायेतस्य देवता यो दुर्वाक्षणः सोमं पिपा-
 सस्यश्विनविष्य स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपथिं प्र यच्छत उपैत * सोम-
 पीथो नमति यदुद्गो भवति धूम्रमाणमेवा-
 स्मादप हन्ति ललामः (१) भवति मुस्तत
 एवास्मिन्तेजो दधाति वायस्य गोमृगमा लभेत
 यमजग्निवा * समभिज्ञ * सैयुरपूता वा एतं वाम-
 रुच्छति यमजग्निवा * समभिज्ञ * सन्ति नैष
 ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्गोमृगो नेवैष ग्रामे
 नारण्ये यमजग्निवा * समभिज्ञ * सन्ति वायुर्न
 देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा
 एतस्मै व्युच्छन्ति व्युच्छति तमः पाप्मानं
 प्र विंशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
 नाऽऽधिर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
 वाऽऽदित्य * स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीक्यस्मै
 व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं
 हते (३) ॥

[पृ० १ अं० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१०४१

(तैत्तिरीयकपट्टविधिः)

(उच्चारः स एव वर्चस्वारिः शब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अन्नाद्यमन्नमाद्यं च वाञ्छतो दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ दशमोऽनुवाके तैत्तिरीयः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्गाक्षणस्य सोम-
पानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनमिति । मलिनश्वेत्यं पूजत्वम् । उल्लटे शौक्ल्येन जाम्बितोऽश्व-
शिष्टे शरीरे पूजवर्णः पशुरश्विनोः मियः । दुर्गाक्षणलक्षणं मोक्षायम् आह—

“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

त वे दुर्गाक्षणो नाम यश्चैव दुर्गक्षिपतिः ” इति ।

पूर्वोक्तपुनरुक्तपशौ यो ग्राहणः सन्ना तृतीयादित्युक्तत्वादीदृशो दुर्गा-
क्षणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने अद्याल्लेनेच्छावरे सति दुर्गाक्षणोऽ-
धिक्रियते । आश्विनग्रहमाक्षणे सो देवा अत्रुवन्नपूतो वा इमो मनुष्यचरो वि-
पत्ता इत्युक्तत्वादपुनरितरे देवस्तोमपातुत्वं नास्ति । पश्चादन्नस्य च्छिन्नं शिरः
प्रतिस्थाप्य तेन पुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तो । यदपि वनेवाऽऽज्ञातम्—
“ सो बहिष्पवमानेन पशयित्वा वाभ्यमेतयाश्विनमनुकृन् ” इति । अतः वमान-
शीलत्वाद्दुर्गाक्षणस्य सोमं विपातोराश्विनो देवता । पशोर्भूजत्ववर्णेन दुर्गाक्ष-
णलक्षणं पूजमाणं मलिन्यमस्मादपहन्मि । उल्लटे शौक्ल्येनास्मिन्पुनश्च एव
मूल्यमेव अन्नवर्चस्तलक्षणं तेनोच्यते । मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कथितं
विधत्ते—

वायव्यमिति । गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्बुधभारकरयाधिभूतान्पुन्यो
गोमुगः । उभयलक्षणद्वयं नास्तथात्वं निधेयम् । कथितपुरुषो ग्राह्यं न हवर्वा-
स्तथाऽपि शक्यमा तादृशं यं पुरुषं जना अहतेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्य-

(नैमित्तिकपशुविविः)

अस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो मरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येतं नि-
न्दारूपा वाक् शक्नोतीत्येतेः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमिषीकृत्यैव
विहितो मोमृगो पुरुषो ग्राम्यो न भवति । मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आ-
रण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यव-
हारमाधात् । नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
विविक्तत्वं ब्रह्मशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते-

“रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मरुताऽर्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि नि-
न्दन्तु नाम ते । तथाऽप्यसर्वोभिसैः शिष्टैर्व्यवहार्य एव ।

सोमयागमध्य आश्विनरुक्मकाले सूर्यानाभिर्भावं निमिषीकृत्य कंचित्पशुं
विधत्ते-

पराचीति । अभिर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्राक्षं रुपाकाभि-
र्ऋग्विरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तर्चयतिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठिते-
षु षःकालात्प्राग्बेलायामारब्धव्यम् । तस्मिञ्काले शस्यमाने सति सूर्य उदित्वा
वेष्टाद्यावरणमन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य
यदानीं नाऽऽविर्भवेदेतस्मै यजमानायेवं रात्रिर्व्युच्छन्ती यभातं प्राप्नुवती
सती न सम्यक्प्राप्नोति । किंतु पराची व्युच्छन्ती पराक्रमस्ती तस्मिन्नपरका
सती यभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः पकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं
वाप्मानं च प्रविशति । तादृशस्थायं पशुः, स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । प्रतीची
संपुस्ती तस्मिन्ननुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकावलीऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यज्ञं
 वो दिवो या वः शर्म । भरेण्विन्द्रं सुहवं
 हवामहेऽहोमर्चं सुकृतं देव्यं जग्मू । अग्निं
 मिश्रं वरुणं सातये मगं धावापृथिवी म-
 रुतः स्वस्तये । ममजु नः परिज्मा वसर्हा
 ममसु वातो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-
 पर्वता युषं नस्तज्जो विश्वे धरिषस्थन्तु देवाः ।
 प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ
 यस्तपन्मरुतो बावशानाः । श्रियसे कं भा-
 नुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त प्रकाभिः
 सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
 रवो बिद्रे प्रियस्य मारुतस्य धान्नः । अग्निः
 प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिरभि
 रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वा-
 दित्यैर्नो वरुणः सः शिशातु । मं नो देवो
 वसुभिरग्निः सस् (२) सोमस्तनूभी रुद्रि-
 याभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादि-
 त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
 वसुभिः संवभुवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि ।
 एवा त्रिणामजहृणीयमाना विश्वे देवाः सम-
 नसो भवन्तु । कुत्रा चिधस्य ससृतौ रण्वा

नरो नृपदेने । अहन्ताश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यद्विषो वनामहे स* हव्या मा-
 नृपाणाम् । उत युष्मस्य शर्वसः (३) ऋ-
 तत्त्वं रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति
 युष्ममादित्यासो भवता मृदयन्तः । आ वोऽ-
 र्षावीं वृमतिर्वित्याद्*होश्चिद्या वरिवोदित-
 राऽसत् । इतिरपः मयवसा अदक्ष उप
 शेति वृद्धवयाः सुवीरः । नकिंठं भ्रम्यन्तितो
 न दुराय आदित्यानां भवति प्रणीतो । धार-
 यन्त आदित्यासो जगत्स्या देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घार्थियो रक्षमाणाः
 (४) असुर्यमृतावांश्चर्यमाना ऋणानि ।
 तिष्ठो भूमिभारयन्त्रीरुत युन्वीणि वता
 विदधे अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तदयमम्बरुण मित्र चारु । त्याक्त क्ष-
 त्रिया* अब आदित्याग्याचिषामहे । समृद्धि-
 का* अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
 सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्वा ।
 पारुषो चिहसवो वीर्यं चित् (५) युष्मा-
 नीतो अभयं ज्योतिरश्माम् । आदित्यानाम-
 वसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमे यज्ञं दधतु

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

श्रोत्रमाणाः । इमं मे वरुण शुधी हवमया
च मृडय । त्वामवस्युरा चर्के । तत्त्वा यामि
महणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो ह-
विर्भिः । अहेहमानो वरुणेह बोध्युरुशस्त मा
न आयुः प्र मोषीः (६) ॥

(नामाभिः सप्तशर्वसो रक्षमाणा धीर्या चिदेकानपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाम्बके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं मजापतिस्ता वरुणं देवातुरा एवस्तावदित्यो वशवभाभिर्भो
बलस्थ बाह्वस्थं वन्दकारोऽसौ सौरीं वरुणमाभिनमिर्भो वो नर एका-
दश (११) ।

वायव्यमाभेयीं कृष्णग्रीर्वभितावादित्यो वा अहेरात्राणि वन्दकारः मजन-
यिता हुवे तुराणां एवष्टडिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाम्बके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दौर्गाक्षण्याभिशापौ च तूपाविर्भाववर्जनम् ।

निमिस्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥

तेरेतैर्दशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशोऽनुवाके काम्ये-
ष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिन् काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौरुचरोरुर्भ्य द्विष्टिका कापि-
दिष्टिरेवाम्नायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरु-
तम् स्वेन भागधेयेनोप भावति त एवास्मै सजातान्य वृच्छन्ति ग्राम्येव भवति ॥
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मरुतो सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिभयम् । एह
तु तद्वापितुं विधत्ते—

“ आहवनीय ऐन्द्रमधि भवति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधत्ते ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वस्तुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्योपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदेव-
त्वात्तदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्भविषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्रा-
वधिभयम् । तद्वत्यकपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातान्य
वृन्ते ॥ [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

ईदृशेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः
सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृभिन्नभ्रातृयादी-
नवकृन्ते ।

मरुतो सामिधेनीसंघानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

“ अनुष्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुष्यमानान्तु मारुतम् ” इति ।
यजमानस्यानुकूलं वर्त्य वर्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्मा ।

अनयोऽरुभयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाज्जातानां पतीको-
नुदाहरति—इन्द्रं च इति ।

प्रथमं युग्मं षष्ठ्यपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु पञ्चमपवाठक-
स्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव दृष्टव्यः ।

अकायेषोर्हि कलान्वराय विधत्ते—

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

“ एतामेव निर्वपेधः कामयेत क्षत्राय च विशेषे च समदं दध्याभित्येन्द्रस्या-
वद्यन्ध्यादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ध्यान्मरु-
द्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयाद्विन्मं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति
वितुं हाणास्तिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । राज्ञः भजायाश्च परस्परं कलहं
कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेय-
स्यावदानकाले पुरोनुवाक्यापैषमुक्त्वा तदाभावरणादूर्ध्वभागेययाज्याया एव प्रैषं
यदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्यापैषोऽन्यविषयश्च
याज्यापैष इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति ।
यदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितुं हाणा विशेषेण परस्परं द्विंतां कुर्या-
न्नास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवोर्ध्वं विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेधः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं
यजेद्भागधेयेनैवैतान्यथावथं कल्पयति कल्पन्त एव ” [सं० का० २ प० २
अ० ११] इति ।

कल्पेरन्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एतामिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः
कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिता शिखा
भवन्त्येव । एतयोः कलहस्तसमाधानार्थेष्टयोः पूर्वोदाहृत्य एव याज्यानुवाक्याः ।
इहधन्तरं विधत्ते—

“ ऐम्मेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विशास्व
देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै सजातान्ध यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

मरुतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“ ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव येदथैन्द्रस्योपरिष्टादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः
सजातान्परि गृह्णाति ” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतत्वादेकैकरय हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा
सायम ससृदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्युपरिष्टादैन्द्रमवद्येत् । एवं
सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रयसावर्ध्व-
मुक्ताकरोति । अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ उपाधाम्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै ” [सं० का० २ प० २
अ० ११] इति ।

वत्सस्योमपदार्थान्तयोरुपानीयं स्थापनीयं रक्षसूपपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवो-
पानयनकाले वत्सं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वातसि
तदुपाधाय्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“उपाधाय्यपूर्वयं वासो इक्षिणा
(जेति) चित्रान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । सादृशस्य वाससो दानं सजातानामुप-
हित्यै यजमानसेवायै संपद्यते ।

अस्थामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—भरेष्विन्द्रमिति ।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविषु हवामह आह-
यामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य भेषते च ।
कीदृशमिन्द्रं, तुह्यं तुवेनाऽऽह्वातुं शक्यम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारं, तुह्यं
शोभनं हितं करोतीति तुह्यं सुह्यं, देव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं इष्टि-
द्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वाधस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरनहुदेवविषय-
त्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या ।

तथैव याज्यामाह—ममसु न इति ।

परितः सर्वतो जेपनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिष्ठा । त च नोऽस्थान्मसु
हव्यतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममसु वातो नो ममसु ।
अपां वृषण्वात्सर्वकः पर्जन्यदेवो नो ममसु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासि-
देवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति
देवत्वभ्रवणात् । हे इन्द्रापर्वतो युवां नोऽस्माच्छिशीतं तनू कुरुतम् । पापबहु-
लानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविष्प्रदानेन विधे देवा नोऽस्थान्म-
रिबस्पन्तु परिचर्यासपये रूपयाऽवलोकयन्तु ।

इष्टव्यन्तरं विधत्ते—“पृथिव्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृथिव्यै
वै पयसो मरुतो जाताः पृथिव्यै मियङ्गवो भारताः स्वसु वै देवतया सजाता
मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप भावति त एवास्मै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं०का० २म० २अ० ११] इति ।

पृथिव्यै भेता नोस्तादृश्या गोमरुतां मियङ्गनां (गां) चोत्पत्तिप्रतिष्ठाः
शास्त्राश्रयीत्यर्थवादे इष्टव्या । पृथिव्यै मियङ्गव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते ।
पृकोदरत्वादिपयङ्गनां (गां) मरुदेवत्वत्वम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

विधत्ते—“ मिथयती याज्यानुवाक्ये भवतः मिथयेवैनं समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाय रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशुत्व रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मिथशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ मिथयभ्यौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये मिथत्वम् । तयोर्ऋचोर्विद्यमानं पाठश्राव्यं द्विपद(दा)-त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—मिथा इति । हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं मति त्वरमाणानां वो युष्माकं मिथा नाम मिथाणि नामानि आहूव आहूवामि । यद्यस्माद्भूय तृपत्तिं नावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादाहूवामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—अयसे कमिति । ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं अयसे पाणिभिराभयितुं भानुभिर्भासकै रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्कुम्भिच्छन्ति । ते मरुत ऋकमिर्माज्यापुरो-नुवाक्यारूपाभिर्कग्निः स्तुवाः रुन्धः सुखादयः शोभनं हविः स्वादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो वाशीमन्ता उत्साहजनितघोषरूपबहुविशदाब्जवन्त इक्षिणः स्वगृहान्मति गतिमन्तोऽभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विश्वकारि-भ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः मिथस्य मरुतस्य धाम्नो मरुतां संवन्धि यत्पियं स्थानं तदिह लब्धवन्तः ।

इष्टयन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवांसुराः संदत्ता आसन्ते देवा मिथो विमिथा वारुन्तेऽयान्यस्यै ज्यैष्ठ्या-यातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्निर्धरुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुज्जिर्वरुण आदिवैः स इन्द्रः मजापतिमुपाधावत्समेतया संज्ञान्याऽयाज्यदमये वसुमते पुरोडाशमष्टाक-पालं निरवपरसोमाय रुद्रधत्ते चरुमिन्नाय मरुतवते पुरोडाशमकादकाकपालं वरु-णायाऽऽदित्यवते चरुं तवो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतारतदानीमहमेव ज्यैष्ठ्यो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं मिथरहिताः सन्तः सेनां

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रकान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरेकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्र-
स्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमु-
पसेव्य द्रुपदेशेन संज्ञानीनामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामर्थ्यादप-
गतमत्सरा द्वा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते
यज्येष्ठ्याऽसौ संज्ञानी । तानूनन्त्रार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वाभास्ति
कस्यचित्प्राधान्यं, किंतु स्वकार्यसिद्धिर्भाभिर्मेत्य सर्वे मारसर्ग्यं गतुः । बहू त्विष्टि-
प्रसादाद्विन्द्रस्य प्राधान्यम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युपभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—“ यः समनैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतथा संज्ञान्या याजयेदग्नये
वसुभते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं वरुणायऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अग्नि-
सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति” (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रभेद भूतं स्वामिन्भेद सन्तमेनं यजमानं ज्यैष्ठ्यार्थं सम्यगभ्यनुजानन्ति ।
ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयितृत्वमः पालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—
अग्निरिति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपदिनोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमोऽग्न्या
स्वयमेव प्रीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्रः कृतुधा तत्तद्वस्तुचित्तमो-
गधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिक्षातु संशितव-
तान्सम्यगनुष्ठितवतान्करोतु । तदैव याज्यामाह—सं नो देव्यं इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिक्षिपत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसं-
गन्धिनीमिस्तनुभिः सहितः सोमः समजिक्षिपत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः
समजिक्षिपत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिक्षिपत् । तदैव विकल्पितामन्यां
याज्यामाह—यथारऽऽदित्या इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या
अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संघभूतः संगताः प्रीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमी-

(कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

पवर्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्ये तन्म्यग्न्य-
नुज्ञातवन्तः, वर्णाणि नामान्याहुवर्नीयगार्हपत्यदक्षिणाभिरूपाणि इव्यवाहनकव्य-
वाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणांमा इह त्रिणामचेवा, एवमेव यथा
रुद्रादयस्तद्वद्विधे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वेऽहणीयमाना वैरि-
मिरनपक्षिमपाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र च-
त्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया
अपि । यथा पूर्वत्र ग्रामकामं प्रति विहितयोरेन्द्रवैश्वदेवहविषाः सहप्रदानात्पुरो-
नुवाक्यादिभेदो नास्ति । अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—कुत्राचिद्यस्येति ।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृत्तौ संगतौ सत्पां नुषदन्ते मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ
कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्या रममाणास्तिष्ठन्ति, किंच यं स्विष्टकृ-
द्देवमर्हन्ताश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते बहूनि मन्त्रयान्ति,
मन्त्रास्त्य च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति सयीचीने फलमुत्पादयन्ति, तादृशः
स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—सं यद्विष इति । यद्यस्मात्कारणादिष इष्ट्यमाणान्य-
ज्यानि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन तन्म्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां इव्या
होमयोग्यामि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च शुक्रस्य धनस्य शवसो बलस्य
जलस्य यज्ञस्य च रश्मि रश्मिदत्पकाशमुत्कर्षमाददे स्वी कुर्मः, तस्मात्कारणा-
द्देवमनुमहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम इति शेषः ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—“आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूर्ति न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुव-
इतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूर्तिं गमयन्ति भवत्येव ” [सं० का०
२ म० ३ अ० १] इति ।

यदीययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदिस्था भुवद्वन्तः ।
यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मुदयन्त इति भवतेत्ययं शब्दः एतितः, यद्यपि
च याज्यायां भवति प्रणीताविति भवतीत्येष शब्दः एतितो न तु भुवच्छब्दः
क्राप्यास्ति, तथाऽपि वर्णाधिकारमभिधेय भुवद्वद्भ्य इत्युच्यते । एवमभ्यत्रापि
चायवे नियुक्त आलभेत, अग्रये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यापुरोनुवाक्या-
गताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतौ-

चिपकलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकमुपच्छब्दयन्त इत्युक्तं भवति ।
तथा सति भुवदन्तः कलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञो देवानामिति । अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं
प्रयेति गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासौ युयमस्यान्मृदयन्तः सुखयन्तो भवत
विद्वत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहेनुखिरर्वाचीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता सती, आववृत्त्यादाव-
र्तताम् । या सुमतिरंहोभ्विदस्मदीयपापादपि औवर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः ।
सा सुमतिर्देवोवित्तराऽसदतिशयेन परिवर्थाभिज्ञा भवतु ।

तत्रैव याज्यामाह—आचिरय इति । अयं यजमानः आचिः सन्मयोऽनुष्ठी-
यमानं कर्मोपक्षेति समीपे प्राप्नोति । कीदृशोऽयं, सुयवसाः शोभनं यवसं तृणं
तेनोपलक्षितमन्नादिभोग्यं यस्य सोऽयं सुयवसाः, अदन्धः कैरपि शत्रुभिरातिर-
स्कृतः, वृद्धं दीर्घं वय आयुर्वस्यासौ वृद्धवपाश्चिरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः
पुत्रा भूत्याश्च यस्यासौ सुवीरः । य ईदृशो यजमान आदित्यानां प्रणीतौ प्रण-
यने कर्मणि भवति प्रवर्तते तं यजमानं शत्रवोऽन्तितः समीपे न किञ्चिन्ति न
विनाशयन्ति । दूरादपि न ध्वन्ति । नकिः शब्दो निषेधवाची ।

इदधन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो धारयद्गृध्रश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरु-
ध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धार-
यद्गृध्रः स्वेन भागयेयेनोप धावति स एवैनं विशि दाम्रत्यनपरुद्धो भवति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

धारयच्छब्दो यदीययोर्माग्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयदन्तः । स्थान-
ब्रह्म स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः । यो राजा पूर्वं
स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः,
तयोरन्यतरस्येयमिति । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं
निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयितारः । विशि स्वराष्ट्रगतध-
जायां दाम्रति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिभिरपरोद्धमशाक्यो
भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—धारयन्त इति । आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्तिवति
वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽपरुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

कृत्स्नं जमदनुग्रहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यदा जगद्धारयन्त इत्यन्वाच्यः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयिषारः, जगद्धारयिषु दीर्घभूता दीर्घर्षा ते दीर्घाधियः, असवः घाणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम् । यदा राक्षसवद्वाधको राजाऽसुरस्तामिषारणाद्योपयुक्तमिदं कर्मासुरचदिति असुर्यं, तदक्षमाणाः, कर्तं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्धुक्ता कतावानः, कृष्णानि यजमाना अपरोक्षैरिणो दारिद्र्यसंपादनेन बह्व्यूषाणि संपादयन्तः ।

तत्रैव याज्यामाह—तिस्रो भूमिरिति । हेऽयं मन्वरुण मित्रं, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या वो युष्माकं तन्पातित्वं माहात्म्यं चाह रमणीयं महि महदधिकं च । कथं माहात्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च त्रीन्सूर्यचन्द्रबह्वनिगतान्प्रकाशान्वारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा श्योःकात्प्रेणावभासन्त इति केषांचिन्मयम् । एतद्देवाभिमेत्य भूयते—“तुष्टुजः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः” इति । अग्निदीप्तेरादित्यसंबन्धश्च स्पष्टमेव भूयते—“उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति” इति । तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम् । किंचैषां यजमानानां विदधे यज्ञे यानि त्रीणि यतान्यन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मनिष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा यानि तर्वाणि कृतेन पालयिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः ।

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति । तत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—

“अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा द्ददीतेमं वा अदितिरियनेवास्मै राज्यमनु मन्यते” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन्त्यस्य शनोः पदाङ्कितभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादितिश्चन्द्रवाच्या, तैवास्ता अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गी करोति ।

मन्त्रान्तरमुत्पाद्य न्याचष्टे—

“सत्याऽऽशीरित्याह सत्यमेवाऽऽशिषं कुरुते” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

आशीरस्त्वपेक्षितं कलं सत्यमस्तिवति शेषः ।

अग्नये मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“इह मन इत्याह यज्ञा एवास्मै समनसः करोति” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इह मदीये राष्ट्रप्रवेशे यजमानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः ।

पुनरापि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“उप मेत मरुतः सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमुः राजानमित्याह मारुती वै विद्वज्येष्ठो विस्पतिर्विद्यौबैनः राष्ट्रेण समर्धयति” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हे सुदानवः तुहुराष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतो यूयमेना विशपतिनैतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योज्यममुं धीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षमाणमपरुध्यमानं राजानमभि-
मुक्षीकृत्योपमेत समीपे गच्छत । अस्मिन्मित्रे विशपतिनेति यदुक्तं तत्र या विद्व-
जा सा मरुतामधीनत्वात्मारुती, तस्या विशः पतिर्व्येष्ठोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन
विस्पतिना सह योज्यमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः ।
एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समुच्यं
करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति--“हविष्कृता वाचं वि-
तुष्योप मेत मरुतः सुदानव इति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्यो-
त्तरे वासति पदैकदेशं निवर्ततीह मन इत्युरसि शेषं निर्वपति” इति ।

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विधत्ते--

“यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहादीदीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि-
चिनुयाद्ये शुक्लाः स्मृस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादिथा वै देवतया विह्विशमेवाव
गच्छति” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

ग्राम्येभ्यो हिते ग्राम्यं तद्वाज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः--अन्तर-
ङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः सभायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु सभायाः पर-

१ ल. अ. “स्यात्तस्य । २ क. अ. क. च. निनयाति । ३ क. अ. क. च. ग्राम्येभ्यो ।

४ ल. अ. “भावां विस्मर्जितायां च” ।

[मपा० १ अनु० ११] कृष्णधनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । १०५५

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

स्तादन्तःपुरे गत्वा गूढं हितं वदति तस्य गृहादग्नीहोत्राहरेत् । विदुश्चन्द्रवाच्यायाः
मजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ।

विमक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लेरादित्यचरुं विधाय कृष्णेवांरुणचरुं
विधत्ते—

“ अवगताऽस्य विद्वन्वदन्तः राष्ट्रमिथाहुर्मे कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं नि-
र्वपेद्धारुणं वै राष्ट्रभुमे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति ” [सं० का० १ म०
१ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि मजा पाप्मा भवति तथाऽपि राष्ट्रं
भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तस्मात्तमे वारुणं निर्वपेत् ।
यथा मजाया आदित्या देवता तद्वद्वाष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तयोस्तुष्ट्या
तदुभयं प्राप्यते ।

योऽयमपरुष्यमानस्तस्वापरुष्यद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव या-
ज्यानुवाक्ये । यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र
शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह—त्यास्तु क्षत्रियामिति ।

ययं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्धयर्थमादित्यान्प्रत्यक्षो
पाचिषामहे रक्षणं मार्थ्यामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्र-
श्रितं त्वान्न तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमुदीकान्सुष्ठु तुत्वाविष्णु । तत्रैव
याज्यामाह—न दक्षिणेति ।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुष्यमानोऽहं तेनावरोधेन व्यामुह-
यितः सन्किमपि न विचिकित्ते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं
पार्चीनमिदं प्रतीचीनमिति कस्यपि विवेकं नानुभवामि । क इव, पाक्या चित्पाक्य
इव धीर्मा चिद्धीर्य इव । पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरि-
पक्वधर्वाल इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो
बाल इत्यर्थः । युष्मानिति युष्माभिः स्वकीयां विशं पापितः सन्नमयं ज्ञोतिः
शत्रुभयराहितं विवेकज्ञानमस्यां प्राप्नुयाम् । तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—
आदित्यानामिति ।

यजमाना ययमादित्यानां संवन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावता रक्षणेन

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

युक्ताः शर्मणा शान्तमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादतिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सका
भवेम । हे आदित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदिविद्ये सर्वदेवास्व-
ष्टिदत्तत्वे निमित्तभूते सति शोषमाणा अस्मदीया स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरासस्वरमाणा
इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णमीहिचरौ पुरोनुवाक्यामाह—इमं म इति ।

हे वरुण मे मदीयमिदं हवमाह्वानं श्रुतिं शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृदय सु-
खम् । अहं चावस्थुः पातनेच्छुस्तत्प्राचक आ सपन्ताच्छब्दयामि प्रार्थयामि ।
तथैव याज्यामाह—तत्त्वा यामीति ।

तत्तस्यै रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्तवा यामि त्वां मान्त्वमि । अयं
यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाश्रास्ते । हे वरुणाहेऽमानः क्रोधरहित इह
कर्मणि बोधि अस्मादिज्ञापनां बुध्यस्व । हे उरुशंस प्रभूवस्तुदे नोऽस्माकमायुर्मा
प्रमोदीमां विनाशय ।

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये त्विहविष्का काचिद्विष्टिका ।
केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीदौ तत्प्राप्तिः प्रतिबन्धेत तदानीं
विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो मायं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्मै विशोऽव-
गन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं मेऽसन्तो विशमव गमयन्ति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इममित्यादिर्निर्वपमन्त्रोऽनैवोत्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्मास्त-
दीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेयं ब्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् ।
अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वपे सत्यादित्याः
स्वयमेव तं भागपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदाश्रत्यान्मयूस्वान्स्सप्त मध्यमेषायामुप हन्वादिदमहमादित्या-
न्वपाम्याऽमुष्मादमुष्मै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव
गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्मा मदीयाया विशोऽ-
वगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् ।

(कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

अनेन मन्त्रेणाश्वत्थेज्जन्यान्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायापीषायां
कीलपक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सत्यादिषाः स्वयमेव मय्वीराः सन्तः स्वकी-
याभ्युपयान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि प्रबलतरप्रातिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

“यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदियेऽपि मयस्तामसे नक्षेदनपरुषध-
मेवाव गच्छति” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

पूर्वम मध्यमायापीषायां शङ्कून्ः कीलिताः । इदानीमियेऽपि शङ्कुवन्धनं
विशेषः । तेषां शङ्कूनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते—

“आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ ओजं सैव विशमव गच्छ-
ति” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वपर्यवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुसंख्यां विधत्ते—

“सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एव विशमव गच्छति” [सं०
का० २ प० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्यावेति मारुते ।

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे मिया प्रियंगवे चरी ॥

अग्निर्वसुमदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।

यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्थिष्ठकृतो द्रव्यम् ॥

यज्ञो भुवद्वति चरौ धारयन्धारयद्वति ।

स्यान्नुदयं शङ्कुचराविमं छण्णचरौ तथा ॥

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ॥ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशेऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वत्तरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्भाषाधिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीवीरब्रह्ममहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामदीन्प्रत्वेन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्रजापतिः प्रजा अंसृजत ताः मुष्टा इन्द्रा-
 ग्नी अपागृहता सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी
 वे मे प्रजा अपावृक्षतामिति स एतमैन्द्राग्ने-
 कादशकपालमपश्यत्तं निर्वपत्ताधस्मै प्रजाः
 प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामप
 गृहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ऐ-
 न्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
 ग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
 न्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
 वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
 वृद्धौ वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति यः संङ्ग्राममु-
 पप्रयात्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निः (२) वपे-
 त्सङ्ग्राममुपप्रयात्सञ्जिन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-

* एतद्वयेकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पुन-
 र्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंचित्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण
 पथरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचितेषां व्याख्यानं विस्तरेण कृतमित्येतदपि तत्रैव
 भाष्यकृता कण्ठवेणोक्तमस्तीत्येतेषांमेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ।

(प्रजाकामादीन्प्रत्येन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां त्रिविः)

धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 त* संहग्रामं वि वाः एष इन्द्रियेण वीर्येण-
 ध्यते यः संहग्रामं जयत्येन्द्राग्नमेकादशकपालं
 निर्वपेत्संहग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण स्युध्यतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति य एति जनता-
 मेन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्जनतामेष्यन्ति-
 न्द्राग्नी एष स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
 जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पुषा वा इ-
 न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पुषणमेव (४)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रस्य च
 निर्वपेत्जनताभागत्येवं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
 मेव प्रति तिष्ठत्येन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्ठा-
 निर्वपेत्स्यामेव प्रतिष्ठापेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
 दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयत्येन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पुषण-
 मेवैकान्तवत्वारिश्वाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(दशमि तिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीद्विविः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अ॒भये॑ प॒थि॒कृते॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
 पे॒यो दं॑श॒पूर्ण॑मा॒सया॑जी स॒न्नमा॑वा॒स्यां वा
 पौ॒र्णमा॑सीं वा॒ऽति॑पा॒दये॑त्प॒यो वा ए॒षोऽध्य॑प॒-
 ये॒नैति॑ यो दं॑श॒पूर्ण॑मा॒सया॑जी स॒न्नमा॑वा॒स्यां वा
 पौ॒र्णमा॑सीं वा॒ऽति॑पा॒दये॑त्प॒थिमे॒व प॑थि॒कृत॑*
 स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धा॒वति॑ स ए॒वैन॑म॒प॒थात्प॑-
 म्था॒मपि॑ न॒यत्य॑न॒द्वान्व॑क्षि॒णा य॒ही ह्ये॑ष
 स॒मृद्ध्या॑ अ॒भये॑ व्र॒तप॑तये (१) पुरो॒डाश॑म॒-
 ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒य आ॒हिता॑ग्निः स॒न्नम्र॑त्यमि॒व
 च॒रैर॑ग्निमे॒व व्र॑तप॒ति* स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒
 धा॒वति॑ स ए॒वैन॑ व्र॒तमा॑ ल॒म्भय॑ति व्र॒त्यो
 भव॑त्य॒ग्नये॑ र॒क्षोऽग्ने॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑-
 पे॒य* र॒क्षाऽसि॑ स॒चैर॑ग्निमे॒व र॒क्षोऽह॑ण* स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॑प॒ धा॒वति॑ स ए॒वास्मा॑द्र॒क्षाऽस्य॑प॒
 ह॒न्ति॑ नि॒क्षिता॑या॒ निर्व॑पेत् (२) नि॒क्षिता॑-
 या* हि र॒क्षाऽसि॑ प्रेर॒ते सं॒प्रेण॑न्त्ये॒वैनानि॑
 ह॒न्ति॑ परि॒श्रिते॑ या॒जये॑द्र॒क्षसाम॑न॒न्वव॑धारा॒य
 र॒क्षोऽग्नी॑ या॒ज्यानु॑वा॒क्ये भ॑वतो॒ रक्ष॑सा*स्तृ॒त्या
 अ॒भये॑ रु॒द्रव॑न्ते पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒दभि॑-
 च॒रैरे॒षा वा अ॑स्य घो॒रा त॑नू॒र्यद्रु॑द्रस्त॒स्मा ए॒वै-
 न॒मा वृ॑ध्वा॒ति ता॒जमा॑र्ति॒माछ॑त्य॒भये॑ सुर॒भिमे॑ते
 पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒यस्य॑ गा॒वो वा

(कामुकादीष्टिविधिः)

पुरुषाः (३) वा प्रमीयेरभ्यो वा विमीया-
 देषा वा अस्य भेषज्या तनुर्यत्सुरभिमतौ
 तयेवास्मै भेषजं करोति सुरभिमेतं भवति
 पूतीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
 नैवैनं शमयित्वा पराग्निं निर्दिशति यमव-
 रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
 मयिते जयति त* सङ्ग्रामम् (४) अग्नि
 वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
 प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
 वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भामधेयेनैवैनं
 शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽग्नि
 वा एष एतस्य मुहानुच्यति यस्य मुहान्दह-
 र्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भामधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं मुहान्द-
 हति (५) ॥

(अतर्पणये निश्चितायां निर्वपेत्पुरुषाः सङ्ग्रामं न चत्वारि ५) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यं कामो नोपनयेदग्निमेव काम* स्वेन

भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्ध-
 यत्युपैनं कामो नमस्यन्मये यविष्ठाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्विपेतस्पर्धमानः क्षेत्रे वा सञ्जा-
 तेषु वाऽग्निमेव यविष्ठं* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तेनैवेन्द्रियं धीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
 युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये
 यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विपेदमिष-
 र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठं* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्माद्रक्षा*सि यवयति नैनम-
 मिचरन्स्तृणुतेऽभय आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्विपेयः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
 मिमेवाऽऽयुष्मन्त* स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
 त्यभये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विपे-
 द्भृतिकामोऽग्निमेव जातवेदस* स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
 वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्विपेद-
 क्कामोऽग्निमेव रुक्मत* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा-
 ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
 निर्विपेतेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्त* स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति

(अथ कामावीष्टिविधिः)

तेजस्यैव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्य*
स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव संहते यश्
सीक्षते (४) ॥

(भ्रातृव्यस्यास्मिन्तेर्जस्थते पुरोडाशमष्टानिश्शब्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयः
कामयेतान्नवान्स्यामित्यग्निमेवाग्नवन्त* स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैवमग्नपतिं करोत्य-
ग्नवानेव भवत्यग्नयेऽन्नादयः पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेयः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवा-
न्नाद* स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन-
मन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्यग्नयेऽन्न-
पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयः कामये-
तान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवाग्नपति* स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्नपतिं करो-
त्यग्नपतिरेव भवत्यग्नये पर्वमानाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये
व्योर्गामयावी यद्ग्नये पर्वमानाय निर्वपति

प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये (२) पा-
 वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये
 शुचये आशुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
 भवति जीवत्येवेतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद-
 ग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
 धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
 त्यग्नये पुशवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
 न्नाय पुश्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
 कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
 प्र यच्छत्यग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः
 कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेन* रसवन्तं
 करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
 त्याग्नेयी वा एषा यदज्ञा साक्षादेव रसमव
 रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
 मन्तः* स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेन
 वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-
 सते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सह्यग्रे
 संयजे वाजस्र (५) वा एष सिंसीरति यः
 संह्यामं जिगीषत्यग्निः सलु वै देवानां वाज-

(अन्नकामादीद्विविधिः)

सुदग्निमेव वाजसूतः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 धावति वाजः हन्ति कुत्रं जयति तः सङ्ग्रामम-
 थो अग्निरिव न प्रतिघृषे भवत्यग्नयेऽग्निवते पु-
 रोडाशमष्टाकपालं निषेधस्याग्नौ बग्निर्म-
 भ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्ट-
 भागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानम् (६) अभि
 संभवतः स ईश्वर आर्तिमातोर्ध्वदग्नेऽग्निवते
 निर्वपति भागधेयेनैवैतौ शमयति नाऽऽर्तिमा-
 छति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निषेधस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-
 होत्र उद्वायेदर्पर आदीप्यानुर्ज्वत्य इत्याहुस्तत्तथा
 न कार्यं यद्वागधेयमभि पूर्वं उद्घृष्यते कि-
 मपरोऽभ्युक्त (७) ह्वियेतेति तान्येवावक्षाणानि
 संनिधाय मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वा-
 द्योनेरधि आतर्षेदाः । स गायत्रिमा त्रिष्टुमा
 जगत्या देवभ्यो हव्यं बह्वतु प्रजानजिति छन्दो-
 भिरैवैतः स्वाद्योनेः प्र जनयत्येष वाव सौऽग्नि-
 रित्याहुज्योतिस्त्वा अस्य परापतितामिति यद्-
 ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः
 परापतिते तदेवायं रुन्धे (८) ।

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चर्क्षरेवास्मिन्नेन दधाति करोति)

वाजं यजमानमुदेवास्य षट् च)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं
 दधिकाष्णं चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः
 संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारु-
 णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिकाष्णां पुना-
 ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
 वैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
 संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योभिं
 प्रजायै पशूनां निदहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
 न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेणैव माग-
 धेयै न शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
 प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 धिकाष्णां पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवचंसेन पुनाति
 यद्वषट्कपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यद्वर्ष-
 कपालो विराजैवास्मिन्त्रजाद्यं दधाति यदेकाद-
 शकपालस्त्रिभुवैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्वद्वा-
 दशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मि-
 न्जात एतामिहिं निर्वपति पुतः (३) एव

(अभिशस्ताविकर्तव्येष्टिविधिः)

तैजस्यञ्चाद इन्द्रियावी पञ्चमान्भवत्यथ वा
एष सुवर्गाल्लोकाश्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी
सज्जमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति
सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येत वै-
श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निर्वै-
श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
उपेदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ (४)
अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
धीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते न वा
एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽजमक्षजाग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-
द्गासयिष्यन्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावन्निवाग्निस्तस्मा आतिष्यं क-
रोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५)
एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सरः सल्लु वा अग्नेर्योनिः
स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यं प्रस्थाप्य मषति
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्त-
कपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि
श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्ये
द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताः श्रुत्यावयति
 मारुतो भवन्ति (६) मरुतो वै देवानां विशो
 देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपा-
 लो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै
 सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ सादयति वि-
 शमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(प्रजाकापः संवत्सरः पुनात्येवैवै पृतः समष्टये तादृशमारुतो
 भवत्येकानविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चोऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्संख्याममुपप्रयास्य-
 ज्ञियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वं प्रतितिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः सलु वै
 देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असु-
 रानजयन्त्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
 वानीमेवाऽऽयतने यतते जयति ॥ संख्याममे-
 तस्मिन्वा एतौ मृजाने (१) यो विद्दिषाण-
 योरजमन्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्दि-
 षाणयोरजं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः

(आदित्यचर्वादीष्टिविधिः ।)

संवत्सरस्वदितमेवास्ति नास्मिन्मृजाते संवत्स-
 राय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्धः
 पूर्वोऽभिद्वहति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्वहति
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा
 निर्वरुणम् (२) परस्तादग्निं द्रव्यति नैनं वरुणो
 गृह्णात्यन्व्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽग्निं प्रति
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदग्निं
 प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-
 दितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्प्रति-
 गृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो
 यदा सलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्धो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरमातामेव सनिमाभि प्रच्यवते
 दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुज्यते तं भागधेयेन विमुञ्चति यतिष्ठित्यै

यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेतां भ्रातृव्याय प्रहि-

णुयाञ्जिर्कतिमेवास्मै प्रहिणोति (५) ।

(मुञ्जाते निर्वरुणं वषेदुभयादद्यो वै सैवत्सरं पद्विंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
पशुम्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुमर्चति
स्वादेवास्मै योनैः पशुम्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्त* स्वेन
भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इ-
न्द्रियं पशुम्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
र्चसकोशो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्त*
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायार्कवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै
देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्त* स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-

(ऐन्द्रचर्वाकीष्टिविविधः)

तयज्ञाद् एव भवतीन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रा-
 याकंवते भूतिकामो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति
 शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत
 आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायाकं-
 वते भूत एवाज्ञाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राय
 (३) अ०होमुच्ये पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
 र्वपेयः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ०ह
 इन्द्रमेवा०होमुच्य० स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवेन पाप्मनोऽ०हंसो मुखतीन्द्राय वैशुधाय
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं सुधोऽभि प्र-
 वेपेरन्राष्ट्राणि वाऽभि समिशुरिन्द्रमेव वैशुध०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधः
 (४) अपं हन्तीन्द्राय ज्ञात्रे पुरोडाशमेकादशक-
 पालं निर्वपेद्वहो वा परियतो वेन्द्रमेव धाता-
 र० स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेन ज्ञायत
 इन्द्रायाकांश्चमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनर्भेते वै महायज्ञस्या-
 मर्थे तनू यदकांश्चमेधाविन्द्रमेवाकांश्चमेधवन्त०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो
 महायज्ञं कुर्याद्यत्युपैषं महायज्ञो नमति(५) ॥

(ग्रामकामादीनामनुज्वादीष्टविधिः)

(इन्द्रिमावन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तस्त्वेन भागधेयेनैव-

न्द्रियास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुः स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्क-
रोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य
सेनाऽसंश्लितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तैन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सेवा-
स्य सेनाः सः श्यति बल्वजानपि (१)
इध्मे सं नष्टेद्भीर्यत्रार्धेऽकञ्चा न्यमेहत्ततो
बल्वजा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा
वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण
वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति
जयति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादपेकान्तान्यथैष हतमनाः स्वयंपाप

(आभकामादीनामनुज्वादीष्टिविधिः)

इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
 दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय
 दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेयः काम-
 येत दानकामा मे प्रजाः स्युः (३) इतीन्द्र-
 मेव दातारस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा
 अस्मै प्रजा भवन्तन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेयस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदी-
 येतेन्द्रमेव प्रदातारस्त्वेन भागधेयेनोप धाव-
 ति स एवास्मै प्र दापयतन्द्राय सुत्राम्णो पुरो-
 डाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वै (४)
 अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणस्त्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो
 भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवतामिरासीत्स न व्यावृ-
 त्तमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्र-
 मेकादशकपालं निर्वपेत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमद-
 धाच्छवर्वरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वाजो वै
 शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध (५) सोऽ-
 भवत्सोऽभिभेद्भुतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजा-
 पतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्या अर्धि-
 रेवतीं निरेमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽ-
 लस्त्वेन सन्तसद्दत्तमानैः स्यात्तस्मा एत-

मेन्द्रमेकादशकपालं निर्वमेदिन्द्रमेव त्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रं
 दधाति रेवती पुरोनुवाक्या भवति शास्त्र्या
 अप्रदाहाय शक्ररी यज्या वज्रो वै शक्ररी स
 एनं वज्रो भूतया दन्धे भवत्येव (६) ॥

(अपि तत्र स्युर्वैव भवति चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेवमिच-
 रन्तसरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्पत्यश्चरुर्भवा-
 गावैष्णव एकादशकपालो भवत्याग्निः सर्वा
 देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवेन यज्ञेन चाभि
 चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
 स्वती वाचैवेनमभि चरति वाहस्पत्यश्चरुर्भवाते
 ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेनमभि चरति
 (१) प्रति वै परस्तादमिचरन्तमभि चरन्ति
 द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादितिप्रयुक्त्या एतवैव
 यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
 देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य
 न कुतश्चनोपाध्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्तु-

(अभिपारकर्वाक्षीमामिहिविधिः)

पुनः आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्
 यज्ञो न (२) उपनयेदस्मिः सर्वा देवता
 विष्णुर्गृह्णोऽस्मिं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेये-
 नोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैतं
 यज्ञो नमस्यामावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षु-
 ष्कामोऽमेदै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति
 यज्ञस्य देवा अस्मिं चैव विष्णुं च स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेव (३) अस्मिञ्चक्षुषं-
 तश्चक्षुष्मानेव भवति धेन्वै वा एतद्रेतो यदा-
 ज्यमनइहस्तण्डुला पियुनादेवास्मै चक्षुः प्र
 जनयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्ते-
 जसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं
 वृद्धक्ते आतृष्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-
 कल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्ये-
 न्द्रियम् (४) वीर्यं वृद्धक्ते पुरा वाचः प्रवदि-
 तोनिर्वपेदावस्येव वाक्कामप्रोदिता आतृव्यस्य
 वृद्धक्ते तामस्य वार्चं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽ-
 नु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दध-
 त्यामावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्वादाहस्प-
 त्यध्वर्युदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति
 (५) आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारीद्रवर्वादयोद्विभिभिः)

माध्यंदिनस्य सर्वनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्गार्हस्पत्यश्चरुयद्देकादशकपालो
 भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिन-
 सर्वनं माध्यंदिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्नोत्या-
 भवैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसर्वन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्गार्हस्पत्य-
 श्चरुयद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती जामतं तृतीयसर्वनं तृतीयसर्वनमेव
 तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
 कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्व-
 नानि भेषाचरुणमेककपालं निर्वपेद्दशर्यै काले
 येवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनुबन्ध्या सो एवै-
 वैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्ह-
 त्याप्नुम (७) ।

(ब्रह्मणैवैवमपि चरति यज्ञो न तावेवात्येन्द्रियमाप्नोति

देवताः सप्तभिरेव ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असाधादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्राय
 श्रितिमैच्छन्तस्मा एत- सोमारीद्रं चरुं निरं
 वपन्तनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
 स्यात्तस्मा एत- सोमारीद्रं चरुं निर्वपेत्तसोमं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्वादीष्टिविधिः)

चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्ता ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
 तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रः (१) वै तिष्यः
 सोमः पूर्णमासः साक्षाद्देव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे
 परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
 श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भव-
 त्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्म-
 वर्चसं तत्सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत
 इत्याहुरीश्वरो दुश्श्वा भवितोरिति मानवी
 ऋचौ धाव्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्वेष
 जम् (२) धेषजमेवास्मै करोति यदि बिभी-
 यादुश्श्वा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
 निर्वपेत्सौभ्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
 पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वच्च करोति
 न दुश्श्वा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
 कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 र्जनयति विन्दते (३) प्रजां सोमारौद्रं चरुं
 निर्वपेदभिवरेन्त्सौभ्यो वै देवतया पुरुष एष
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्कीर्य
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्कीर्य
 रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्छति सोमारौद्रं

चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
 रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति
 सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणास्यग्नेः शरीरमुत
 यदि (४) इतामुभवंति जीवत्येव सोमारुद्र-
 योर्वा एतं ग्रसितं होता निष्पेदाति स ईश्वर
 आतिमातोरनङ्गवान्होत्रा देवो वह्निर्वा अनङ्गा-
 न्बहिर्होता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति
 सोमारुद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा
 आयतने आतृष्य जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
 ह्यार्धमुद्धन्यादर्थं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्थं
 नार्धमिध्मस्याध्यादध्यादर्थं न स्व एवास्मा
 आयतने आतृष्य जनयति (५) ।

(रुद्रो मेपजं बिन्दते यदि स्तृणीयादर्थं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः)

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्थेनं माग-
 येयेनोषं धावति त एवास्मै सजातान्त्र यच्छ-
 स्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीये ऐन्द्रमधि अयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तक-
 पालो मारुतो भवति सप्तमणा वै मरुतो गणश
 एवास्मै सजातानव रुधेऽनूच्यमान आ साद-

(धामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

यसि विश्वमेव (१) अस्मा अनुवत्मानं
 करोत्येतामेव निर्वपेयः कामयेत क्षत्रार्थं च
 विश्वे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावधन्त्ययादि-
 न्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्यं ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावधन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्या-
 श्राव्यं ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितुःशृणा-
 स्तिष्ठत्येतामेव (२) निर्वपेयः कामयेत
 कल्पेराश्रितिं यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजे-
 द्भागधेयेनैवैवान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्दैश्वदेवं द्वादशक-
 पालं धामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च देवान्त्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येष भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदे-
 वस्याव येदथैन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 षैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-
 द्यपूर्वयं पर्यसो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै
 पुश्रियै दुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो धाम-
 कामः पुश्रियै वै पर्यसो मरुतो जाताः पुश्रियै
 प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
 मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै
 सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येष भवति प्रियवती
 शान्त्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनं
 समानानीं करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति

द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद
 एव पञ्चनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा मिथो विप्रिया आसन्ते ११ न्योऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्मिर्व-
 सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तम् (५) एतया
 संज्ञान्याऽयाजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि
 समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमे-
 तया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समा-
 ना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानी
 भवति ॥ ६ ॥

(विशेषेण तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तं वरुणाय चरुदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वैद

पुत्रः पितर* स मातर* स सुनुर्भुवत्स भुवत्पु-

(काम्ययाज्यापुरोमुवाक्याभिधानम्)

नर्मघः । स यामौर्णोदन्तरिक्षः स सुवः स
विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्यं
चिन्नम् । स प्रतनवज्रवीर्यसाधो युग्मेन संयता ।
बृहत्तन्य भानुना । नि कृत्वा वेधसः शश्व-
तस्कृहस्ते दधानः (१) नर्या पुस्तणि)
अभिभुविद्रयिपती रयीणाः सत्रा चक्राणो
असुतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमृतये सवि-
तारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-
मद्य सवितवाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यः
सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया
धिया वामभाजः स्याम । बह्विधा पर्वतानां
स्त्रिंशं विभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वाति
मह्ना जिनोषि (२) महिनि । स्तोमासस्वा
विचारिणि प्रति ह्योभन्त्यक्तुभिः । प्र या वार्ज
न हेर्षन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदुदरेण सख्या
सधेय यो मा न रिष्येद्वर्यश्व पीतः । अयं यः
सोमो न्यधाग्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेभ्यश्च ।
आर्षान्तमन्युस्तुपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
ऽच्छरुमाः ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा
वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र
(३) सुवानः सोमं ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म
जमदग्निरर्षि । वृषा यन्ताऽसि शश्वसस्तुर-

त्स्यान्तयन्त्रिगुणते भर्षे हरेह । सवार्धस्ते
 भर्षे च गुम्भयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतैः सप-
 र्यम् । अर्को वा यत्नरते सोमचक्षास्तभेदिन्द्रो
 दधते पुस्तु तुर्याम् । वषट्ते विष्णवास्त आ
 कृणोमि तन्मे अपस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) ।
 वषन्तु त्वा सुहृतयो गिरौ मे युयं पात
 स्वस्तिभिः सदा नः । प्र तर्चे अथ शिपि-
 विष्ट नामार्यः शस्सामि वयुनानि बिहान् ।
 तं त्वां गुणामि तवसमर्तवीयान्क्षयन्तमस्य
 रजसः पराके । किमिच्छे विष्णो परिचर्यं
 भूत्वा यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वषो
 अस्मदपं गूह एतयदन्यरूपः समिधे वभूय
 (५) । अमे दा दाशुभे रयिं वीरवन्तं परीणिसम् ।
 क्षिशीहि नः सुनुमतः । दा नो अमे शतिनो
 दाः सहस्रिणो दुरो न बाजः श्रुत्या अपावृधि ।
 प्राची यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमु-
 पसो वि दिष्टुतः । अग्निदां ब्रविणं वीरपेशा
 अग्निर्हविं यः सहस्रां समोति । अग्निर्दिवि
 हव्यमा तंतानाभेधायानि विभ्रता पुरुत्रा । मा
 (६) नो मर्षीरा तू भर । कुतं न पुतं तनूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्तै रुक्मो न रोचत
 स्वधावः । उमे संध्वन्त्र सर्पिषो इर्वी भीष्णीष
 आसन्नि । उतो न उत्सृपूया उकथेष्टु शवसस्पत
 इप२ स्तोतुम्य आ मर । वार्यो शत२ हरिणां
 युवस्व पोष्याणासु । उत वा ते सहस्रिणो रथ
 आ यातु पाजंसा । प्र यामिः (७) यामिं
 दाम्ना२समच्छा निमुद्रिर्वायविहये इरोजे । नि
 नो रयि२ सुभोजसं युवेह नि धीरवद्वृष्यमभ्वियं
 च राधः । रेवतीर्न सधमाव इन्द्रे सन्तु तुवि-
 वाजाः । कुमन्तो यामिमंदेम । रेवा२ इमेवतः
 स्तोता स्यात्स्वाधतो मघोर्नः । मेदु हरिबः
 श्रुतस्य (८) ।

(दधानो जिनोषि देधु प इव्यं वभूध ना यामिभ्यत्वारि२शब्द) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

मजापीविस्ता सुधा अग्नये पथिकृतेऽग्नये कामयाग्नयेऽग्नये देधानरमादित्यं
 वरुमेन्द्रं वरुमिन्द्रायान्वृजव आमावेष्णवमती तौनारोमयेन्द्रमेकादशकपात्र
 हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र मध्यमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तितं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्ये पपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।

द्वितीयादित्रये काम्या वक्त्र्या इष्टयोऽस्तित्वाः ॥ २ ॥

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।

मजाकामः स्वर्गकामो(मानो) युयुत्सुर्गितशत्रुकः ॥ ३ ॥

सभामेष्यति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।

ऐन्द्राक्षं पश्चमं पौष्णं चरुमेकौऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥

सर्मा माप्य क्षेत्रपाथं चरुं छत्कोर्ध्वमाचरेत् ।

ऐन्द्राग्रयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥

इशांघतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिक्रुतेऽग्नये ।

अग्रतपाचरणेऽष्टाकपालं वातपतं चरेत् ॥ ६ ॥

एतदीयाक्षरार्थस्तूमा वामित्यत्र वर्णितः ।

पिशाचमहन्नाधि तु यजेद्वाक्षोघ्नकं हविः ॥ ७ ॥

अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।

शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्यात्तुव्रतते हविः ॥ ८ ॥

कुर्यात्तुरमिमद्यागं नरगोमृत्तितद्ग्नये ।

युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च शृद्धदाहवान् ॥ ९ ॥

एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।

अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिक्रुवादयः ॥ १० ॥

कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)याग्नये चरेत् ।

स्वर्गमानो यविष्ठाय वक्ष्मे हविराचरेत् ॥ ११ ॥

तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।

छत्स्नायुःपातये कुर्याच्चविरामुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भूतिकामो हविः कुर्याद्द्वये जातवेदसे ।

काम्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्वृषमतेऽग्नये ॥ १३ ॥

आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।

धैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्टद्यादयः श्रुताः ।

यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥

वाञ्छन्ननादके (ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।

प्रभूतान्नस्वामितार्थी सन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥

पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।

युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविर्ह्यपम् ॥ १७ ॥

चक्षुष्पाठवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।

रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तेकाः ॥ १८ ॥

त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।

प्रजाकामः पुत्रवत्से वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥

इन्द्रायेद् हविर्भ्यो तु युक्तामिष्टिं समाचरेत् ।

क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥

धमकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।

मुद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसुतेऽग्नये ॥ २१ ॥

द्विरन्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्नवते हविः ।

ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्यादुद्धृताग्निविनाशने ॥ २२ ॥

अश्वघद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।

अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥

पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।

यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥

वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।

दाधिक्राव्णे चरुं कुर्यादभिषस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥

विहविष्कामिममेव प्रजाध्वेपि समाचरेत् ।

एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिपुत्रये ॥ २६ ॥

दद्यादिक्रमतिक्रम्य तद्वैश्वानरं चरेत् ।

अभिमुद्रासयिव्यञ्जामेयमवाकपाठकम् ॥ २७ ॥

उक्त वैश्वानरं चोमे निर्वपेद्भविषी अथ ।

वैश्वानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्भविः ॥ २८ ॥

अभिशास्तीहिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्मुद्रादहताः ।

निर्वपेद्भरुमादित्यं यः सकृदप्यं यिपासति ॥ २९ ॥

मुद्रभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं हविः ।

मारणोद्यतयोरर्जं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥ ३० ॥

कृत्वा यः शोषधं पूर्वं मुखेदेवोऽपि तं चरेत् ।

अदिं तूभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥

तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।

पञ्चेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥

वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

वर्धार्थं निर्वपेद्वैश्वं परं यद्वेन्दियावते ॥ ३३ ॥

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो बाञ्छन्वर्धवते चरेत् ।

अष्टादशवर्धवते कुर्यान्नित्यर्थी तु हविस्त्वयम् ॥ ३४ ॥

धर्मोन्निर्याकैर्युक्तेभ्य इन्नेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।

अहोमुचे पापघाती वैमुद्यायान्यपीहितः ॥ ३५ ॥

बज्रो वा परियत्तो वा वाज इन्द्राय निर्वपेत् ।

अर्काश्वमेधयुक्ताय महायज्ञेऽष्टराचरेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र तन्मते ।

इन्द्रं च इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥ ३७ ॥

ग्रामादप्यनुजदे कुर्याद्विन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।

मुद्रार्थी महधैर्यो वा कुर्यान्नन्मुमते हविः ॥ ३८ ॥

हावेऽन्यदीपदानार्थी प्रदात्रे तूत्तमर्णकः ।

राज्यव्रष्टो अश्वमाधो वा जुषाम्णो चरेद्भविः ॥ ३९ ॥

(काम्यशास्त्रापुरोनुवाक्याभिधानम्)

संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ने सैत्यैन्वे(न्वं) संपदे चरेत् ।

अहमे त्वनुवाकेऽस्मिन्ननुजुममुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥

तदर्थोऽन्वह माता इत्यत्र सम्यक्कृमिस्तपितः ।

आघ्रा वैष्णव आघः स्यादाघ्यं तारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥

मार्हस्यत्यचरन्त्यैतत्कुर्यादभिचरं सद्यम् ।

यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतच्छ्रविकायम् ॥ ४२ ॥

पीडितोऽन्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।

यज्ञोपनसिकामः सज्जामावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥

ध्रुवे चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकस्यां चरेत्प्रविः ।

अभ्यानुवन्ध्याकालेऽयं मैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।

मस्तवर्चसकामस्तु सोमारौघं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥

चर्मदोषादिभीतस्तु सोपापौष्णं समाचरेत् ।

मजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्त्वया ॥ ४६ ॥

परस्य वैरिजनको वा सोमारौघमाचरेत् ।

ब्रह्मे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौघादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥

अन्नादिष्णुं मेहीत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

ग्रामाद्यैर्धन्वं मारुतं च कुर्यादेतच्छ्रविर्द्वयम् ॥ ४८ ॥

विश्राज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।

कलहं वं समाधातुं वाञ्छन्नपि चरेदमुम् ॥ ४९ ॥

ऐन्वं च वैश्वदेवं च ग्रामकामधरेत्प्रविः ।

मैधेगवं मरुद्भयस्तु ग्रामकामधरुं चरेत् ॥ ५० ॥

सप्तनैरभिये आते सैजानीं वां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुका ऐन्द्रादयोऽस्त्रिणाः ॥ ५१ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यभाषिधानम्)

पूर्वप्रपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थ उदीरितः ।

द्वादशेऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुताः श्रुताः ॥

व्याख्यास्यन्ते तदर्थेऽहिरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युमतिस्फोटं विधातुं प्रसूयति—

“ देवा वै मृत्योरभिभूयस्ते प्रजापतिमुपावाचन्तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्तैर्देवेष्वमृतमदधात् ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलघुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलक्षमणिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तैर्देव शतकृष्णलया देवेष्वमृत्युवारण-
रूपममृतमदधात् । विधत्ते—“ यो मृत्योर्विभीषात्तस्या एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव
स्वेन भागयेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” [सं०का० २
प्र० ३अ० २] इति ।मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं
विभेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रचंसति—“ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये पति
विष्ठति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति । एकाय शतद्रव्यं विधत्ते—“ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुष्यैवास्या अपृतं च समीची दधाति ॥
[सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।आयुर्दां अमे हविषो जुषाणो घृतमतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्रेरायुष्म-
दवाद्घृतस्याऽऽपुष्ट्वम् । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढवृद्धत्या
निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वम् । समीचीं स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहाराया-
मुकूले । अवदानपरिमाणं विधत्ते—“ चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽन्त्ये ॥ [सं०का०
२प्र० ३अ० २] इति ।पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिधारणेन चतुरवत्तं संप-
द्यते । अत्र त्रैकैकस्मिन्नवदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते ।
एव प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विरवदातव्यमिहाद्येपि चतुष्टयम् । अनेनाभिधायेण

[यथा०२ अनु० १२] छण्यजुर्वेदयितौ सिरयिसंहिता ।

१०८६

(काश्यपाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्) -

शीघ्रा । उदेत्तन्मनसि निधाय सूत्रकार आह—“तानि पवित्रवत्याज्य आपपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राथिवेऽष्टाविद्यायां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राथिवे समोऽप्येकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षणमय इतरेषाम् ” इति ।

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे पदानं विधत्ते—

“ एकदा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आमुर्धधाति ” [सं० का० २ म० ३ अ० २] इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते । उपहरति इत्यादिस्मर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमागुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वृक्षे तिसृणां मसीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इत्येका । आपो ह यन्महती-
र्विश्रमायजिति द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमपपाठके
समान्तावत्वाच्चैव व्याख्यास्येते । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया । सा
तु प्रथमकाण्डस्याष्टमपपाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेदेति । द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरिति मन्त्रवर्णाद्वत्साण्ड-
मध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽध-
स्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति ।
अभिज्ञः स प्रजापतिः सनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं
तस्योपपन्नम् । मघशब्दो घनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ
पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवंज्जवाति । किंच, स प्रजापतिः सर्वव्यापी
विराडूर्ध्वं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च
स और्णोत् । किंचात एव विश्वा भुव इमं लोकमारम्याधस्तनाः सर्वा भूमीरम-
घप्राप्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किंच सत्यलोके समागत्य धतुर्मुखत्वेन रूपा-
न्तरेण परिमितोऽभवत् । इष्टचन्तरं विधत्ते—

■ असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एत२ सौर्यं
चक्रे निरवपन्तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एत२ सौर्यं चक्रे

१ क. घ. छ. च. 'लमात्रं द्यौः' । २ क. 'ध्यापि वि' । ३ ल. 'किंच स ए' ।

—(काम्यमान्यापुरोनुवाक्यभिधानम्)

निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति ॥ [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण सौम्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्याऽऽसादयतीति । तदेतद्विधत्ते—
“उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्चरुं दधाति ॥ [सं० का० २ प्र० ३ अ० २]
इति । उभयत उपरिष्ठादवस्ताप्त्वेत्यर्थः ।

प्रयाजार्थं आग्ने कृष्णलं प्रक्षिप्य होमं विधत्ते—

“प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमय रुन्धे ॥ [सं०
का० २ प्र० ३ अ० २] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु ह्ययमानैस्तेजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः
पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसोरूपस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः
मतीके दर्शयति—

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगाद-
भीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थपपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्थिनस्त्रिहाविष्कामिर्हि विधत्ते—

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्यं
विन्देद्य हिरण्यं योप नमेदिति यदाग्नेवो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्त्यैव हिरण्यं
तेनैवैनाद्दिन्दते सावित्रो भवति सवितुप्रसूत एवैनद्दिन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवै-
नद्दिन्दत उपैनः हिरण्यं नमति ॥ [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।
हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं वृद्ध्यादि-
रूपेणाधिकं स्वयमेव यां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमितिः । फलान्तराय विह-
विष्कां तां विधत्ते—

“दि वा एव इन्द्रियेण वीर्येणर्च्यते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्बपोक्षि-
रण्यं विन्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते ॥ [सं० का० २ प्र० ३ अ० २]
इति । हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्विन्द्रियव्युद्धिः ।

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

“+एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्त्यैव

+ सर्वेष्वामर्शपुस्तकेषु एतामेवेत्यादि व्युध्यत इत्यन्तमग्निमावतरणानन्तरमेव गृहीतं
इत्यते, तथाऽपि प्रमाद्यमूलकमेवेतत्पूर्वावगमपूर्वैर्भावादिति बोध्यम् ।

(काम्यवाक्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं तेनैवैन्द्रिन्दति सावित्रो भवति सवितृमसूत एवैन्द्रिन्दति भूम्यै चरुर्म-
यात्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैन्द्रिन्दति ॥ [सं० का० २ प्र० ३
अ० २] इति । मार्गपातनस्थानविस्फुटादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्जो-
भार्थमियमिष्टिः ।

एतेषु त्रिषु हविःषु प्रथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्यवदिति । हेऽग्ने त्वं द्युम्नेन हिरण्येन ब्रूहत्तन्त्र महदैश्वर्यं विस्तारय ।
किंवत्, प्रत्यवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति
वद्वत् । कीदृशेन द्युम्नेन । नवीयसाऽप्यन्तनुत्तनेन वितृषितायहाद्युषार्जितव्यतिरि-
केनेदामीमेवाज्यमानेन । संयताऽस्मान्माप्नुवता । भानुना कानुभ्यामावाक्यवन्तं
भातमानेन । तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्येति । कविः पण्डितस्तस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्धयतिशयः ।
जयमाप्तिः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्धयतिशयेन यजमानाऽऽश्रितो निरन्तरा-
नुष्ठानशाश्वतिकान्वेषतो विधातुसदृशान्निकर्तितरां करोतु । कीदृशोऽग्निः । नयां
भनुष्येभ्यो हितानि पुत्राणि बहुजनानि हस्ते दधानः । किंच, सोऽग्नी रयीणां
रयिपतिर्भुवस्तर्बेणां धनाभामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विश्वा
सर्वाणि सत्ता चक्राणः सहस्थितानि कर्तुं शक्यः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
वदातु । द्वितीयस्य हविःषु पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणां यस्य स हिरण्यपाणिस्त्वाहं
सवितारमुपगम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता
देवतात्पः पदभस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता । अत्रैव याज्यामाह—

वाममयेति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः पेरय
देहीत्यर्थः । ओऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य
वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवातस्य सिद्धयेऽद्याऽनया विषा
भद्यायुक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठायिनः स्थाम । तृतीयहविषुः पुरोनु-
वाक्यामाह—

वद्वित्येति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संवन्धिने त्विदं स्तदजनकं प्रारभित्वा
वद्विभर्षि । इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । वद्, वादं वद्वमित्यर्थः । हे भूमि त्वं

महता त्वदीयेन महिम्ना या पजिनोपि पान्धर्वतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां त्विद-
मिति पूर्वज्ञानवयः । पवत्त्वमि महिनीति द्वयं संबुद्धयन्तस्य भूमिपदस्य विशेष-
णम् । पवत्त्वमि पवणवति महिनि महस्वमुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र पवणवत्त्वेन
जलसमृद्धिः सूच्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान्याणिनः प्रीणयसि तानपि
बाहं विमर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव यावद्यामाह—

स्तोमास इति । विविधभारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचा-
रिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अक्तुभिरभिव्यक्तैर्माणावि-
भ्रसत्स्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां प्रतिष्टोभन्ति पत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले
पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुक्रामिनं प्रकर्षेणास्यासि भोगाय पेरयसि ।
कमिव, हेवन्तं वाजं न याजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं
दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेवाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमार्थं सादिनोऽभ्यासाय पेरयन्ति तद्वत् ।
सोमवागिमिश्रकं विधातुं पस्तौति—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्ग्याछरत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन
व्याध्यत स यवूष्ममुदवर्मात्ते श्यामाका अभवत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एत
सोमेन्द्र श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथमदधात् ” [सं०
का० २५० ३५० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुनं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रां स्वयमनाहृतः सन्कु-
पितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्यं सोममपिबदिति एष्वमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते ।
तदत्र संगृह्योच्यते । अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नाना-
दिगमिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपधातादिन्द्रियस्वा-
स्थ्यकरणेण सोमपानेन व्युद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यस्तोमरसस्वरूपमूर्ध्वं मुखेन वसनं
कृतवान्, तद्भवौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्यु-
पदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्थोदर एव जरणेनेन्द्रियप्रदं सोमपानं प्राप्तवान् ।
अथ विवक्षते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ष्यते यः सोमं वमिति यः सोमवागी
स्यात्तस्मा एतं सोमेन्द्र श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेये-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नोप धावति वावेवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथं धत्ते नेन्द्रियेण सोमपीथेन ह्युच्यते१

[सं०का० २प० ३अ० २] इति ।

धावःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एव सोमस्य वमनादि-
न्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन ह्युच्यो भवति । तादृशसोमवामिनो यजमानस्यासं-
चरुः । द्वौ देवौ वयं च प्रशंसति—

“ परसौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साक्षादेव सोम-
पीथमव रुन्धे ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेणेति । हे हयंभेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिच्येद्वमेन मा न हिंस्या-
त्तादृशेन सरूपा सस्त्रिबद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन
सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मुदुत्वं स्वास्थ्यमानञ्मुदुरं
यस्य सोमस्य स एव ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः ।
तस्यै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं पतिरं प्रकर्षेण वमनापदं तारयितारमिन्द्रमन्त्रे-
म्याभिमुख्येन धाप्नोमि मजामीत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिधत्तुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽ-
पगत आपान्तः सवांत्पना विनष्टो मन्थुः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्थुः ।
बहुभिर्मावभिराभिषूयमाणोऽपि न कम्पतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमात्ता-
दिता उपलास्तुपलास्तेषां प्रथमं महारो यस्य सोमस्य सोऽयं तुपलप्रथमं ।
धुनिः कम्पमानः महारैरितस्ततः कम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्भ्यो बहु-
विधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽ-
भिषवकाले शीर्णवयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन
पदवशिष्टं नीरसं तद्वर्जितं तदस्यास्तीत्युज्जीवी । ईदृशः सोमो विधानि वनानि
वर्धयतीति शेषः । “ सोमो वा ओषधीनां राजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते सोमे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्श-
नाच्च वर्षधिसुत्वम् । कीदृशानि वनानि । अवसा सर्वत्र संवतानीत्यर्थः । अवा-
नवांतीनामि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देमुर्न हिंसन्ति । नीचैरुपमानैः
स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तेन्त इत्यर्थः । तत्रैव
विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

य सुवान इति । अतयुर्ध्वमिच्छयंजमानः सोमः सुवानः सोममभिपुण्याभि-
 न्माय ब्रह्मेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः ।
 जगदभिरेतन्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्चन्स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र
 त्वं वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामर्कोऽसि । कीदृशस्य, शबसो
 बलवतः । उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । अन्तर्य-
 ष्च नियन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरयितुं नियच्छ । गुणते तां स्तुयते यजमा-
 नाय वर्षं देह सोमस्य धारकं वायुं हवीं कुरु । तत्रैव विकल्पितं याज्यामाह-

सबाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या ऋत्विजस्ये ब्रह्म त्वापाकचरुत्वं
 परिवृढं हविः सपर्यन्तपूजयन्ति सपर्ययन्ति । कीदृशस्य ते । सबाधः । धकारान्तो
 बाधश्चन्द्रोऽभिपद्यकृतमुपदवं ब्रूते । तेनोपदवेण सह वर्तते इति सबाध्, इति
 धातिपदिकं, तस्य वधी सबाध इति । अभिषवणीकृतस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं
 ब्रह्म, सर्वं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः । ब्रह्मकृत
 इतिरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीन्ति ब्रह्मकृतः । सोमचक्षा अर्को वा सोमशब्दे-
 नाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्विताच्चास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्य-
 मिषायः । यद्यन्नास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तवेत्तत्रैवो-
 दरेऽप्यभिन्द्रः पृस्तु सङ्ग्रामेऽपि तुर्धा दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय
 सन्नमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं क्षीमं तव प्रेरयतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमपाठके विहितायामभ्युदयेष्टी विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुभि-
 स्फुक्तं यत्सूतीयं हविस्तत्रानन्तरभावि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिन्च त्रये पुरो-
 नुवाक्या दर्शयति-

वषट् त इति । अस्येवे शिष्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेषत
 इत्यासौ यजमानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽसमान्ताद्वषट्कणोमि हविर्दानं
 करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्नो यज्ञ इत्यर्थः ।
 “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः ” इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक
 विष्णो मे मदीयं तद्धव्यं जुषव्य । तुष्टुष्यः शोमनास्तुतिरूपा मे गिरस्त्वां
 वर्षन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नापि विष्णौ यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् ।
 पूज्या यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्तदा पशव रक्षतः । तत्रैव याज्यामाह-

(काम्यवाच्यापुरोनुकाव्याभिधानम्)

अ तच्च इति । हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्पक्षे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वयुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रविविष्टति ” इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गुणानि तथाविधं त्वां स्तौमि । किंविधम् । अस्म्य रजसः पराके क्षयन्तं इत्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्विनम् । कीदृशोऽहम् । अवतीयान्तपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तप मसादास्त्योतुं शक्नू इत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमिच्छ इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण वक्ष्यते पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भुक्तिभिर्दं गृह्णीय-
मभूत् । नैतद्गृह्णीयं पुथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरो-
गिण्युत्पादितगुणत्ववि (चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवय-
वार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्वर्ण-
वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूढनामैव
समिधे मुखे कवचशर्पिकैर्भ्यां गूढोऽप्यस्त्वो वभूव वभूविथ, वेदन्यथा यथा
तथा मा भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः ।

पशुकामस्य विहविष्कामिर्हि विधत्ते—“अग्नये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेदिन्नाय प्रदावे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरपोऽसौ पशून्मजनयति
वृक्षानिन्द्रः प्र यच्छति ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] । इति । पञ्च-
द्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दधि मधु घृतपापो धाना भवन्त्येतद्दे पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्मव रुन्धे ”
[सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंभवात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम् ।

आस्मिन्हाविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
समृद्धये ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोमहिषाधादिरूपेण पशूनां बहुरू-
पत्वम् । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

(काम्ययाज्ञापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्राजापतिरेवास्यै पशून्म जनयति”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । घृतं न पूतमुमे सुश्वश्वेत्येते ऋचौ
विधत्ते-

“आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वधौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प
दधाति पक्ष्ण्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाक्षुः पुरुषः पाक्षुः पशव आत्मानमेव
मृत्योर्निष्क्रीय पशून्व रुन्धे” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यास्मिन्कस्मिन्विदुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वपाणिमुल्लभत्वं नास्ति,
आत्माऽपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्ताम्बान्मधुनः पुरुषत्वं,
मधुहोमेन वल्लौ प्रक्षिप्तस्याऽऽभनः पक्षिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्कयो भवति ।

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह-

-अग्ने दा इति । हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि ।
तथा वीरषन्तं वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परिणसं परितः शोभना
मासिकाद्या अवयवा यस्य तं तथाविधम् । सूनमतस्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
जोऽस्माञ्जिह्वाहि सर्वेषु कार्येषु तीक्ष्णी कुरु । तत्रैव याज्यामाह-

दा नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंख्याकान्पशून्देहि ।
तथा सहस्रसंख्याकान्देहि । दुरो न द्दाराणीव । पशुसंपत्तौ हि* “वायव्य-
भेतमाउमेव” “सरस्वत्याज्यभागा स्यात्” इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखे-
नानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुपातेरुर्ध्वं
वाजयन्तं श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनादिजन्यकर्तव्येष्ववृषि विद्यमपनीय वर्धय । प्रक-
र्षेणाऽऽनुकूल्यमश्नतो गच्छत इति प्राच्यौ कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरं कर्मणा
गृहः सन्ध्यापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । उषस उषःकालाः सुवर्णं स्वर्गं इवास्म-
द्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदितुतर्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु मभूतं कुर्वन्तिवत्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

अग्निर्दा इति । अयमग्निर्दविषं दा इदातु । वीरपेशा वीराणामस्मात्पुत्रादीनां
पाक्ष्को योऽग्निरसावृषिमृषिसमामं पुत्रं सहस्रा सहस्रमकारेण सनोति ददातु ।
सोऽग्निर्विवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमातवान् सप्तन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्थाग्नेः
पुरुषा पुरुषु मदशेषु धासानि स्थानानि विभूता विशेषेण संपादितानि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धीरिति । मा नो मर्धीरा भरा इच्छि तन्न इवि पुरोनुवाक्या ।
आ तू भर माकिरेतत्परि छादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सधमपाठके
व्याख्यातम् । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न घृतमिति । हे स्वभावोऽश्वन्मजापते तनूररेपास्त्वदीयं शरीरं पापर-
हितम् । किमिव, घृतं घृतं न घृतमिव । नेत्युत्तरवानुवर्तते । शोषि हिरण्यं न
घृद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आमरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो
रोचताम् । तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वम्भ सुहृवाह्लादनकर आसनि त्वदीय आस्थे सर्पि-
षः संमन्विन्माधुमे दर्वीसहस्रे हनू श्रीणिषे सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीत-
मित्यर्थः । उतापि च हे शवस्तस्पते बलस्याधिपत उक्थेयु शश्ववस्तु धमेयु
नोऽस्मानुत्पुण्या उत्कर्षेण पूरय पापयेत्यर्थः । ततोभ्यो यजमानेभ्य इवमभमाभर
संपादय ।

अथान्यत्र वायव्यां यवागुं निर्वपेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरो-
नुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामभ्यानां घृते शुबस्वा-
स्मद्गृहे समामन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसं-
ख्याका अथवा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा वलेन श्रीममाया-

■ । तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इहये क्रियमाणेष्टिसिद्धयर्थं नि-
युक्तंशकाभिर्वाभिर्बडवाभिर्दार्थासमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं माप्युं पकर्षेण वा-
सि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं तुमो-
जसं रयिं ब्रुह भोजनोपयुक्तं घनं नियुक् नितरां मिश्रय । किं च, राधोऽन्ने नि-
युव । कीदृशं राधः । वीरवद्भव्यमाश्रियं पुत्रैर्गोभिरसैर्युक्तमित्यर्थः ।

अथ काप्यैन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आज्ञायते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादय (य) ऽन्वो
हर्षयुक्तास्तुविवाजी बह्वन्वोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्मे सन्त्वस्मात्तुस्वादि
तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुपन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो यदेम ईष्यास्मः ।

१ क. घ. ङ. "त्कर्षेणमां पु" । २ स. च. "णीयम् । पु" । ३ स. "य समीपस्था
ति" । ४ स. इष्याम ।

तथैव याज्यामाह—

रेवाः इद्रेवत इति । हे हरिष इन्द्राय यजमानो रेवाः इन्द्रेनशनेव सन्नेवतो
धनवतो देवस्य मेतु अन्यन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य । त्वान्त-
स्वत्सदृशस्य मघोनी धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं श्रुत्या
स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हिरण्याऽऽयः मजा सेति धतसः शतकृष्णले ।

जदु विभं चरौ सौर्ये स प्रेत्पामेयवागके ॥

हिर सावित्रके तद्वद्रित्वा भूमिगे चरौ ।

सोमेन्द्र कदूचत्वारः शिपिविष्टे षषद्वयम् ॥

अग्ने तिस्रो दातृमुके पा न आ तु प्रदातुके ।

धृतं दम्मादिगणके वायो वायव्यके कचित् ।

काप्येन्द्र रेवतीलिङ्गादिति विश्वदुदीरिताः ” ॥ इति ।

अथ भीमासा ।

आहमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“कृष्णलेषु घृतस्योत ग्रीहेस्तेजोभूतेभवेत् ।

घृतस्य भवे देशशब्दशब्दयुतेस्तथा ” ॥

“मजापत्यं घृते चरुं निर्दिष्टतकृष्णलम्” इत्यत्र कृष्णलेषुपांशुयाजद्रव्यस्य
घृतस्य भर्माः कर्तव्याः, कृष्णलारूपसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति
चेन्न । सुवर्णशकलधीसोर्वैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य प्रबलकाठिन्याविरलरु-
दित्वं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दसंवोधप्रवक्ष्यदिवयः कृष्णलेषु प्रयुग्मर्मान औव-
धधर्माभ्यापयति । तस्मादग्नीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अवेधातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवेधाते तु नास्ति सा ” ॥

१ स. च. “त्यन्तं प्र” । २ क. घ. ड. “नोऽन्नव” । स. च. “नोऽन्नव” । ३ क. स. घ.
ड. “दिगुण” । ४ स. “प्येन्द्री रेवती लिङ्गा” । घ. ड. “प्येन्द्री रे” । ५ क. घ. ड. “वु-
तिभ” । ६ क. स. घ. ड. “तिन्यवि” । ७ स. “व्दधौषधित्र” । ८ क. घ. ड. च. “माना-
नौव” । स. “मानानोकाधिधर्मा” ।

(काम्ययाज्यापुरोहताव्याभिधानम्)

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—‘ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व-
पेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ’ इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवापी । मरुतो
म्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां म्रीहीणामवघातो विहितः । सोऽयं चरुहेतूनां
कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षमभिज्ञा । वितुषी-
करणं पाकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विक्रोदनोपकारे पाकः प्रतिपादनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
अपयतीति मत्स्यकोक्तया पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्या-
दवघातो नास्ति । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः प्रीतोऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ’ ॥

घृते अपयतीति मत्स्यसंभ्रुतिविहितोऽपि पाको विक्रोदनायोगेषु न कर्तव्य इति
पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विक्रोदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा
विधिवैमर्श्यापत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवापी तदा न कोऽपि विवादः ।
तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

‘ उपस्तराभिचारौ स्तस्तेषु नो वा हर्म्यं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसर्गिदृष्टार्थं नेति लुप्यते ’ ॥

तेषु कृष्णलेषुपस्तरणमभिचारणं चेत्येतदुभयं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः
पक्षः । न तावत्पाकवद्वयं मत्स्यस्य विधिरस्ति । चोदकस्तु दहं द्वारमपेक्षते । मरुता-
वुपस्तरणमभिचारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां सुषि संसर्गि
निवारयितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसर्गिप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्त-
न्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणमभिचारणद्वयं लुप्यते । तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

‘ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।

सुसुषुवाकारनिर्धानवचनात्स्थात्पदानवत् ’ ॥

यथा पुरोडाशो प्राशिवादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो नास्ति,
प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । सुसुषुवाकारं भक्षयन्ति निर्व-
यन्तो भक्षयन्तीति मत्स्यसं वचनमाम्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्वत्सत्त्वाकारे च यः

(काव्यभाष्यापुरोनुवाक्यभिधानम्)

शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं पुरषुषेति । श्रुते निरुक्तेषु छण्यलेषु यस्मिन्तमाख्यं तद-
न्तर्मेतुमिव बालाशुशुषां कृत्वा तदाख्यं निःशेषेण विवक्ष्यो मक्षयेयुरित्यर्थः ।
अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलालां यथा वचनाश्रयदानं तद्वदमक्षयाणामपि मक्षणं
भवेत् । तथैवान्यच्छिन्नितम्—

‘सकृत्सहस्रयोरिकमेकधेत्यस्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादभावादन्यमेव हि’ इति ।

तथैव छण्यलमक्षणे भूयते—‘एकधा मक्षण उपहरति’ इति । तत्रैकधे-
त्यस्य धामत्यस्यः प्रकारवाची सन्नेकशरपितृयुमर्थं वा चतूनां सहभावं वा व्यक्ते ।
उपहारो मक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्सहस्रयोरस्यतरद्विव-
क्षितमुत सहस्रमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किञ्चितदन्यतरदिति
पूर्वः पक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविद्याप्राशिक्षचतुर्भाक्करणशंयुवाकका-
लेषु चतुर्भामक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते शोदकमात्राः ।
तत्र सकृत्पक्ष उपरितनास्तय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरम् । सहस्रपक्षो
कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु मय उपहाराः । तस्मादन्यपक्षत्वं सहस्रमे-
वेकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तथैवान्यच्छिन्नितम्—

‘सर्वं मक्षण इत्यत्र मक्षभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि बाध्यो भागान्तरमनाधितुम् ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं मक्षणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं शोदकभागे बाध्यतामन्यमक्षणम् ॥

छण्यलमक्षण एवेदमपरं भूयते—‘सर्वं मक्षणे परिहरति’ इति । परिहारः
समर्पणम् । मक्षसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो मक्षणभागा-
शोदकमात्राः । तत्र सर्वता किं मक्षसंबन्धितचतुर्भागविषया, उतेतरसंबन्धिभाग-
चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अभ्यर्पणभूतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां
मक्षानामनाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैवा वचनन्याकिः—मक्षसंबन्धम-
मूढं सर्वत्वपरिहारयोरिकमनुवादेऽन्तर्भाष्येतरद्विधेयं ‘यद्मक्षणं सर्वं तत्परिहरति,
यद्मक्षणं परिहरति तत्सर्वम्’ इति । उभयथाऽपि विधेरेकभागमात्रे पश्यता-
नाशोदकमात्रा अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमभिधानम्)

रावनूय ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचन-
भ्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणां पितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति
ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकदिव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां
ब्रह्मसंबन्धविधाने ऽर्थवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं नाध्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदधम् ।

अविलम्बादादिभ्योऽन्त्यस्तं तं कालमवाधितुम् ’ ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युग-
पत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽनसोषितस्य विलम्बे कारणाभा-
वाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्रामोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्मात्प्राप्तो विलम्बे
हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगम्यतः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘ फलं च नियमः कर्ता सचः सौर्ये न वाऽग्निमः ।

मयाजवज्ज विध्यादिविध्यन्तत्त्वविभेदतः ’ ॥

इष्टौ फलाद्यभ्यस्तारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् ।
कर्ता स्वर्गकामः । सच आग्नेयादीनां वध्नां साहित्यम् । त एते यत्तारः सौर्ये
मयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । मयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा-
दतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्ये यत्नं निर्वपेदिति मुख्यविधेः
प्रत्यक्षअवगात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वण्येत । तस्मात्प्रधान-
कर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विद्यतावप्रवृत्तेस्तत्संबन्धः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वा-
च्चातिदिश्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ गोदोहनाद्यस्ति नो वा भक्षेऽणवनाभयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्तीतिदिश्यते ’ ॥

‘ चमसेनापः प्रणयेद्वेदोहमेन पशुकामस्य ’ इति दर्शपूर्णमासयोः भुक्तं
गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः । तदाभ्यस्य प्रणयनस्य सज्जावादिति चेन्नै-
वम् । कस्यङ्गन्तया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमादिवच्चातिदेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ एतद्द्वयं व्ययस्थान्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृतविधौ नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात् ’ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दर्शपूर्णमासयोर्होषिषां स्वर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाप्नोतम्—‘ चतुर्होषा पौर्णमास्यामभिमुक्षेतश्च होत्राऽमावास्यायाम् ’ इति । पृथिवी हेतुत्वादिमन्त्रश्चतुर्होता । अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदुभयं सौर्यादौ चोदकपार्श्वकालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः कालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् । आभ्युदयेवाह्नयेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविच्छ्रया विकल्प्यते । तत्रैवान्वचिन्तितम्—

‘ वदन्तु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

अविशेषो न देवैकयादौषधद्रव्यकत्वतः ’ ॥

दर्शपूर्णमासमतेषु वदन्तु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः, अस्त्येवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवतैक्यस्य निषायकत्वात् । सौर्य-आभ्युदयतत्त्वितमत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वादेवतैक्यमभिहितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोक्तवसुमेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽग्नियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तो न तद्वागीशोमैन्द्राग्रयोः । यद्यप्येन्द्रयोर्द्विपयसोः प्राजापत्य उपा-शुमाजेऽपि देवतैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्रव्यकरवमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वात् तत्र तौ ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘ सुवेण पार्वणौ जुहोति ’ इति । तत्र पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमारादुपकारकतया मयाजाविब-रसौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्नैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादिविकसंघपर-त्वात् । दानार्थवाचिनः पूजातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च ग्रीय (पूय) ति दीयतेऽस्मिन्नित्याधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सम्पकरणवत्तादाग्नेयादिकर्मवयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति । ‘ कषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ’ इत्येको मन्त्रः । ‘ अमावास्या सुभगा तुषेवा धेनुरिव मूम आप्माममाना ’ इत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीशोमव-

(काम्ययाज्यापुरोमुवाक्यामिधानम्)

स्वर्गत्रयसंघस्य व्यासकदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्वादिः, किं-
त्वान्नेयस्यैव । ततः संधार्थोर्होमयोर्नास्ति सौर्वादौ प्राप्तिः ।

वृक्षमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ।

स्थात्यस्यां अपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिमसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन मदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥”

सौर्ये चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदन-
मिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभाषामसिद्ध्या यत्किंचिद्वृक्षकारणकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्द-
मस्य पात्रे प्राकाधिकरणे तावदादिममे प्रयुज्यते । निघण्टुकाराश्चोक्ता स्थाली
चरुरित्येताञ्चशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । अपण-
योग्यतायाः सङ्गात्वात् । यथा कपालेषु हविः अग्नये तथा स्थात्यामपि अप-
यितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते भूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
भूतः । श्रुतिमसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे स्रदि-
तियोदनेनेत्योदनशब्देन चरुनूयते । यदि मोक्ष्यक्ये चरुशब्दः कापि न प्रयु-
ज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याजिकाः
शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविष्टवे तात्पर्यवन्तोऽन्यस्यावितान्तरूप-
पक्षे जीवतण्डुले विशदसिन्ध ओदने चरुशब्दं प्रयुज्यते । तत्त्वोदनवाचित्वे
सौर्वमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्रेयमिति देवता *तद्धितसंयुक्तपुरोडाशः
मदेयम्व्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति
पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्यवाची । तत्रैवाग्न्यध्विन्तितम्—

“चरुः कपाले पक्ष्यः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकपातेरनूपत्वतः कश्चित् ॥

स्थात्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कदाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेवणादिमिदत्तनम् ॥”

* अत्र ‘तद्धित’ इति पदं विकृष्टम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्थं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाक-
स्तथा मिळतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतोष्मणा
पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्वव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वा-
च्चोदकभातिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाह-
षटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमि-
तानां तण्डुलानामत्येनैव पथेण पक्वं योग्यत्वाच्चरोः स्थात्त्वामेव पाक इति
राज्यान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः
पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुमिषादकस्थाली-
चिन्ताया अपि फलमित्युपपद्यते । पेषणादीन्पुनरापति—

“पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः मथा ।

मार्जनाभ्यूहमज्जनश्चास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् ॥”

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपालानामज्जनैः प्रतापनम्, उपहितिरज्ज्वरेषु कपालस्थापनम्,
मथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हरतसंघटनेन तदेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
श्लक्ष्णीकरणम् । अभ्यूहनं भस्मनाज्जनैश्चोपपाच्छादनं, ज्वाला दर्भपुञ्जीलैः
प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्वेष्यवस्थापनम् ।
ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः पत्येकं सूत्रैर्वि-
चारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह—

“एतानि मन्दमज्ञस्य कर्तव्यानीति विप्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम् ॥”

तथैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैश एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥”

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविज्ञातिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वन्वयादि-
शब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरभ्या-
दिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते । देवस्तु सूर्यशब्दश्चरुयाग एवान्वितः,
नत्वरभ्यादिशब्दविविधेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति माघे ब्रूमः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते, न नाज्ञा । सति च

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रयोगान्वये पाज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽभिप्रायः प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविवक्षया एव प्रयुज्यते । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोज्यः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्थान प्रयोगवत् ।

कत्वार्था न प्रयोगार्था कृत्वारम्भे ततो भवेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवापेक्षम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति मन्त्रे निर्गादिम् । आदौ कृतस्थ कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपादिनीनां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति भास्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासावारम्भस्थमान इत्युक्तत्वात्कस्यर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । कृत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । तत्रः प्रयोगान्तरेवैधशब्दात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये वर्णितत्वात् । अतो नोक्तशोभन्यायोऽत्र प्रसरति । वस्त्राद्यास्तत्प्रमसङ्गाः । तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सोमवामिचरुलोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

अरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्ये भवेच्चरुः” ॥

इदमात्रामते—“सोमेन्द्रं चरुं निर्दोषं चरुं सोमवामिचरुः” इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः । “वि वा एव इन्द्रियेण धीर्येण (सोमधीर्येण) धर्मते यः सोमं दमिति” इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्त्ये चरुविधानादिति चेन्नैवम् । लोके धातुशास्त्राभिधानो वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषोऽहितत्वात् । वेदे तु “हिंस्य मे माया हरिवः” इत्यनेन मन्त्रेण अरमितुं सोमः पीयते । तत्र वमनमायाभिधानोऽयं चरुः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“आतिजां वमनेऽप्येव कर्तुरेवेत वर्जनात् ।

विशेषस्याभिधौ तैवं कर्तुरेव निरूपितः” ॥

(वास्तव्याज्यापुरोनुवाक्यविधानम्)

ईदं स्य सोमैवमेव वक्तव्यमिति दिने १२वाभावाद्वादिजां यजमानस्य यं वधने सं-
वेदासी चरति चेन्मैवम् । यो ईदमिति च निर्वदसीति निर्वदुदमनं वक्तव्यमिति,
निर्वदसा च यजमानः । कृत्वितो निर्वदुदमेऽधिकारान्तरमसङ्गम् । तस्माद्यजमा-
नस्यैव वधने वक्तव्यमिति । अष्टमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा क्षीरे मधुन्यप्यग्निषो यतः ।

मवत्वं न धूतेऽप्यस्य सत्त्वाद्गुणैश्च संभवात् ॥”

“चित्राभागे भूयते—“दधि मधु घृतभागे धानास्तण्डुलास्तसंतुष्टं माजापत्यम्”
इति । तत्र मधुमुदके च मवत्त्वसामान्येन तान्नाभ्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् ।
न । धूतेऽप्यग्निसंपर्केण मवत्त्वतद्भावादगुक्तवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पत्त्यादीनां संभ-
वात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोषोशुयोजयतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

वेदायैतेश्वरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयपठादके

पथमादिद्वादशांशा अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाश्चतुरो देयाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीपद्मजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीश्रीऋक्षगृह्यारण्यस्याऽऽष्टादशपरिपान्दकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पठादकः ॥ २ ॥

(भूतिकामादीनामादित्यश्चर्वादीधेविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्भ्यश्चर्वं निर्वपेदुत्तिकाम
 आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति जुह्वते योऽलं भूत्यै
 सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्भुतः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गम-
 यन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्भ्यश्चर्वं
 निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा
 अपरोद्धारं आदित्या अवगमयितारं आदित्या-
 नेव धारयद्भुतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवैनं विशि दास्यत्यनपरुध्यो भवत्यदिनेऽनुं
 मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा वदितेयं
 वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते
 सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिर्षं कुरुत
 इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करो-
 त्युप प्रेतं मरुतः (२) सदान्व एना विश्व-
 तिनाऽभ्यग्रु* राजानि त्याह मारुती वै वि-
 ह्वयेष्टो विश्वतिर्विश्विन* राष्ट्रेण समर्धयति
 यः परस्ताद्दाम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्वाहीना

इरेच्छुक्ताः३३ कृष्णाः३३ वि चिनुयाये शुक्लाः
 स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया
 विश्वविशमेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य वि-
 हनवगतः राष्ट्रमित्याहुयै कृष्णाः स्युस्तं चा-
 रुणं चरुं निर्वपेद्वाचरुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च
 राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेद्विममहमा-
 दित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं
 मेप्सन्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावग-
 च्छेदाश्चैत्याम्युस्तान्तसप्तमंध्यमेवाद्यामुषं ह-
 म्यादिवमहमादित्यान्वध्नाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं ब्रह्मचरि विश-
 मव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं
 चरुं निर्वपेद्विध्मेऽपि म्युस्तान्तं नष्टेदनपरुष्य
 मेवाव गच्छत्याश्चैत्या भवन्ति मरुतो वा एत-
 वोजो यदश्चैत्य ओजसैव विशमव गच्छति
 सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणा एव
 विशमव गच्छति (५) ॥

(चारुवृक्षो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीनिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै सृ॒त्योर्वि॒भय॒युस्ते प्र॒जाप॑ति॒मुपा॑धाव॒न्ते
 स्य॒ एतां प्र॑जा॒प॒त्याः श॒तकृ॑ष्ण॒लां निर॑व॒प॒त्त-
 ये॒वैष्व॒मृत॑म॒दधा॒यौ सृ॒त्योर्वि॒भया॑त्त॒स्मा एतां
 प्र॑जा॒प॒त्याः श॒तकृ॑ष्ण॒लां निर्व॑पेत्प्र॒जाप॑तिमे॒व
 स्वेन॒ माग॑धे॒येनो॑ष॒ धाव॑ति॒ स ए॒वास्मि॑न्नायु॒-
 द॑धा॒ति स॒र्वमा॑यु॒रेति॑ श॒तकृ॑ष्ण॒ला भ॑वति॒ शता॒-
 युः पुरु॑षः॒ शते॑न्द्रि॒य आयु॑ष्णे॒वेन्द्रि॑ये (१) प्र॒प्तिं
 ति॒ष्ठति॒ घृते॑ भ॒वत्या॑युर्वै॒ घृत॑य॒युतः॑ हिर॒ण्यमा॒-
 युश्चै॒वास्मा॑ अ॒मृतं॑ च॒ समी॑ची॒ दधा॑ति॒ च॒त्वा-
 रि॑च॒त्वारि॒ कृष्ण॑लान्य॒व॒ यति॑ च॒तु॒र॒व॒त्त॒स्याऽऽ-
 प॒त्या एक॑धा॒ ब्रह्म॑ण॒ उ॒र्ण॒हर॑त्येक॒धैव॒ यज॑मान॒
 आयु॑र्दधा॒त्यसा॒वादि॒त्यो न॒ व्य॑रो॒चत॒ तस्मै॑ दे॒-
 वाः प्रा॒ये॒श्चा॒त्तिमै॒च्छन्त॑स्मा॒ एतः॑ सौ॒र्यं च॒रुं
 नि॒र॒व॒प॒न्तेनै॒वास्मि॑न् (२) रु॒चं॒ग॒द॒धुयो॑ ब्रह्म॒वर्च॑-
 सका॑मः स्या॒त्तस्मा॑ एतः॑ सौ॒र्यं च॒रुं निर्व॑पेद्-
 यु॒मे॒वाऽऽदि॒त्यः स्वेन॒ माग॑धे॒येनो॑ष॒ धाव॑ति॒ स
 ए॒वास्मि॑न्ब्रह्म॒वर्च॑सं॒ दधा॑ति॒ ब्रह्म॑वर्च॒स्यैव॒ म॒व-
 त्यु॒भय॑तो॒ रु॒दमौ॑ भ॒वत॑ उ॒भय॑त॒ ए॒वास्मि॑न् रु॒चं
 दधा॑ति॒ प्र॒सा॒जेप्र॑याजे॒ कृष्ण॑लं॒ जुहो॑ति॒ दिग्भ्य॑
 ए॒वास्मै॑ ब्रह्म॒वर्च॑सम॒र्व रु॒न्ध आ॒ग्नेय॑म॒ष्टाक॑पालं
 नि॒व॒पेत्सा॒वित्रं॒ द्वाद॑श॒क॒पालं॒ भूमौ॑ (३) च॒रुं यः

कामयेत हिरण्यं बिन्देयं हिरण्यं मोषं न मेदि-
 ति यदाभियो भवत्याभेयं वै हिरण्यं यस्यैव हि-
 रण्यं तेनैवेन हिन्दते सावित्रो भवति सवितुर्ग्र-
 सत एवेन हिन्दते भूयै चरुमधस्यस्यामेवेन हि-
 न्दत उपैत* हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रि-
 येण धीर्येण ध्यते यो हिरण्यं बिन्दत एताम (४)
 एव निर्वपेत् हिरण्यं विष्वा नेन्द्रियेण धीर्येण
 ध्येत एतामेव निर्वपेत् स हिरण्यं नश्ये-
 यदाभियो भवत्याभेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
 तेनैवेन हिन्दति सावित्रो भवति सवितुर्ग्रसत ए-
 वेन हिन्दति भूयै चरुमधस्यस्यां वा एतमधस्य-
 ति यन्नश्यत्यस्यामेवेन हिन्दतीन्द्रः (५) त्वष्टुः
 सोममभीषहाऽपि वत्स विष्वङ्ग्याऽर्हत्स इन्द्रि-
 येण सोमपीथेन ध्येत ॥ यदूर्ध्वमुध्वमीचे
 श्यामाकां अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एत* सोमेन्द्र* श्यामाकं चरुं निर्वपेत्तेनैवा-
 स्मिन्निन्द्रिय* सोमपीथमदधाहि वा एष इ-
 न्द्रियेण सोमपीथेन ध्येत यः सोमं नमिति यः
 सोमवाभी स्यात्तस्मै (६) एत* सोमेन्द्र*
 श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं तेनेन्द्र* च स्वेन

(सुत्युमीतादीनां शतकृष्णलादीनिषेधिः)

मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोम-
पीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युष्यते य-
त्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदेन्द्रो
भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथ-
मेव रुन्धे इयामाको भवत्येष वाव स सोमः (७)
साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धेऽमये वात्रे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडा-
शमेकादशकपालं पशुकामोऽभिरेवास्मै पशू-
न्प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु
घृतमापो धाना भक्षयेतद्वै पशूनां रूपं रु-
पेनैव पशूनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाक्का
हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
(८) सङ्ख्ये प्रजापत्यं भवति प्रजापत्या वै
पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयत्यात्मा वै
पुरुषस्य मधु यन्मध्वमो जुहोत्यात्मानमेव त-
द्यधमाप्नोऽग्नौ प्र दधाति पश्वरथौ शण्वाणु-
वाधये भवतः पाक्काः पुरुषः पाक्काः पशव आ-
त्मानमेव पुरुषे दिव्यीयं पशूनव रुन्धे (९) ।

इन्द्रियेऽरिश्मन्मूत्रा एताभिन्द्रः स्यात्तस्यै सोमो बहुरूपा हि
पशव एकवत्वारिश्मन्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाह्नके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै सन्नमासतां परिमितं यज्ञस्कामा-
स्तेषां सोमं राजानं यज्ञं आर्छत्स गिरिमुदे-
त्तमग्निरनुदेत्तावग्नीषोमी सभभवतां ताविन्द्रो
यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावन्नवीयाजयेत मेति तस्मा
एतामिष्टिं निर्वपताभागनेयमष्टाकपालमैन्द्रमे-
कादशकपालं सौम्यं चरुं तथैवास्मिन्तेजः

(१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमयत्तां यो यज्ञविभ्रष्टः
स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपाल-
मैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदैन्द्रो भव-
तीन्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मव-
र्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समा-
श्लेष्येत्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची

(२) दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-
पेयं कामो नोपनभेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स
सोमं पिबति स्यामेव देवतां स्वेन भागधेये-
नोप धावति तैषेन धामेन सधर्धयत्युपैतं
कामो नमत्यग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेषास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्च-
स्यैव (३) भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो

(यज्ञविग्रहादीनामिष्टिविधिः)

यच्छ्रुत्वा माकस्तेन सौम्यः समुद्ध्ये सोमाय
 वाजिनं इयामाकं चरुं निर्वपेयः छेय्याद्विभी-
 याद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैव
 छेय्याद्विभाय सोममेव वाजिनं स्वैनं भाग्ये-
 येनोपधावति स एवास्मिन्नेतो वाजिनं दधाति
 नं ह्रीवो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
 निर्वपेद्ब्रामकायः (४) ब्राह्मणस्पतिमेव स्वैनं
 भाग्येयेनोप धावति स एवास्मै सजाताग्र-
 यच्छति ब्राम्येव भवति गणवती याज्यानु-
 वाक्ये भवतः सजातेरेवेनं गणवन्तं करोत्ये-
 तामेव निर्वपेयः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाश-
 येयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्ममेव
 विशं वि नाशयति (५) ।

(हेनः तृतीयां ब्रह्मवर्चस्येव ब्रामकायस्त्रिचत्वारिंशच्छब्दः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः) ।

अस्य निःशस्तिं वेदा यो वेदेष्वोऽश्लिष्टं जगद् ।

निर्वमे तमहं वन्दे विद्यावीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

काभ्येद्वयः श्रुताः काभिर्द्वितीये तु प्रपाठके ।

तृतीये तु विधास्यन्ते तत्तत्कलममीभित्तः ॥ २ ॥

काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा ।
 प्रवाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥
 भवद्वयानुवाकाः स्मृत्युत्तरीयेऽस्मिन्प्रवाठके ।
 तदर्थस्तु क्रमेणैव वक्ष्यन्तेऽवसरे तति ॥ ४ ॥
 भूतिकामो भुवद्वय आदित्येभ्यश्चरं चरेत् ।
 रुद्धोऽवस्यमानो वा धारयद्वज्रं च आचरेत् ॥ ५ ॥
 शुद्धिर्मीहिभिरादित्यं चरुं छण्णैस्तु वारुणम् ।
 हव्यमानः प्रकुर्वीत मयूतानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥
 तद्वन्धनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।
 आघानुवाके कथितमेतत्तर्ह्ये विशेषतः ॥ ७ ॥
 इन्द्रं यो विधु इत्यत्राक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।
 भूत्योर्भीतो सामुर्ये निर्वपेच्छतछण्णलाम् ॥ ८ ॥
 ब्रह्मवर्चसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।
 हिरण्यकामः कुर्वीत सामेपादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥
 हिरण्यलाभे तन्त्राग्रेऽप्येतदेव समाचरेत् ।
 सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥
 पशुर्थं सामये दातु इत्यादिप्रथमाचरेत् ।
 अनुवाके द्वितीयेऽर्घ्या एतावन्त उदीरिताः ॥
 हिरण्यगर्भं इत्यत्राक्षरार्थः स्पष्टीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविघ्नघादीनामिष्टिविषयः । तत्राऽऽदौ वस्तु-
 विघ्नष्टेष्टिविधानाथ प्रस्तौति—

देवा वै सज्जमिति । अद्वया काम्यमानेन यज्ञोत्पत्त्येव फलेन परिधिर्न
 सज्जमनुष्ठितवन्तः । सन्ति सहस्रं सज्जमि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् ।
 तेषां देवानां मध्ये फलीकृतं यशः सोमं प्राप्नोत् । स च सोमोऽन्येषां यशो वा-
 भूदिति गन्वानस्तेन यशस्ता सह गिरिं कंचिद्भूमिं पर्वण्यारोहत् । अग्निश्च सहसा
 तस्य वृत्तं एवाऽऽरोहत् । तौ द्वावग्नीषोमी परस्परस्यैकमर्थं भवौ । ततस्तान्नुदावतु

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिदिदिः)

कलरहित इन्द्राश्विरकात्तेन गत्वा मां कलाय माजयतामिति श्रवोक्तम् । तौ च तस्मै विहविष्काभिर्हि निरवयताम् । तैस्त्रिभिर्विभिस्तेजनादिकं नयं तन्वम् ।

अथ विवसे-

यो यज्ञविभ्रष्ट इति । इष्टिपशुतोषानां स्वस्वकात्तेध्वनमुषानं जेषस्तं जेषं मातस्येषमिष्टिः । अथैव कंचिद्विशेषं विधत्ते-

आग्नेयस्येति । तेन समाश्लेषणेनास्मिन्वजमान आज्ञाशक्तिः अन्ताध्वजमसंपत्तिश्चेत्येते संपूर्णे स्थापयति । कामिताधंसिद्धयर्थमिष्टयन्तरं विधत्ते-

अग्नीषोमीयमिति । अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपातृत्वाच्च तदुत्तरं ब्राह्मणस्य देवता । ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते-

अग्नीषोमीयमिति । कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्वारेण हविष आग्नेयत्वम् । “ अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा “ सोमो वा अकृष्टयज्यस्य राजा ” इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधाम्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन विधिवक्तये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुज्ज्वलम् ।

ह्रीवत्पपरिहारायेति विधत्ते-

सोमायेति । वजननसमर्थोऽम्बरसो बाजस्तदने बाजिने । यदा बाजिनं वजननसमर्थान्नरत्तत्त्वं रेतोऽस्मात्पुरुषादपकामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तस्मात्तदर्थं मतिवज्यते तदानीमस्य ह्रीवत्वं संपद्यते तस्मात्ह्रीवत्वादिभाष विभेति ।

इष्टयन्तरं विधत्ते-

ब्राह्मणरूपस्यमिति । अब गणानां त्वा, स इज्जनेनेत्येते कथावन्त्यानुवाके तन्मान्नास्पमामि विधत्ते-

गणवतीति । गणशब्दो ययोक्तंचोरस्ति ते गणवत्यौ ।

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्वगर्वाय ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे वा जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेति विधत्ते-

एतामेवेति । ब्रह्मब्राह्मणे विनाशयेवं गर्वविनाशनेनाऽऽत्मतात्त्विकम् ।
मरुतो मरु वो विभो वा वः शर्मत्येते ऋषौ वैभानरो न कत्येस्मिन्नुवाके
तनावाते अत्रापि मतीकेन ग्रहीष्येते । तदुभयमत्र विधत्ते—

आकृतीति । मरुतां संवन्धिन्यौ मारुतौ । मरुतो ये देवानां विश इति
अथेत्स्वदनुमतेन मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

एषि श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे छन्दस्यनुर्वे-
दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाह्नके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

अर्धम्यो चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आ-
दित्योऽयमाऽयमर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति स एवैनं सुवर्गं लोकं गमत्यर्धम्यो चरुं
निर्वपेत्तः कामयेत् दानकामा मे प्रजाः स्युरि-
त्यसौ वा आदित्योऽयमा यः सस्रु वै ददाति
सोऽयमाऽयमर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एव (१) अस्मै दानकामाः प्रजाः करोति
दानकामा अस्मै प्रजा गमन्त्यर्धम्यो चरुं निर्व-
पेत्तः कामयेत् स्वस्ति जनतामिधामित्यसौ वा
आदित्योऽयमाऽयमर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं तद्वमयति यत्र अग्निमिषतीन्द्रो
वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपा-
धावत्तस्मा एतमैन्द्रमानुषकमेकादशकपालं निः
(२) अवपचेनैवेनमग्निं देवतानां पर्यणयदुध्न-

(स्वर्गकामादीक्षिविधिः)

वती अश्वती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादे-
 वेनमग्रं पर्यणयत्यो राजन्यं आनुजावरः स्या-
 तस्मा एतमेन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निर्व-
 पेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एवेन-
 मग्रं समानानां परि णयति बुध्नवती अश्व-
 ती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवेनमग्रं (३)
 परि णयत्यानुषुको भवत्येषा श्वेतस्य देवता च
 आनुजावरः समुद्धये यो ब्राह्मण आनुजावरः
 स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषुकं चरुं निर्वपे-
 द्बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
 वेनमग्रं समानानां परि णयति बुध्नवती अ-
 श्वती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवेनमग्रं
 परि णयत्यानुषुको भवत्येषा श्वेतस्य देवता च
 आनुजावरः समुद्धये (४) ।

(एव निरग्रमेतस्य चत्वारि च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं माप्नुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चस्तकामो यः क्लीबत्वाद्यो विभेति च ॥ १ ॥

ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः योकास्तत्तत्फलमाप्नुये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विधातव्याः ।

तत्र स्वर्गार्थिन इष्टिं विधत्ते—

अयं ण्यो चरुमिति । प्रतिग्रहादिगस्तामेवेष्टिं विधत्ते—

अयं ण्यो चरुमिति । लोके यः क्रोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं ददाति सोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या मातृमातृत्वादर्थमेत्युपनयते । तं प्रेरयितुं मुखयायार्थं चरुयुक्तः । सार्धं विधमिषोरिष्टिं विधत्ते—

अयं ण्यो चरुमिति । स्वस्ति निदिष्टिन, जनतां जनतनुहम् ।

यः सप्तानां मध्ये ऐष्ट्यालभमागस्तदीयानुजाद्वरो निष्ठो वर्तते तस्य ऐष्ट्यप्राप्त्यर्थमिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वै देवानामिति । अन् पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तद्वर्षमात्र आनुजावरः । आपन्नविच्छेद इत्यर्थः । ग्रीहिस्ताम्येषु लूनेष्वपशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयते । पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा ग्रीह्योऽनुष्काः, तेभ्यो निष्पद्यमानुष्कम् । तेन सविधा पञ्चापतिर्देवतानां मध्य इन्द्रं ऐष्ट्यं प्रापितवान् । बुध्नाशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुध्नवत्यौ । अमरशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते अमरवत्यौ । बुध्नादमं बुध्नाद्येणेत्येते अन्त्यानुवाके सप्तान्नास्यमाने । बुध्नान्मूलादारभ्याममवसानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालपरम्य यावज्जीवं ऐष्ट्यं प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते—

यो राजन्य इति । य आनुष्क आनुजावर एतस्येयमानुष्कभान्यभानिन्येष देवता युक्ता । सदृशत्वात् । तस्मादानुष्कपुरोडाशः समृद्धये संपद्यते । आनुजावरब्राह्मणस्येष्टिं विधत्ते—

यो ब्राह्मण इति । अथ यो जज्ञे महान्मही, इति द्वे याच्यानुवाक्ये । स बुध्नादाश्च अनुवाङ्मन्त्रमिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कण्वयजुर्वे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेन्नर्यश्चिददादद्दुहितरं आसन्ता सोमय
 राक्षोऽददात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
 रगच्छन्ता अन्वेत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न
 पुनरददात्तोऽग्रीहीतमभीष्व यथा समावच्छ
 उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स क्रतुर्मामीत्ता
 अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोप (१)
 ऐतां यक्ष्मं अर्छद्भ्राजानं यक्ष्मं आरदिति
 तद्भ्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीधानमवत्तात्पाप-
 यक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽधिन्वत्तज्जायेन्मस्य य
 एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वद नैर्नभिते यक्ष्मा
 विन्दन्ति स एता एव नभस्यनुधावत्ता
 अश्रुवन्वरं कृणामहे समावच्छ एव न उपाय
 इति तस्मा एतस्य (२) आदित्यं चरुं निर-
 वपन्तेनैवैनं पापात्स्वाप्तान्मुच्यन्त्यः संपयक्ष्मगृ-
 हीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेदावि-
 त्यानेव स्वेन भागधेयेवोपं धावति त एवैनं
 पापात्स्वाप्तान्मुच्यन्त्यः स्यात्पायां निर्वपेदमुदे-
 वैर्नभ्याप्यासंस्तमन्वा प्यायति नयोमवो
 भवति आयमान इति पुरोनुवाक्या भवत्याशु-
 रेवास्मिन्तया दधति यमादित्या अश्शुमा-
 प्यायन्तीति धार्यैवैनमेतया प्यायति (३) ॥

(एवंप्रैतमस्मिन्मयोदय च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वर्गकामो दानकामः समां मृतुं य इच्छति ।

राजस्यो नास्यथ द्वौ यौ स्यातामानुजायतौ ॥

तुर्वेऽनुवाक एतेषामान्नाता इदमः कथात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्षमगृहीतस्पर्धिविधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतेरिति । ^१ अम्बा दुला नितस्तिरन्नयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती सुषुणी-
का ^२ इत्येवमाम्नाताः सप्त कृतिकाः । अत्रशिष्टा अभिन्यादयः षड्विंशति-
वा(स्ता)रकाः । ता एवास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यातिरिका ईर्ष्यन्तीस्तदीयं
सुखमसहमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचित-
वान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समादच्छः साम्येन वा
रूपेभ्यामीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य
शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्भोहिणीमेवोचैत् । ततः स यक्षमव्याधिर्गृहीतोऽभूत् । ततो
राजानी यक्षमः प्राप्तवामिति व्युत्पत्त्या राजयक्षमनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्मान्नायाम्यो निमित्तभूताम्यो व्याधिमलमत वस्माज्जायेन्यनापकस्य व्याधे-
र्जन्म संपन्नम् । त एते त्रयो यक्षमव्याधेरवान्तरविशेषाः तन्जन्मवेदिनो व्याधे-
रलाभः कलम् । ततः सोमेन नमस्कृत्वा सेविताभ्येताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं
कृत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुध्य सोमं वस्मात्पापास्त्रापात्रमलामोगादमोच-
यत् । इदानीं विधत्ते-

यः पापयक्षमेति । आदित्यानित्यर्थवदे अथवाइत्य चरारिदिविदेवता न
भवति । पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते-

अमावास्यायामिति । अमावास्यायामकीर्तायां शुक्लमतिपदमारभ्य सोमस्य
कलापुच्छाऽऽभ्यासनं भवति ।

१ क. घ. छ. तृतीयेऽनुवाक । ल. च. चतुर्थानुवाक । २ ल. °धिमस्तो बभूव । त^३

३ क. घ. छ. य. जयः क्षयश्चा° ।

(अभावनशक्तिकामस्येष्टिवाचिः)

चतुर्थमपाठकस्यान्त्यनुवाके समाम्नास्यमाने कथौ विवक्षे-

नबोनव इति । ये एते कथौ तत्रैव व्याख्यास्येते । मध्यमायामुच्यन्ते
दीर्घमायुस्तिरयस्युक्तत्वात्ताडनाऽऽयुष्मादिभिः । अयावत्स्यामायादित्ये वधि-
ज्ञानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवो-
त्कर्ष इति कृत्वा तस्या कच आदित्यचरावदेवधिकरणम् । द्वितीयस्यायुष्मा-
व्यावयन्तीति अवयवात्तमर्षा यजमानस्याऽऽव्यायनं युक्तम् ॥

इति भीमरत्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययनकारे कृष्णयजुर्वे-

दीयतेचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयमपाठके

१५५मोऽनुवाकः ॥ ५५॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वेदेभ्योऽन्नायं व्यादिशस्तोऽमवी-
द्यदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यति तम्ममांसदिति
तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रो-
धिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वे त हेमाँल्लो-
कास्त्रेधाऽहुतमिधातोमिधातुर्त्यं कामये-
ताम्नादः स्यादिति तस्मा एतं मिधातुं निविषे-
विन्द्राय राक्षे पुरोडासम् (१) [एकादशक-
पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराक्षेऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-
क्षिष्यमेव लोकान्स्वेन भागयेयेनोप धावति त
एवास्मा अहं म यच्छस्यन्माह एव भवति
अथा वस्तेन प्रचां गां पुह एवमेवेमाँल्लोका-

(अज्ञादनशक्तिकामस्येष्टिविविः)

अज्ञान्काममज्ञाद्यं ब्रुह उच्यतेषु कपालेष्वधि
 भयत्ययातयामत्वाय प्रथमः पुरोडाशा भवन्ति
 प्रथमे इमे लोका एषा लोकानामाप्सया उत्त-
 रउत्तरो व्यायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः
 समुद्वेच्यै सर्वेषामभिगमयन्त्यं यत्प्रच्छन्वद्भकारं
 व्यायानसमन्वाहानिर्दाहाय (२)॥

(पुरोडाशां प्रथमः पदोविस्तृतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इष्टिर्यजमगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

पठे त्वज्ञादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं यस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिरुक्तं योग्यमर्थं देवेभ्यो विमन्य तवेष्टं
 एवेष्टमिच्छादिशत् । तस्मादर्थं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमभवीद्यदज्ञमिषांल्लोका-
 नभिन्वाभ्याविरिकं भवति तन्ममास्तिवति । तद्वद्वयमार्थमभ्यामिषांल्लोकानभिन्वा-
 भ्याविरिकमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते—इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवेमे
 लोकाः । इन्द्रराजादीनां प्रुधिभ्यादिलोकव्यपालकत्वात् । एवंमुक्त्वा स प्रजापति-
 र्इन्द्रराजादील्लोकांस्तेषां ब्रुहत् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः ।
 तदिदं सारं प्रजापतिः स्वमिष्टत्वेन स्वीकृतवाल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्याज्ञेया
 दाहनामकरोत्तस्माद्विधातुनाम्नो यागस्य विधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धा-
 कषो घातवो भागा यस्त्यन्यागे स यागस्त्रिधातुः । अथ विधये—

(असादनशक्तिकामस्येष्टिचिधिः)

ये कामयेतेति । ये यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेतार्थं यजमानोऽन्वाहः स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिति । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयन्-
न्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । अतौ स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इमानेव
लोकोल्लोकाधिपतीनिन्द्रराजादीन्स्वेन भागधेयेन सेवते । यथा लोके वस्तेन
वस्तचोपणेन यक्षा यस्नयनं पापिता गां जनो दोग्धि, एवमेवेमाँल्लोकाभ्यन्तरे-
भिर्षदितान्माप्य स्वाधीष्टमन्त्रार्थं लभते ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनं विधातुमेकादशसूतानेषु कपाष्ठेष्वाधिभवति
प्रथमं पुरोडाशमधिभित्य परितपनान्त्रं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं व्याघातमधि-
भित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं व्याघातमधिभवति प्रवरणकाष्ठे दक्षिणा-
र्धोत्पथमा देवता यजेन्मध्याह्नद्वितीयायुत्तरार्धोत्पथीयां सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति”
इत्युक्तम् (ति) । ‘माध्यां दिशि त्वमिन्द्रेति तिस्र कपो व्याघातमन्वाह प्रथमा-
मनूष्य मध्यमया यजेन्मध्यमायनूष्योत्तमया यजेदुत्तमायनूष्य प्रथमया यजेदेवं
कर्त्वा पाण्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति’ इति [च] । तथाधिभवर्थं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । प्रकृतावधोनुस्तानां कपाठानामुपरि पुरोडाशाधिभवति ।
अत्रापि तथ्यात्वे यातयायत्वं गवत्सारत्वं, तत्परिहारायोक्तान्तरम् । पुरोडाशसंस्पर्श
प्रशंसति—

अथः पुरोडाशा इति । व्याघस्तर्षं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भूलोकादन्तरिक्षं व्याघस्त्वस्मादपि स्वर्गो व्याघान् ।

अध्याधोभावेन शिष्येतानां सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिज्ज्वल्य यथा जुगपदेव
इत्यपामिर्भवति तथाऽन्वाहनं विधत्ते—

सर्वेषामिति । छन्दोकारो वैयर्थ्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैयर्थ्यं
न भवति तथेत्यर्थः । पाण्यानुवाक्यास्तु विधत्तं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अविनाशयेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे कृत्वा नित्यावधीति
विनाशेरेवेकैकस्य इविधः पृथग्याण्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात् ।
सूक्तोक्तप्रकारेण तु व्यत्यासेन बहुधाः संपद्यन्त इति नास्ति इतिर्नाशः ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यकारीस्तन्मर्थ्यकामस्योद्दिष्टिभिः)

इति जीमस्तायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कण्वबभूवै-

दीप्येतिरीपसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपादके

सप्तोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयादौ तृतीयपादके सप्तोऽध्यायः) ।

देवाः सुराः संयन्ता आसन्ताम्देवानसुरा आज-
 वन्ते देवाः पराजिग्याना अतुराणां वैश्यमु-
 पाऽऽयन्तेभ्यं इन्द्रियं वीर्यमपाकामचक्षिभ्योऽ-
 वायचक्षुषपाकामचक्षुषं नाशकनोचक्षुस्मा-
 न्मृषोऽक्षरस्त प्रजापतिमुपोधावरामेतया सर्ग-
 पुङ्गवाऽयाजमस्येवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमवपाप
 इन्द्रियकामः (१) वीर्यकामः स्यारामेतवा
 सर्वपुङ्गवा याजयेदेता एव देवताः स्वेन धाम-
 येदेनोप धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 दधाति यदिन्द्राय राधेतराय निर्वपति यदे-
 वाग्नेस्तेजस्तदेवाव कन्धे यदिन्द्राय वाईताय
 यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवाव कन्धे यदिन्द्राय वैरु-
 पाय यदेव सवितुस्तेजस्तत् (२) एवाव
 कन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदे-
 वाव कन्धे यदिन्द्राय शाकुराय यदेव मरुता
 तेजस्तदेवाव कन्धे यदिन्द्राय रेषताय यदेव
 वृहस्पतेस्तेजस्तदेवाव कन्ध एतावन्ति वै तेजा-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

र॑स्ति तान्ये॒वाहं क॑न्ध उ॒त्ताने॑षु क॒पाले॒भ्यश्चि॑
अ॒यत्य॑यातयाम॒त्वाय॑ ह॒वश्शक॑पालः पुरो॒डाशः
(४) भ॒वति॑ वे॒श्वदे॒वत्वाय॑ स॒मस्तं॑ प॒र्यव॑धति
स॒मन्तमे॒वेन्द्रि॑यं धी॒र्यं य॑ज॒माने॑ दधाति व्य॒स्या-
स॒मन्वा॒हानि॑दा॒ह्यान् च॑ अ॒ग्नौ वृ॒ष्णिर्ब॑स्तः स॒ः
व॒क्षिणा॑ वृ॒षत्वा॑येत॒यैव॑ य॒जेता॑भि॒शस्य॑मान
ए॒ताभ्ये॒हा अ॑स्य दे॒वता॑ अ॒भ्रम॑द॒स्यद॑स्यु॒बेवा॑स्य-
म॒नुष्याः॑ (४) ॥

(इन्द्रियकाण्डः सवितुस्तेजस्तत्पुरोडाशोऽष्टाविंशः पृष्ठः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वष्टेऽन्वादनकामस्य त्रिधातुर्भाग इतिः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

दे॒वाभ्य॑रा इति । परावि॒म्भानाः॑ पराजयं प्राप्नुवन्तो दे॒वा अ॒नुस॑र्गा तं॒वग्नि॑
वै॒रयः॑ पा॒माः । वि॒शो भा॒वो वै॒रयम् । अ॒सुर॑से॒वक॑मजा॒त्पत्न॑त्वमित्थयः । तदा॒नीं वे॒र्षा
मदिन्द्रि॑यसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो दे॒वेभ्यो॑ऽप्रा॒कामत् । इ॒न्द्रोऽव॑दि-
दि॒त्वा त॑स्तामर्थ्यद्वयमनु स्वयमे॒प्पव॑रोऽनु॒पप्रा॑कामत् । ता॒वा च॑ तम॒वरो॑ऽनु नाश-
क्री॒त् । तदा॒नीं मि॒न्द्रोऽस्मा॑स्तामर्थ्यद्वयमभि॒माहा॑र्यः स॒ज॒चर॑त् । ए॒त इ॒तरा॑र्धे॒वा-
न्यर्थं॑ य॒ज्याव॑तिमप॒सेव्य॑ तर्प॒ण्येष्ट्या॑ संपूर्णं प्रा॒प्तवान् । रथं॑तर॒पदे॑स्य॒वैराज॑-
शा॒कुरे॑दत॒ताम॑ताभ्या॒नि सर्वा॑णि पृ॒ष्ठस्तो॒त्राणि॑ ते॒र्युक् इ॒न्द्रोऽन्व॑ दे॒वता॑ । त॒स्मा-
दि॒यमि॑ष्टिः तर्प॒ण्येष्ट्या॑ । नात्र॑ स्तोत्र॒पाठः॑ प्र॒योक्तव्यः, कि॒न्तु स्तो॒त्राभि॒ज्ञत्वं॑ दे॒व-
ता॒या वि॒शेष॑णम् । इ॒दानीं॑ वि॒धत्ते—

य इन्द्रि॒यका॑म इति । रा॒थं॒तरा॑वि॒गुण॑विशिष्टाः प॒दिन्द्र॑विशेषा ए॒ता ए॒व
दे॒वता॑ इ॒न्द्रोऽन्व॑स्ते । तान्दे॒वता॑विशेषान्वि॒धत्ते—

(इन्द्रियसामर्थ्यादरीरसामर्थ्यकामस्योद्दिष्टिः)

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रमिष्पादकं रथंतरं साम वेसीति राथंतरः । एवं
बाह्यादिषु योज्यम् । अभीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्वाथंतरत्वादिवि-
शेषणैस्तदीयवेगः प्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्तविधाताविव विशेषं विधत्ते—

उत्तानेन्विति । अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशवद्वक्त्रमादेस्तदववादयेकत्वं
विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । अन्वत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादि-
विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विशेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यथोक्तगु-
णविशिष्टानां विधेयमिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरायेति यथासमा-
जातं द्वादशसूचानेषु कपालेष्वपि श्रयति पचरणकाले पूर्वाभात्प्रथमां देवतां यज-
त्येवमितराः प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गे समन्तं पर्यवस्यति ” इत्युक्तम् (वि) । “आभि-
त्वा शूर मोमुम इति वद्वक्त्रो अस्यासमन्वाहेति (हे) कदा यम स्तरीरसीति
चतुर्थं वचाति ” इति च । यम पूर्वाभादित्वादिनोक्तं सर्वतोऽन्वदानं विधत्ते—

समन्तमिति । चतुर्थमपाठकस्थान्त्यानुवाके समाजास्यमाजानामभि त्वा शूर
मोमुम इत्यादीनां पञ्चानामुक्तां चतुर्थीत्वेन प्रक्षेप्यमाजानां कदा यम स्तरीरसी-
त्यस्याश्च पूर्वोक्तविधातुन्यायेनैकैकस्याः पुरोनुवाक्यार्थं याज्यात्वं च विधत्ते—

अस्यासमिति । सोदकपाप्तामन्वाहायंदक्षिणां वाधितुं विधत्ते—

अन्व ऋषभ इति । अविर्जातो पुमान्नुष्णिः । अजर्जातो पुमान्मरुतः ।
युपस्थाय पुंस्त्वाधिकपाय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं वामेवोर्द्धं विधत्ते—

एतयेवेति । एता राथंतरेन्द्रादयो देवता अस्याभं पुरोडाशस्य पचदग्नि
वदार्थां मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनुष्याऽऽचार्योऽन्तेवातिमनुशास्त्री-
त्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे सति शिष्या-
चारेण निर्णय आजावः—“ यथा ते तेषु वर्तेरन् । यथा तेषु वर्तेथाः ”
इति । यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्त्वदा देवानामाचारो निषा-
यक इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यादन्त्येवेत्यवस्थापितम् ।

(पञ्चमकामस्येष्टिविधिः)

अथ भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे विनितम्—

“ रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न मिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं मिद्यते न वा ।

मिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं तच्छादिष्यताम् ॥ ”

[य] इन्द्रियकामो भीर्यकामः स्वासमेवमा सर्वपृष्ठया बाजयेदिति विहितानामिष्टो बह्विन्दा एवं श्रूयन्ते—‘इन्द्राय रथंतरायेन्द्राय बाह्वीतायेन्द्राय वैत्तायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय धाकरायेन्द्राय रैवताय’ इति । तत्र स्वस्त्वेषैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु वदतु विहितानां पण्णां रथंतरादिताम्रां संबन्धेन विशेष्यमाणः शोढा मिद्यते । तासां सर्वांतामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—‘द्वादशकपाकः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवताय’ इति । तस्मिन्पुरोडाशे ऋक्देवताभ्यः पृथक्पदनाय ऋग्भ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—‘समन्तं पर्यवधति’ इति । तत्र देवताभेदेन भेदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशास्त्रिष्टकादिहादि शेषकार्यं वदतुः पृथक्कृतव्यपिति चेन्नैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्कृतत्वात्तद्वशात् । इत्थास्तच्छेषकार्यम् ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छान्दोग्यपुर्ये-

द्वीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्रादके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयादके तृतीयपत्रादकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

रज्जनो वै कौणेयः ऋतुजितं जानाकिं चक्षु-
र्द्व्ययमात्तस्मां पुतामिहिं निर्वपद्मये आज-
स्यते पुरोडाशमष्टाकंपालुः सौर्यं चक्रमये

(चक्षुष्कामस्वेष्टिभिः)

आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तयेवास्मिन्नक्षु-
 र्वधायश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मात् एतामिष्टिं निर्व-
 पेदग्मये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चक्षुग्मये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै-
 चक्षुषा मनुष्या वि (१) प्रस्यन्ति सूर्यस्थ
 देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वर्गे मागधेवेनोप-
 धावति तावेवास्मिन्नक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति
 यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति
 यत्सौर्यौ नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ
 भवतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्ना-
 सिकाश्चक्षुषी विधत्ते समानी योज्यानुवाक्ये
 भवतः समानं हि चक्षुः सप्तञ्जया उक्त्वा स्य
 जातवेदसः सप्त स्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-
 मर्दगावनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरे-
 वास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत् (२) ॥

(वि संष्टाविंशतिम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाध्याये
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

तद्यमे सर्वप्रसोक्ता दीर्घकामाभिवास्तवीः ।

अथाद्यमे चक्षुष्कामस्य विहविष्कानिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

रजमो ना इति । रजमनामकः कश्चित्पुरुषः कर्तुमिच्छामकं पुरुषपयात्वा-
 भीष्ट । रजमः कुरोरपथे, कर्तुमिच्छामकस्यापथ्यं, स तु चक्षुर्वन्वश्चक्षुषो इष्टेर्वननं
 सजमनं तद्वर्त्तयि चक्षुर्वन्वः । रोयोपहता इष्टिं समाधातुं शक इत्यर्थः । अतो
 इष्टिपादवाच्यं कर्तुमिष्टं प्राप्य विहविष्कमेष्टया तत्पादवं पादवान् । विधमे—

(सायहणीप्रतिविधिः)

सम्बद्धश्रुताम इति । आजस्वते दीप्त्याधिस्यमुक्तम् । जन्मेवमिमेवत-
आवाप्तमनुष्मदहिरितिया । अग्निश्च कदाचिष्ण्वल्लति कदाचिदुपशाम्यति । तस्मा-
दनित्यत्वात्ताम्यलक्षणेन मनुष्मदहरेरेव संबन्धः । देवानां स्थितिपत्वात्सूर्यप्रका-
शवजित्वा तदीया इहिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः । आग्नेयद्वयमनुष्मद्वै सौर्व
चक्षुर्वयमनुष्मद्विनासिकास्ताम्येन पश्यन्ति—

यदाग्नेयाचिति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्पणमाने चक्षुषोः पदिष्ठा । केन
सौर्येण नासिकायाः पदिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधुते परस्परमिमयाभावाय
विविधत्वेन स्थापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्वोदग्ने शुभयस्त्वम शुक्रा इति पुरो-
नुवाक्या । वि ज्योतिषा बृहता मात्यग्निरिति याज्या ।

चरमस्य मन्थान्तरशङ्कुर्न वारयितुं विधत्ते—

समानी इति । तनानी एकविधे । वदुकं सूचकारेण—‘वदुर्भाकरजकाळे
सौर्याग्नीनिष्ठाऽनुष्ठुत्पोवु त्वं जातवेदसः सव त्वा हरितो रये चित्रं देवानामुद-
गादनीकमिधि पिण्डान्पणमानाय प्रयच्छति तां पणमानः प्राप्स्यति । इति । तत्र
विभिर्गन्धैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु स्थमिति । उदु त्वं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थ-
प्रपाठके व्याख्यातम् । सव त्वा हरित इत्येषा तृथरितनस्य प्रपाठकस्यान्त्यानुवाके
समाजास्पमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्थिते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव
चक्षुः पाठकोपेतमासीत्तत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीर-

भ्येता वसुविदध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूया-

समुग्रभ्येता वसुविदध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु

भूयासममिमूखेता वसुविदामनमस्यामनस्य
 देवा ये संजाताः कुमारः समनसस्तानहं
 कामये हृदा ते मां कामयन्ताः हृदा वास्य
 आमनसः कधि स्वाहाऽऽममसि (१)
 आमनस्य देवा याः क्षियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्ताः हृदा ता म
 आमनसः कधि स्वाहा वैश्वदेवीः संग्रहणी
 निर्बन्धग्रामकामो वैश्वदेवा ये संजाता विश्वा-
 नेव देवान्स्वेन मागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै सजाताग्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 संग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन
 एव संजातानाम् (२) गृह्णाति ऋवोऽसि
 ऋवोऽहः संजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
 दधात्यशिषमेवेतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सर्वं संजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुष एते
 परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
 इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो ये संजाता
 ये महान्तो ये क्षुल्लका याः क्षियस्तानेवाव-
 रुन्धे त एनमवकृत्वा उप तिष्ठन्ते (३) ॥

(स्वाहाऽऽममसि सजातानाम् रुन्धे एव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥९॥

(सामहणीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयफण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आष्टमे दृष्टिकामस्य विहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे सामहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकमाद्यान्वन्ववोऽसि विश्वान्तुरि-
त्यादिकान्परिधिमन्त्रानपवदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति—

भुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्थापनेनाहमपि ज्ञातिषु
मध्ये स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानमिहो धनवान् भूयासम् । एवं दक्षिणो-
त्तरपरिधिमन्त्रयोर्न्यास्यथा । ज्ञातीनां प्रतिवादित्वराहित्यार्थोऽज्ञाधारित्यनुमतम् ।
आज्ञामुल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्तिरस्कृत्यमभिभूत्वम् । परिधिमन्त्राणां ज्ञातोपहोममन्त्रा-
न्वदति—

आमनमसीति । अत्र सजाताः कुमारा इति एवमेवमलम्बावशिष्टानुप-
क्षेप्य मन्त्रद्वयं ब्रह्मवम् । सजातामाक्रामयितुं मनुत इत्यामनम् । हे इयमाना-
ण्य त्वं सादृशमसि । अत आमनस्य सजातान्क्रामयितुं मन्त्रावस्य मन्त्रानस्य हे
सजाता ज्ञातिप्रभृतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्तजाता-
नहं हृदा चित्तेन कामये । ते य मां हृदा कामयन्वाम् । तान्तजाताभ्ये महर्षमा-
मनसो मांक्रामयितुं मन्वानान्कुरु । इदमाण्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रा-
मन्त्री व्याख्येदौ । इदानीमिष्टिं विधत्ते—

विश्वदेवीमिति । मनसा परस्परैकमायेन सम्यक्स्वीकारः सामहणम् । व-
द्यस्यामिहावस्ति सा सामहणी । एदेतदभिषेत्याष्टिविशेषणं दर्शयति—

सामहण्यति । ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ब्रह्मं मनोरहस्यं, तत्रैव सम्पन्न-
हणमित्युच्यते । ततः सामहण्येष्ट्या सजातानां मनः स्वाधीनं करोति । आद्या-
याज्ञातान्मन्त्राभिनियुक्ते—

भुवोऽसीति । विष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादासासने गम्यते । किं
धैर्यं विदुषस्तेर्मन्त्रैः परिधौ सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमाधिकं संप-
द्यते । मन्त्रान्तराणि विनियुक्ते—

१ क. व. क. "यावत्स्व" । २ स. "रक्तुत्स्व" । ३ क. व. क. व. "कारयि" । ४ क.
व. हे आमन ह् । ५ क. व. क. व. "कारयि" । ६ व. "सो मत्क्रामयि कारयि" ।

(सामग्रणीविविधः)

आमनमसीति । अथ सजाता इत्यन्ते मन्त्रमागे समनस इत्याद्युक्तमागोऽ-
नुपञ्जनीयः । कुमार इत्यादिके मन्त्रमाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वमागोऽनुपञ्ज-
नीयः । तथा सति विभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वमा-
ने च ये महाश्वः पुरुषाः मौढा ये च क्षुल्लका बाला धाम्श्व परमीमगिनीमात्रावयः
क्षिम एवावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेदृष्या स्वाधीनाम्करोति । ये च
जनाः स्वाधीता एव सन्त एनं सेवन्ते । अथ विनियोगसंग्रहः—

‘सामग्रण्यां तु परिचीन्यरिपत्ते भुवस्त्रयात् ।

आमनेति विमिस्तत्र उपहोमास्त्रयो भवाः ॥

मन्त्रमेवैः सजातेति कुमारेति पदद्वयोत् ॥

अथ श्रीमाता ।

इत्याभाष्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

‘आमनाहुतिमिवाभ्या अनुयाजा न वाऽभियः ।

वित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्मैत्रे मध्योक्तितोऽन्विमः ॥ इति ।

‘सामग्रणीहो भूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ।
इति । इत्यामिस्तिस्रिराहुतिभिः पाकृतास्त्रयोऽनुयाजा बाभ्याः । कुतः । वित्व-
लिङ्गात् । पूर्वोक्तिकरणे सप्तदशसंख्याव्यतिशेषात्पाकृतपञ्चमात्रेण वा भूमाभ्यस्तम् ।
इह तु वित्वविशिष्टत्वादनुयाजा बाभ्यन्ताम् । यदा—तदनुवादेन मन्त्रगुणविधा-
नात्पाकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं वित्वमात्रमनुष्ठ मन्त्रसहिता आहुतयो
विधीयन्ते, आहोस्विस्वितादिशिष्टा आहुतीरनुष्ठ मन्त्रविधिः । आद्ये वित्व-
मन्त्रादिष्वपि सत्त्वेन नानुयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययो-
र्मैत्रेण बाधं विधेय । तस्मात्कर्मान्तरविधानाज् बाधः, किंतु तमुच्यते । तत्र
मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा वाऽऽम्नायते—“यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादोपरि-
ष्टाद्वा जुहुयाद्वाहिरात्मन्सजातानादधीताथ मन्त्रध्वतो जुहोति मध्यत एव सजाता-
नात्मन्वचे” इति । तस्मादात्मन्होमानामनुयाजैः सह तमुच्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे लक्ष्मणशुद्धे-

द्वितीयैरितीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(आयुष्कामोद्दिमन्त्रः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यञ्चवमैचञ्चवनीतमभवद्यदसंपत्तस्तर्पिरभव-
यदधियत तदधुतमभवदध्विनोः प्राणोऽसि
तस्य ते दत्ता ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्ता
ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां
प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽ-
सि स्वाहा धृतस्य धारामधृतस्य पन्यामि-
न्त्रेण दत्ता प्रयतां मरुद्भिः । तस्या विष्णुः
पर्यपश्यत्तत्त्वेद्वा गन्धैरयत् । पावमानेन त्वा
स्तोमेन गायत्रस्य वर्तम्योपाशोर्वीर्येण देव-
स्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै
बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन भिद्युधो वर्तम्या
शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) तजतु
जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मार्गया जग-
त्यै वर्तम्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
तोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया इममम
आयुषे वर्धसे कृषि प्रिय रेतो वरुण सोम-
राज । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे
देवा जरददियंयाऽस्तत् । अग्निरायुष्यान्त-

व॒नस्प॒तिभि॒रायु॑ष्म॒न्तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽयु॑ष्मन्तं
क॒रोमि॒ सोम॒ आयु॑ष्म॒न्तस्य॒ ओष॑धीभि॒र्यज्ञ॑
आयु॑ष्म॒न्तस्य॒ दक्षि॑णाभि॒र्ब्रह्माऽऽयु॑ष्म॒त्तद्वाह॑णै-
रायु॑ष्म॒द्देवा॒ आयु॑ष्म॒न्तस्तेऽसृ॑तेन॒ पित॒र आयु॑-
ष्मन्त॒स्ते स्व॒धयाऽऽयु॑ष्मन्त॒स्तेन॒ त्वाऽऽयु॑षाऽऽ-
यु॑ष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(वि॒धेयं दे॒वानां॑ प्रा॒णोऽसि॒ शि॒ष्टुर्भो व॒त्न्या शुक्र॑स्य॒ धीर्येण॑ दे॒वस्य॑
स॒वितो॑स्तो॒म आयु॑ष्म॒न्तश्च॑वि॒श्वसि॑च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

इष्टिः सौमहणी प्रोक्ता षष्ठे ग्रामकामिनः(णः) ॥

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्काण्डे विहितसुर्दशमे तन्मन्त्रान्पठति ।

कल्पः—“ यन्नवैतन्नवनीतमभवदित्यमवदेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आश्रयसत्त्ववेक्षणमन्त्रो बाधितः । पाठस्तु—

यन्नवमैतदिति । यद्यस्मात्कारणाद्भन उदधिप्रमाणं तन्नवमैतन्नं नूतनं रूप-
मभवत्तस्माच्च न तन्नीतं चेत्पुद्गुतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संप्रज्ञम् । यद्य-
स्मात्कारणादभिसंपर्के सति पिण्डो विच्छिद्यमानोऽस्तपत्तत्ततोऽभूत्तस्मात्सर्विरिति
शाम । यस्मात्प्रसृतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तत्पुनरभियत तद्वचनीभूतमभवत्तस्याद्-
धृतामिति नाम । वृक्षरणदीपयोरिति धातोर्नवद्वयं किंतु धृतमित्यत्र धकारस्य
घकारादेशः । कल्पः—“ उपहोमकालेऽधिनोः प्राणोऽस्तिवैः मतिमन्त्रं चतुर
उपहोमाञ्जुहोति ” इति । पाठस्तु—

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

अश्विनोरिति । हे यजमान त्वमाश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावद्विधौ तस्य ते भिदस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं प्राणं दत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्यात्कथ्यते । ययोरश्विनोरिवमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवंमुत्तरेषु योज्यम् । कल्पः—“ यत्त्वादिर आज्यं तदग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य तेन दक्षिणस्थां वेदिभ्योऽप्यमासादयति तद्यजमानोऽभेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य स्थामिति ” इति । पाठस्तु—

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामवेक्षेत्यध्याहारः । कीदृशी-धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादि-परम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुद्भिर्वैश्वदेविभिः प्रयत्नां *कथयन्भाण्डेषु प्रयत्नेन भूताम् । हे घृतं तत्त्वा यथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यपरयत्सरिप-रयति । इहा पथमिषानिभी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्सरयति शोणुं स्थाप-यति ।

कल्पः—“ अथास्य मक्षा दक्षिणं हस्तं युक्ताति मस्रणं इतरे मस्विजो हस्तयन्वारभ्य यजमानं यथाहुः पावसानेन त्वा स्तोमेमेति ” इति । पाठस्तु—

पावसानेनेति । हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पयमानादीनां संवर्धिता त्रिवृदादिस्तोमसाभ्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रच्छन्दतो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपाद-नेन, उपाशोर्वीर्येणोषाभिरुहोपसाभ्यस्तमर्थेन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्यभेदे-नान्वेतुं त्वेतिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजयितुं तदुच्यते । जीवातवे जीव-महेत्सौवधादिसंपादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवन्त्यायै चिरं जीवि-मुनिच्छा जीवन्त्या तदर्थम् । एवं त्रिहीनतृतीयमन्त्री योजनीयौ । अभिर्मात्रया भीयतेऽभिर्वया गीत्या सा गीतिर्मात्रा यज्ञादक्षिणस्थ गानमित्यर्थः ।

कल्पः—“ अथ यजमानो हिरण्यावृत्तुं निजिपदीनमम आयुषे वधरो कृधीति प्राञ्जन्मभिमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

इयममम इति । हेऽम इहं यजमानं दीर्घायुषे यज्ञाय च कृषि सप्त्यं कुरु ।

* दिक्काय भाण्डेषु संवितामिति स. वृत्त-इत्थं पठान्तरम् ।

१ स. घ. “त्वं दं” । २ क. घ. प. “ओग्मं सा” । ३ क. “श स” । ४ घ. “दरे मदादिजो” । ५ क. घ. “रवहर्तिजो” ।

११६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- (२द्वितीयकाण्डे-

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

हे वरुण हे सोम राजशस्त्रं यजमानस्य भियं रेतः पुत्रोत्पादकं तं पादय ।
 हेऽग्निं शुभिवि मातृवदस्यै तत्त्वं प्रयच्छ । विधे देवा अयं यजमानो यथा
 जरदक्षिरतत्तथा कुर्यन्तु । जराया अष्टिव्यातिर्यस्यासौ जरदक्षिः । वास्ये यौवने
 च मरणरहितो जरायायुःसंपूर्विषयन्ता यथा व्याप्नोति तथा कुर्यन्तिवत्पर्यः ।

कल्पः- अभिरायुष्मानिस्मनुषाकषेणेणास्माभ्यमुर्दक्षिणं हस्तं मृच्छादि ।
 इति । पाठस्तु-

अभिरायुष्मानिति । अभिरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते । सोऽभि-
 र्वनस्त्वभिरायुष्माकषेणु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरस्परया वर्धते न तूवशाभ्यसि ।
 तेनाभिरायुषाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योष्यम् । सोमः
 सोमरस ओषधीष्वभिषूयमाणस्तु वर्धते । यज्ञो दक्षिणामिर्वशीरुतेष्वृत्विषु वर्धते ।
 वेदश्च शास्त्रणेष्वभ्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-
 न्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण विण्ढादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुषाकषो-
 तनाम तेन स्वाऽऽयुषेति पुनः पठ्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“अधोगाग्रधाविनस्तिवहौ यन्मवेत्साभ्यमीक्षते ।

अभिनोरुपहोमाः स्फुप्तं स्वाम्याभ्यमीक्षते ॥

स्फुप्तवर्त्विजो बह्वहस्तं पावेति स्वामिभं अगुः ।

इमं घृतं पिबन्धं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥

अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।

यद्योषितानुषङ्गैस्तेर्गृह्णीते स्वामिहस्तकम् ।

दशमे त्वनुषाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययकाण्डे छण्डवर्णने ।

दीप्येचिरीयसंहितामाध्वे द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

वृणोऽनुषाकः ॥ १० ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके एकावशोऽनुवाकः) ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमश्च रसो
 वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग-
 म्नाविष्णु आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्यो-
 गामयाधी स्याद्यो वा कामयेंत सर्वमायुरिया-
 मिति तस्मा एतामिष्टिं निर्बेदाग्नेयमष्टाक-
 पालश्च सौम्यं चक्रं वाक्यं दशकपालश्च सार-
 स्वतं चक्रमाग्नाविष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवा-
 स्व शरीरं निष्कृणाति सोमाद्रसंश्च (१)
 वाक्येनैवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन
 वाचं दधारवाग्निः सर्वा देवता विष्णुं यज्ञो देव-
 तामिभ्यैवेनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतास्त-
 भवंति जीवत्येव यज्ञवमैत्तन्नवनीतमभवदित्या-
 ध्यमवेक्षते रूपमेवास्मैतन्माहिमानं व्याचक्षेऽ-
 ष्विजोः प्राणोऽसीत्याह्वाविनौ वे देवानां
 (२) मिजजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोती-
 ष्वस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
 ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापाना-
 मेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
 सीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
 धारामघृतस्य पन्यामित्याह यथायजुर्वेदतर्पा-
 नमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-

(आयुष्कामेतिविधिः)

वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमे-
 वेत्याहोर्ण एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा माज-
 येत्याहोऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्युत्विजः
 पर्याहुयात्तन्त एवत्विजस्त एवं मिषज्यन्ति
 ब्रह्मजो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
 कार्मुर्धति यदेव तस्य तद्धिरण्यात् (४)
 ब्रतं निष्पिबन्वायुर्वै घृतमघृतं हिरण्यमघृतां
 देवाऽऽयुनिष्पिबति शतमानं भवति शतायुः
 पुंसः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्यथो ससु यावतीः समा एष्यन्मन्येत तार्व-
 न्मानं स्यात्समुद्धया इममम आयुषे वज्रंते
 कृषीत्याऽऽहायुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे
 देवा अरंवाहिव्याऽऽदित्याह अरंवाहिमेवैनं करो-
 त्यामिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्वधाति सर्वमायु-
 रेति (५) ॥

(रतं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यादसद्विधिं द्वाविंशतिभिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपथादक एकादशोऽनुवाकः) ।

इष्टेर्विधास्यमानाया दक्षमे मन्त्र ईरितः ।

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निं वा इति । यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरवर्णिं यद्विश्वि, मीलमलयेन कृच्छरात् । संमिन रत्तस्वीकाराद्भयः । वरुणपाथेन महयाद्-
दराद्विषया । तस्वतीनेतदीया दाम्नाया गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति ।
जीवात्मा त्वमाविष्णू प्राप्नोति, तेन मुमुर्वति । इदानीं विधत्ते—

ओ ज्योगामयावीति । ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य प्राप्त्यस्तु-
परिहारार्थमियं पञ्चद्विविधैः । मन्त्रं विनिमुञ्चे—

यस्यमयेत्यदिति । मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्भुवननिर्वाचनैरस्याऽऽव्यस्येष्टद्विषयादुक्तं
नक्षत्राणां स्थापनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यदा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव नृपस्य नक्षत्राणां
व्याचष्टे । मन्त्राक्षरेरेव स्पष्टं प्रतीयते तत्र दृष्टव्यकथ्यमस्तीत्यर्थः ।

अथद्वितीयमन्त्राव्याचष्टे—

अग्निनोरिति । यजमानस्याऽऽव्यस्येष्टद्विषयमन्त्रे स्वार्थार्थां दर्शयति—

भूतस्येति । कालिग्निः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेनेति । यजमानस्य मायोः पात्ररूपराशेन मासस्थापनं, बृहस्प-
त्योः पृथक्पृथक्विश्वेन तारत्वात्तैत्तिरीयभारणम् । अग्नेरात्मा मीयदेऽन्येस्तु-
क्तरात्तेनाऽऽत्मस्थापनम् । एतेषां यमाणां पाठं विधत्ते—

कालिज्य इति । पाठकाळे इत्यत्रार्थं विधत्ते—

अक्षणो हस्तमिति । एकपेक्ष सर्वेषामुत्तिजामेकमन्त्रेनैव तस्य यजमानस्य
पदेष्टाऽभ्युः संपादनमिति तात्पर्यं तस्मिन् यजमाने स्थापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘पादसंपादनकाळे सादिरे पात्रं यजुसाकि देयुञ्जे सौवर्णस्य
अथर्वं पादपानस्य कृतम्, अथो सज्जु यावतीः तत्रा एवमन्येत् पादपानस्य
स्याद् ’ इति । “ आन्यमहमकाळे तूर्णी सादिरे यैतुर्गृहीतं कृतीत्या साद-
नकाळ उच्यते ऋषां सादिरे सादयित्वा तस्मिन्मन्त्रवर्णवदधाति ” इति च ।
प्रसूतः कर्माभरणं कण्डिलम् । [तत्र] भूते स्थापितात्मदर्वीजिष्पीहितस्य भूतस्य
पानं विधत्ते—

(अन्वयान्वय इतिविधिः)

हिरण्यादिति । तस्य परिमाणं देवा विदधे—

शतमानमिति । शतमानं पञ्चपणपरिमितमित्यतःकुट्टकम् । अथवा रुग्णो
वज्रमानो यावतो भाविनः सवत्सराणाम्पुनोतिवत्सम्भ्रमंमेवेव तावद्विर्भनैः परिमितं
कर्तव्यम् । मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते । रुग्णस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽनामिन
आयुषो यावन्तः सवत्सरा इतस्य मनसि निश्चितास्तावद्विर्भुञ्जाबीजैः परिमित-
मित्यर्थः । यावतो वज्रमानस्याभिमन्त्रणमन्त्रे प्रथमचरममागयोरभिप्राये
इत्येवमिति—

इदमग्र इति । आयुचरमभागत्वाया वराया अहिर्भ्यादित्येवम् । अथवा
भीर्वेद्यहिरण्यं यस्यासौ भरदक्षिः, गीरोग इत्यर्थः । अथर्वयोर्वज्रमानदक्षिण-
इत्यग्रहणं विदधे—अग्निरायुष्मानिति ।

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यब्रह्मवेदीय-

तेतिरपिसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहने तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतां
माह्वस पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशाद्-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽश्वप्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाचतुष्कपालाभिर्विप्लववरुणमेव स्वेन भाग्ये-
येनोप धावति स एवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादचक्राः

(अश्वदानवत इतिविधिः)

समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही-
भतति च वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशा-
भ्युच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेकक-
पालमनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽ-
पोऽवभृम्यमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
मव यजतेऽपोमप्रथिं चरुं पुनरेत्य निर्वपेद-
प्सु योनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
त एनर शान्त उपतिष्ठते (२) ।

(वृजति चरुं तप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे स्थितिरुक्ता दीर्घरोग्याभ्युदयिनोः ।

अथ द्वादशोऽश्वदानवत इति विधास्यन्मस्तौति—

प्रजापतिरिति । अनपइतवान् । देवस्य माको देवता । स प्रजापतिः
स्वकीयं देवत्वमाहंकारं करोत् । प्रजापत्यो वा अथ इति भुवेः प्रजामक्षिरेव
पूर्वमश्वस्य देवता । तस्मिन्नाथे वरुणाय दत्ते कृति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं,
वक्षिभिर्भोग दुःस्तेन स प्रजापतिः पर्यदयित तदीयं शरीरं परितो दीर्घं दीर्घ-
रोगमस्तमभूत् । त च रोगो वरुणपाशात्पत्वाद्वाकणेऽप्या निवृत्तः । इदानी-
मिति विधये—

वरुणो वा इति । पतिवृद्धादीत्यस्मान्तर्भावित्वमर्थस्यास्यविमोहयति वदा-
दीत्यममर्थः संपद्यते । कपालसंरुपां यशंसति—

चतुष्कपाला इति । अश्वसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधये—

(अश्वदानवत इतिविधिः)

एकमतिरिक्तमिति । अथैवाश्वमित् कर्ष्यं यदा कदाचित्काळान्तरे मति-
महृष्यसि दास्यति, अथवा यं कंचिदर्थं मतिगृहीतं नाध्येति विस्मरति तदर्थो-
पमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गनधिक्यं विधत्ते—

यद्यपरमिति । काश्चिदभ्यान्द्स्वा वदानीमेवेदमनुष्ठाने तत्प्रेकेनातिरिक्तं
सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किं
कंचित्काळमवितरिष्य पुनरप्यपरोऽथो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताश्वसंख्याकान्पुरो-
डाशानिरुप्य सौर्यमनुनिर्बपेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वधारिणं कुरुते । स चाऽऽ-
दित्यो विद्यमानदोषं परिहरन्परिहृत्तत्त इत्यभिप्रायः । इष्टमङ्गत्वेनावभूयं विधत्ते—

अपोऽवमृष्यमिति । अपः प्राप्य तत्रावभूयं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो
निराकृतो भवति ।

अङ्गान्तरं विधत्ते—

अपोऽमन्त्रायमिति । अपोमता देवता यस्य सोऽयमपोमन्त्रायस्तं वक्ष्य-
मृथदेशाद्यङ्गमूमा समागत्य निर्बपेत् । अन्तु योनिरुत्पत्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमन्तु-
योनिः । उच्चैःश्वसोऽयस्य समुद्रादुत्पत्तिः पुराणेषु मतिर्या । इत्यादयोमन्त्र-
यचरुणा तमर्थं स्वकीययोनिगामिनं करोति । स चाश्वः शान्तः सन्तोगमनुत्पा-
द्यन् वज्रमानं सेवते ।

अत्र नीर्वाणा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“अथमविमहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविशेषात्तद्वयोर्द्वौ न द्वयः केतरीत्यतः ।

निषेधाल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ।

न जलोदरहेतुत्वं यमितं लौकिके करिषु ।

वैदिके तु भुवं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽथ सा ॥”

इदमन्वायते—“यावतोऽभ्यान्मतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालाभिर्य-
वेत्” इति । तत्र मतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषा-

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

अथनालौकिकवैदिकदानयोः कथमोरम्भसाभिष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणो
 ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमश्वदानं लौकिकं निमित्तं,
 तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेणभिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः । "वरुणो वा एतं गृह्णाति
 योऽथ प्रतिगृह्णाति" इत्यश्वदाने जलोदररोगाभिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवा-
 क्येनोच्यते । न च लौकिकस्मादश्वदानस्य तथेतुल्यं प्रमिदम् । वैदिकस्य तु
 अश्वान्तरविषयं दोषमवयवम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि
 वैदिकमश्वदानं "वाक्वा दक्षिणा" इत्यादिश्रवणात् ।

अथैवाभ्यधित्तम्—

"यावतः प्रतिगृह्णीयाद्वास्तावत् इष्टयः ।

प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्वादाद्योऽस्तु मथाविधि ॥

असंजातविरोध्यर्थवादादातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः अता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ॥

पूर्वादादते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदभ्रवणात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति
 चेत् । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तादृष्टिप्रतीतेः । उपक्रममैवं ज्ञेयते—“प्र-
 जापतिर्वरुणपायाभयनयस्य स्वां देवतामाहंस पर्यदीम्य त एते वारुणं चतुष्क-
 णाक्रमयस्यं निरंरपत्तवो वै त वरुणपाशादमुच्यते” इति । अनयदत्तवान् ।
 त च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगमर्दां प्राप्नोति । तेन
 च रोगेन ग्रस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायोष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यते-
 त्वथ दातुरिष्टिरित्यगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि मदि-
 ग्राहयेदित्येवमन्तर्भावितमिजर्थपरदया व्याख्येयम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"प्रतिग्रहे तु वाह्वधे पूर्वम्यापोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति वरसाभ्यसो नैव पुरोडाशस्य घोषतः ॥

‘यापकोऽथैवाभिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपादाजिर्वेदे’ इति । अथ
 वास्तवस्यादिमुक्तवद्वयमितिग्रहे नहुपुरोडाशोपूडाहवमत्यक्कनचनेन साहित्यं प्राप्तम् ।
 अथ पूर्वम्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽभिजयणादिधर्माऽनुष्ठेय इति चेन्नैवम् ।
 तन्तेषु चतुर्षु क्पादेषु कथेन पुरोडाशानभिहितं यावता क्पादेन अथपुरोडाशे

(पाप्मना गृहीतस्मैष्टिविधिः)

द्वितीयसंस्कारं कर्तुमान्छात्रि क्षात्रा काष्ठेनासौ शुष्को भस्मी भवति । तस्मा-
देकैकरिन्पुरोडाशो कृत्वा कर्मस्तमावयमित्येवं काण्डानुसमधोऽभ्युपेतव्यः । एकाद-
शाध्यायस्य चतुर्थपादे विस्मृतम्-

‘ तन्मं चतुष्कपाठानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भीवत्तन्मता नैवं भेदः स्मार्तप्रकृतानिव ॥ ’

इदं श्रवते-‘ यावतोऽध्याय्यतिशृङ्गीयाचावतो वारुणाश्चतुष्कपाठाभिरवपेत् ’
इति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन वृत्तं तथाऽत्रापि कपाठमहत्त्वेन
वृत्तमिति चेत् । मैवम् । यत्तु पुरोडाशां कपाठभेदेन तज्जेदस्यैव चोदक-
प्राप्तेः । किंचात्मन्तविशाळेण कपाठेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शोषेणवस्थाविशेषे-
कस्यैव कपाठस्तेकदशे पुरोडाशस्यैकस्य सभाप्तेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपाठः
सिद्ध्येत् । तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपाठचतुष्टयभेदः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपयैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

या वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णा यत्त॒व्या त॒नूस्त॒येम॒म-
ऋ॒सो भु॒ञ्चत॑ या वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णा स॒हस्रा॑
र॒क्ष॒स्या तेज॒स्या त॒नूस्त॒येम॒मऋ॒सो मु॒ञ्चत॑ यो
वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णाव॒ग्नौ आ॒मस्तं॑ वा॒मेते॒नाव॑ यजे
यो वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णा द्वि॒पास्तं॑ प॒द्माषु॑ चतु॒ष्पात्सु॑
गो॒ष्ठे गृ॒हेष्व॒प्स्वोष॑धीषु वन॒स्पति॑षु आ॒मस्तं॑
वा॒मेते॒नाव॑ यज॒ इन्द्रो॑ वा॒ एत॒स्य (१) इन्द्रि॑-
येणार्प॑ काम॒ति वरु॑ण एनं वरु॒णपा॑शेनं गृह-
णाति॑ यः पाप्म॒ना गृ॒हीतो भ॑वति यः पाप्म॒ना

(पाप्मना गृहीतस्नेहिषिः)

गृहीतः स्थासस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां
 निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण
 एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्यां भवति पयो
 हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो
 यत्पयस्यां भवति पय एवास्मिन्तथा दधाति
 पयस्यांयाम् (२) पुरोडाशमर्षं दधात्यात्म-
 न्वन्तमेवेनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा
 गृह्णति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समृद्धति
 दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समृद्धत्वं यति
 यथाऽऽनिद्धं निष्कृन्तति तादृगेष तथो वामि
 न्द्रावरुणावमौ भ्रामस्तं वामितेनार्धं यज इत्याहु
 इरिष्ट्वा एवेनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्वि-
 पात्सु पशुषु भ्रामस्तं वामितेनार्धं यज इत्याहु
 हेतावतीर्षा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः
 पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशा-
 न्मुञ्चति (३) ॥

(एतस्य पयस्यां पाति बहुविशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके अयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके त्रयोदशोऽनुक्तः) ।

चतुष्कपाप्मा विद्धिवा हाकरो त्र्यध्वानिः ।

अथ त्रयोदशोऽप्यन्तः गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ मन्त्रान्मठति ।

कस्तः—‘स्नेहामकणं पुरोडाशं निरुष्वेन्द्रावरुणीं पयस्वां निर्वपेद्बुद्धास्वातं-
कृत्य पयस्वार्पां पुरोडाशमदधात्मेतयैव मच्छाद्याऽऽसादयत्यथास्मात्पविदिशं
पयस्वां ब्रूहि वा वाग्निन्द्रावरुणा यतस्या तनूरित्येवैरेव पुनः समूहंति मुञ्च-
मित्यस्य स्थानेऽनुकथिति मन्त्रान्त्रान्मन्त्रमति सौहः पयस्यावाः पुरोडाशस्यावधति
यो वाग्निन्द्रावरुणावधौ काम इत्युक्तयोः’ इति ।

इमं मन्त्रस्य व्युद्भवस्य पाठस्तु—

यो वाग्निमि । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्षा तनूर्यतन्वा शान्मोचने मय-
स्मवधी यवा तन्वा यजमानं शान्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां
पाठस्तु—

यो वाग्निमिति । तदस्येत्यत्र तनूरित्यस्यास्यमन्त्रस्यानुपपन्नः । तेजस्येत्यत्र
वा वाग्निमिमांसागस्यानुपपन्नः । रक्षस्वित्यत्रोभयोर्भाक्पोस्तुपपन्नः । सहो वडं
वदहंतीति सहस्या । रक्षो रक्षणं वदहंतीति रक्षस्या । वेजो रोचनशक्तिवदहं-
तीति तेजस्या । उच्यते प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु—

यो वाग्निमिति । हे इन्द्रावरुणावधौ वां युवयोर्षा कामः पापविशेषो युव-
योर्होमार्थं वक्षी यजमानेन बोधराजः कृतस्त्वपराधं युवयोः संवन्धिनेतेन
होमेनावयजे विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वाग्निमिति । द्विपास्तु पशुष्वित्यत्र सामस्तं वाग्निमाद्युचरमागस्यानुपपन्नः ।
वनस्पतिषु साम इत्यत्र यो वाग्निमादेः प्रथमभागस्यानुपपन्नः । × चतुष्पात्स्वि-
त्यादिषु पशुषु पूर्वोत्तरभागयोरनुपपन्नः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संवन्धी यो
यजमानस्तस्य द्विपास्तु पशुषु चतुष्पात्स्वित्येकैः यः सामः पापविशेषस्तं पापविशेषं
युवयोः संवन्धिनेतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योग्यम् । अथोष्टिं विधत्ते—

× चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्यन्तरं पशुष्वितिषदस्याप्यनुपपन्नो शेषः ।

१ य. ‘इत्युक्त’ । २ क. ‘मिति मन्त्रान्’ । ३ क. ‘यस्या पु’ ।

(यामस्त्यः शरीरस्योद्वेगिभिः)

रन्द्वा वा इति । यः सप्तगृहीत एतदीयेनेन्द्रियेण सहेयोऽजमभ्युक्ति,
वरुणो रोगेणेन बाधये, जतः पाप्मना गृहीतस्य तदुभयविषयेभिः । यस्मि
ममवाग्निमिता यस्या । तां प्रशंसति—

पयस्येति । पयःशब्देन क्षीरादिसात्विकाहारमनितमन्त्रया कृतं पुण्यमुपल-
क्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाद्यद्यत्कामति तदानीमेव पाप्मना गृहीतो
भवति । यद्यत्र इतिः पयस्या मदेत्तर्ह्यस्मिन्वजमाने तया यजस्ययाऽऽहारोपल-
क्षितं पुण्यमाहितं भवति । अथापाप्यं कंचिद्वशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायामिति । शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणेन यज-
मानमात्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तस्मिन्वजमाने शरीरस्या-
दाढर्यम् । किंच *पयस्योपाचारत्वेन यजमानमप्यायतनमस्यं गृह्णामादित्वासा-
रवन्तं [करोति] । या वामिन्द्रवरुणेत्यादिपन्त्रैर्हविषो विष्णवे विधत्ते—

यतुर्धेति । विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते—

पुनरिति । भिन्नितयोः पुरोडाशसमिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूहावेति । यथा लोके वैरिणा मुक्तमादिष्वं स्वशरीरे बाष्पादिकं संद-
द्यादिना निष्कृष्य छिनत्ति बाह्येव तत्समूहावदानं संश्रयेत् । अथोद्वेगं पयस-
मन्त्रं व्याचष्टे—

यो वामिति । होमाधारेभ्यौ कृतेन सामेधापराद्धेन दुरिद्धिर्भवति यज-
मानमयज इत्युक्त्या तस्या दुरिष्टेः सकाशादेन यजमानं रक्षति ।

अदक्षिहानां मन्त्राणां वात्पर्यं दर्शयति—

यो वामिन्द्रेति । पशुत्र सामस्तं वामित्येवमनुबद्धने योजयित्वा प्रदर्शितः ।
माण्डुपजीवनयोग्या अवाप्तुः पञ्च वदार्थाः । यत्र पशुशब्देन द्विषादध्यवृत्त्या-
दय गृह्यन्ते । गृह्यः ४-अत्रोपलक्ष्यते । या इत्येतत् अक्षीकृषीवास्ताः तदा
अपि यजमानार्थं वरुणवाशादुपद्रवाभ्योवयति । अथ त्रिविधोऽर्थः—

* पुरोडाशात्पेति शेषः । ४-अचिना सोमोपलक्षणमभिहितम् ।

१ क. सा. च. ज. "स्याया आवा" । २ क. च. "मानेऽप्यायतनमनुब्रजामादिक-
पाप्माद्यमभ्युक्ति । या । ३ क. च. च. "क्षीरादि" । ४ क. स. च. च. इत्येव । ५ क. "ते" ।
या ।

यामानि विष्वक्पृथुर्गन्धर्वो हविः ।

यो यामित्यष्टमिर्मन्त्रैरुपहोमो ऋषिरिदाः ॥

द्विषास्त्रित्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

अथोद्देशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यब्रह्मे

दीप्यैषिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

अथोद्देशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके अथोद्देशोऽनुवाकः) ।

स प्रतनवन्नि काव्येन्द्रं यो विश्वतोऽस्परिन्द्रं

नरः । त्वं नः सोम विश्वतो रक्तो राजभवा-

यतः । न रिप्येत्त्वावतः सखा । या ते

यामानि दिवि या पुयिष्यां या पर्वतेश्वोष-

वीष्यन्तु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेंद्रम्राज-

न्त्सोम प्रति हव्या गुभाय । अग्नीषोमा सर्वे-

दसा सवृती वनतं गिरः । संदेवत्रा बभूवयुः ।

मुवम् (१) एतानि दिवि रौचनान्यभिश्च

सोम सक्रेतु अधस्तम् । युवः सिन्धुः रमिर्गोस्ते-

रवधादग्नीषोमावमुञ्चतं गृहीतान् । अग्नीषो-

माविमः तु मे ऋणुतं वृषणा इवम् । प्रति

सुक्तानि इर्यतं भवतं दाकृषे मयः । आऽन्यं

दिवो मातरिश्वा अमाराभ्यनादन्यं परि इयेनो

(काम्ययाज्यादुरीतुवाक्याभिधानम्)

अग्नेः । अग्नीषोमा ब्रह्मणा वायुधानोरुं यज्ञाय
 चक्रथुरु लोकम् । अग्नीषोमा हविषः प्रस्थि-
 तस्य वीतम् (२) हर्यंतं वृषणा जुषेधांस ।
 सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा घत्तं यजमा-
 नाथ शं योः । आ प्यायस्व सं ते । गणानां
 त्वा गणपतिः* इवामहे कविं कवीनामुपमश्र-
 वस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ
 नः । शृण्वन्नृतिभिः सीद सादनम् । स इज्जनैन
 स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना
 नृभिः । देवानां यः पितरभाविवांसति (३)
 श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । स सुष्टुभा
 स ऋकता गणेन वलः* रुरोज फलिग* रवेण ।
 बृहस्पतिरुस्त्रिया हव्यसूदः कनिष्कदत्तावश-
 तीरुदाजत् । मरुतो यद्ध वो दिवो या वः
 शर्म । अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुर्विष्मन्दाता
 वसूनां पुरुहूतो अहन् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज-
 बाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु । ये तेऽर्यम-
 न्वहवो देवयानाः पन्थानः (४) राजन्विव
 आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ
 शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गि-
 रोभिर्गणानो वि पर्वतस्य ह*हितान्यैरत् ।
 रुजद्रोधांसि कृत्रिमाण्येषा* सोमस्यं ता मद्
 इन्द्रश्चकार । बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्व-

(काल्याण्यपुराणवाक्यानिश्रावम्)

जेषां स्नान्यवृणजदीनाम् । वृथाऽऽजत्पायिभि-
 र्दीर्घयायैः सोमस्य तां मदं हन्त्रध्वकार (५)
 प्र यो जह्ने विद्वांश्च अस्य बन्धुं विश्वानि देवो
 जनिमा विवाक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्ज्वभार-
 मध्वमन्त्रीचादुद्धा स्वधयाऽमि प्र तस्थौ । महा-
 न्मही ध्वस्तभूमयद्वि जातो याश्च सस्य पार्थिवं
 च रजः । स बुध्नादाह अनुषाऽभ्यग्रं बृहस्प-
 तिर्देवता यस्य सप्राद् । बुध्नाद्यो अग्रमभ्य-
 त्योर्जसा बृहस्पतिमा विवासान्ति देवाः ।
 भिनह्लं वि पुरो ददेसीति कनिक्कदत्सुवरपो
 जिगाय (६) ।

(युवं कीतमाविवांसति वन्यानो दीर्घयायैः सोमस्य तां मदं हन्त्र-
 ध्वकार देवा नवं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै सूर्योर्देवा वै सप्तमासतार्यन्ते प्रजापतेस्तार्यन्ति च त्र्यम्बा-
 र्षतिर्देवेभ्योऽन्वार्यं देवासुरास्तान्बन्धनो ऋषोऽसि यन्त्रवमैर्दधि वै प्रजापतिर्वह-
 नाय या वायिन्नावरुणा स प्रत्यक्षवर्षदेश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टरेभ्यै दानकाया एवायं रुन्धेऽग्निं वै स
 प्रत्यवत्स्वर्पश्चाश्व ॥ १५ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयमपाठके ऋग्वेदोऽनुवाकः) ।

विहिता पाणिनस्त्रिवष्टिरनुवाक्ये ऋग्वेदोऽनुवाकः ।

अथास्मिन्नन्तिमे ऋग्वेदोऽनुवाक्ये काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र त्रिवष्टिका येन वक्ष्यमिष्टेष्टिस्तृतीयानुवाक्ये समान्वाता, तस्यां यज्यदि-
त्येवोहविषोः क्रमेण याज्यानुवाक्यां [वां] प्रतीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रत्यवधिति । स प्रत्यवधिवीयतेत्यनुवाक्या । नि कान्या केवला इति
याज्या । एतदुभयमाग्रे हविषि दृष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भं आतो हेत्वास्मि-
न्ननुवाक्ये व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वस्पर्शित्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधि-
तेति याज्या । एतदुभयमेन्द्रे हविषि दृष्टव्यम् । तच्च मध्यमकाण्डस्य ऋग्वेद-
ोऽनुवाक्ये व्याख्यातम् । अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नः सोमेति । अर्घं पापमस्मदुपदवमिच्छन्नाधायस्तस्मात्पापसंश्लिष्टः
सर्वस्वाद्योऽस्मान्ने सोम राजस्त्वं रक्ष । त्वावतस्त्वाहशस्य ममोः सखा कश्चि-
त्क्षमर्थोऽपि त्वदनुग्रहाच्च रिष्येदस्मात्त हिनस्ति । तत्रैव याज्यामाह—

वा ते धामानीति । हे सोम राजस्ते तव दिवि प्रथिष्यादितु च परेभ्यो
कानि धामानि स्थानानि सन्ति । प्रतिपदं प्रथमनुवादायां यज्ययाज्याः ।
तेभिर्विश्वेस्तेः सर्वैः स्थानैर्मुक्तः शोभनमनस्कः कोधराहितः क्षमोऽस्मत्कं इत्या-
हर्षानि मयिगृभाय प्रतिगृहाण । यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य हविः स्वी-
कुर्वित्यर्थः । " अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेयं कामो नोपनमेत् " इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमी गिरेऽस्मदीयाः स्तुवीर्नतं मनसम् । कीदृशी ।
सर्वेदसा समानज्ञानमुक्ता । सहृती समानाज्ञानमुक्ता, देवता देवेभ्यो मध्ये संभूद-
शुद्धं वा संभूयैव सन्तो न कदापिदध्यन्योन्यं विमुक्तावित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

युवमेतानीति । हे सोम त्वमाग्निधेत्येतौ युवां सकृत् समानतं कस्यो सन्तो
दिवि एवानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधस्तमस्थापयन् । हेऽग्नीषोमी युवां
गृहीतान्सिन्धु * नद्योदकादिनिमित्तेनापूर्णात्पापवादेन पङ्कनदिरूपेण दहेन गोपेण

* रघ्योदकादि । अगाधोदकादि । इति स. पुस्तकस्य पाठान्तरे ।

१ क. स. य. व. "व्या वि" । २ स. "वाच्ययोः प्र" । ३ क. य. "व्याप्र" । ४.
क्यासु प्र" । य. "क्यायाः प्र" ।

(काम्याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

य गृहीताः सर्वा नदीरभिस्तस्वस्मादपवादादवघातान्नादिद्वयोपाज्यामुञ्चत
मोक्षितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमभिरुक्तं तथापि तद्वपत्वेनैतौ स्तुयेते । “ अग्नी-
षोमीयमष्टाकपालं निर्वेपेद्मस्रवर्षसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमायिममिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे
मदीयमिह हवमाह्वानं सुहृ शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयाणि प्रतिहर्यते मनसा प्रती-
गृहणीतं, शश्वेषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् । तत्रैव
याज्यामाह—

आऽन्वं दिव इति । मातरिषा वायुरन्वं युवयोरेकमर्हि दिवो घृलोकस्था-
दादित्यादाजभाराऽऽहतवान् । यथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते—“ आ द्यौ अ-
ग्निमरदिवस्वतो वैधानरं मातरिषा परावतः ” इति । रथेनो गायत्र्याः पक्षि-
रूपावतारोऽन्वं युवयोरेकं सोममग्नेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य घृलोकस्थोपरि अन-
ग्न्यास्तोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानी-
कृतानित्यर्थः । एतच्च “ कद्रुश्च वै सुपर्णी च ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् ।
हेऽग्नीषोमौ युवां वृषणा वावृधाना मन्थेण वर्षमानौ यज्ञार्थमुक्तं लोकं विस्तीर्णं
स्थानं वक्तुं कृतवन्ताविव । यजमानस्य फलमूर्तं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ।
तत्रैव विकल्पितं याज्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य
समर्पितस्य हविषः सारं मीढं प्राप्नुतं हर्यते प्रतिगृहणीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्मा-
न्ना शोभनसुखमुक्ती स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मादेवं तस्मा-
दधानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिभिश्च यं च भवेत्कुरुतम् ।

“ सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वेपेन् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दृश्यमिति—

आ व्यायस्वेति । आ व्यायस्व भवेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते
पवात्सौत्येषा याज्या । एते त्रये चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके “ मा नो हि-
सौज्जनिता ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नास्येते अवस्तत्रैव व्याख्यास्येते ।

“ माक्षणास्पत्यमेकादशकपालं निर्वेपेद्मस्रवर्षसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यामिवानम्)

गणानां त्वेति । ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नमन्वयते गणानां गणपतिं कृत्स्न-
देवगणस्वामिनं त्वां हवामह आहवयामः । कीदृशं त्वां, कविं कवीनां विदुषां
मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमभवस्तममुपमानत्वेन भवः कीदृशं त्वां तानुपमभवाः,
सर्वगुणसंपन्नत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीदृशः, अतिशये-
नोपमभवा उपमभवस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथो-
क्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूतिभिः पातनेर्मित्तभूतेभ्युक्तः सन्साधनमस्मिन्कर्मण्युप-
वेशनमासीद प्राप्नुहि । तत्रैव याज्यामाह—

स इज्जनेनेति । स इत्त एव यजमानो जनेन किंकरादिना युक्तं वाजपत्यं
भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया यजया सहितं वाजं भरते । स एव वा-
हणादिजन्मना सहितं वाजं भरते । स एव पुत्रैः सहितं वाजं भरते । स एव
नृभिर्वन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि भरते । यो यजमानः भक्ष्यामनाः भक्ष्यन्तुक-
मनस्को देवानां पितरं पात्यितारं ब्रह्मणस्पतिं इविषा स्वकीयेनाऽऽविवाज्जति आ-
समन्तादिशेषेण परिवरति, स इज्जनेनेति पूर्ववान्वयः ।

अत्रैव विकल्पितां याज्यामाह । यद्वा वैश्वेदीपहोममन्त्रमाह—

स सुष्टुमेति । स देवः सुष्टुभा शोभना स्तुभः सामादवषाः स्तोभा यत्स
मन्त्रगणस्य सोऽयं सुष्टुमेन सुष्टुभा, अकृता, अचो बहुविधा यस्मिन्मन्त्रगणे स
अकृतास्तेन अकृता, रवेण ध्वनियुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्तरोज मन्त्रज-
जेत्यन्वयः । के वलं फालिगं फलमस्यास्तीति कर्त्तुं यजमानस्तं गच्छति प्राप्नो-
तीति फालिगस्तादृशं वलं प्रवलं प्रविबन्धं करोज । इन्द्रसुष्टो इन्द्रिर्लोका क-
निक्रवद्वहो स्वादुतमं इविरिति कन्दर्गं कुर्वाणो बृहस्पतिर्वाक्शशीः बभ्रुवस्तमस्तेन
वत्स्थान्प्रति हम्वारवं कुर्वतीरुसिया गा उत्कर्षेणैतवमिभूहं यदि धेरयति । स
इत्यभ्यास आद्वारथः । 'एतामेव निषेधः कामयेव ब्रह्मन्विष्टं विनाशेवेधमिति
मारुती यान्यानुवाक्ये कुर्यात्' इति विहितयोः प्रतीके दर्शयति—

मरुतो यजेति । मरुतो यज् व इत्यनुवाक्या । वा वः समेति याज्या ।
एतच्चोमये मध्यमकाण्डस्य पञ्चमप्रपादके व्याख्यातम् । 'अवेधे वलं निर्देष्टु-
मर्शकामः' इति चतुर्थेऽनुवाके वादिहितं न च पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अर्थमाऽऽयतीति । 'असौ वा आदित्योऽर्थमा' इतिश्रुतेरर्थमशब्द आदि-
त्वं ज्ञेयम् । तं चेन्द्रामेदोषवारिणेन्द्रधर्मैः स्तूयते । वृषभः कामानां वर्धयिता । तु-
विष्मान्महाबलः । वसुनां धनानां दाता । पुरुषु बहुषु मशेषु हूत आहूतः । अ-
हन्त्वंगैः दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम् । तत्रैव व्याख्यामाह—

ये तेऽयमाभिः । हेऽयमन्तर्जस्ते त्वदीया देवमाना देवैर्गन्तुमर्हा मे बहवः
पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव वोभिस्तैः पृथिभिर्नोऽस्माकं
महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं सुबन्धिने शमोधि सुखक-
रो भव, चतुष्पदे गवादिस्तूपाय शमोधि । 'अयम्यो चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दान-
कामा मे यजाः स्युः' 'अयम्यो चरुं निर्वपेद्यः कामयेव स्तस्ति जनतामियाप्' इत्य-
नयोरपि एते एव याजानुवाक्ये । 'यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्या एतमैन्द्रमा-
नुषुकमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

बुध्नादग्रेति । बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गृणानोऽ-
ङ्गिरोनाजा मुनिना सदृशैर्कृत्वाभिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्य
राज्ञो दंष्टितामि समनैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्धैरद्विगतानकरोत् । किं कु-
र्वन् । एषां समानानां कृत्वाणि रत्नात्संपादितानि रोधांसि श्रेष्ठ्यमतिबन्धका-
न्धरोधनानि रुज्ज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-
पानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृतवान् । तत्रैव
व्याख्यामाह—

बुध्नादग्रेणेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद ('मैदं') ण्वै-
र्विभिमाय विशेषेण निमित्तवान् । निमित्त्य च नदीनां तानि जलप्रवाहार्था-
नवकाशान्प्रति बज्जेणानुवाज्जलप्रवाहनिरोधकपर्वतान्वज्जेण हिसितवान् । दीर्घ-
याधैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पृथिभिर्गैर्मुक्तानदीविशेषानसृजत् । न
ज्ञात्वाभ्य भूयान्प्रयासः किंतु बुधा । यथा लोके नस्तेस्तुण्छेदादिव्यर्थचेष्टा-
मावासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नस्त्राज-
म्भमभावेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रेष्ठ्यमापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः ।

१ क. म. च. "स्वर्गान्तुं यो" । २ क. "गै गन्तुं यो" । ३ स. "तादीन्व" । ४ ल.
क. न. "तथा" ।

(काम्यवाक्यापुरोमुवाक्याभिधानम्)

“ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्या इव बार्हस्पत्यमानुभूतं वरं निवेयेत् ॥
इत्यथ पुरोमुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञ इति । विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य
बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं यजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चित
इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानि जनिषा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि
जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चीयते । अ(तोऽभिज्ञो
बृहस्पतिर्ब्रह्मणो वेदस्य मध्यमानीचादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च
ब्रह्म परिवर्द्धं कर्मोज्जमारोक्षुतवान् । स्वधयाऽभृतेन भैष्ठ्यमापण्यक्षणेनाभि
प्रवस्थौ, इदं यजमानमभिलक्ष्य यस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये भैष्ठ्यं
दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यत्यर्थः । तत्रैव वाक्यामाह—

महान्महीति । महान्सामर्थ्येनाधिको बृहस्पतिर्मही पौत्रे पृथिव्यन्तारिक्षे धां
धुव्योर्कं सप्त मनुष्याणां भृहं पार्थिवं रजश्च जात इत्यतिमात्रेण व्यस्तभायद्भि-
विधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमग्निरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः
स्तुयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वध्यापारक्षममकरोत् ।
यस्य यजमानस्य सन्नाड्यथोत्तरीत्या साक्षात्त्वं प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता स यज-
मानो अनुषा जन्मभाजेषौव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा भूजा-
दारभ्य समाप्तिपर्यन्तमाष्ट व्याप्तवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः
सर्वथा भैष्ठ्यं प्राप्नोत्येवेत्यामिषायः ।

तत्रैव विकल्पितां वाक्यामाह—

बुध्नाथ इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा बुध्नादारभ्यान्नमन्वत्वं-
वसानमोजसा स्वबलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आधिवास्तन्ति आगत्य
विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्वलं यजमानसंभन्धिनां मध्ये
प्रबलं पुरुषं भिनद्भिनाति प्रातिकृत्यान्निवारयति, पुरः समानानां पुराधि
विशेषेण ददर्शीति प्रातिकृत्यान्निवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकददुत्साहेन
शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं भैष्ठ्यमपस्वत्साधनं सर्वं जलक्षोषादिकं जिगाव
जितवान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(आठव्यवत इतिविधिः)

॥ बहुविप्रव्याये तु याव्याः तं प्र निकेति च ।

इन्द्रविभ्रं वैभ्रयागे त्वं नः सौम्यचरो तथा ॥

अग्नी काममापकेऽग्नी ब्रह्मवर्षेतिनक्षयम् ।

आप्या सं ते चरो सौम्ये गजा ग्रामपदे वयम् ॥

बहु यागे नाशकेष्टावर्षमाऽऽयमणे चरौ ।

बुष्कोदेन्द्रे न वस्तिको बार्हस्पत्यानुष्कके ।

वय्वर्षिभ्यतित(२)ओका अनुवाके चतुर्थे ॥

इति श्रीमत्सामवाचार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोगजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

सुमर्षीश्वतुरो देवादिवातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यावार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीभारतनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छन्दोगजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

इतिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा

रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत

यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि राज्ञीभिरसु-

भ्रन्तान्सुन्धान्सृतानाभि व्योच्छत्ते देवा अ-

विदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं

(आतृष्यत इष्टिविधिः)

अनन्तीति ते रक्षाः स्युषामन्त्रयन्त ताभ्यं ब्रुवन्वरं
 वृणामहे यत्(१) अमुराज्याम तजः सहासदिति
 ततो ये देवा अमुरानजयन्तेऽमुराजित्वा रक्षाः-
 स्युषानुदन्त तानि रक्षाः स्युर्नृतमकर्तेति सम-
 न्तं देवान्पर्येदिशन्ते देवा अभार्वनाथन्त तेषाम्-
 ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपद्मये
 विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यद्मये प्रवते नि-
 र्वपन्थान्येव पुरस्ताद्रक्षाः शसि (२) आसन्तानि
 तेन प्राणुदन्त यद्मये विबाधवते याम्येवाभि-
 तो रक्षाः स्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यद्मये
 प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाः स्यासन्तानि ते-
 नापानुदन्त ततो देवा अर्धबन्पराऽमुरा यो आ-
 तृष्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजे-
 ताम्ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्मये
 विबाधवते (३) अग्नये प्रतीकवते यद्मये प्रवते
 निर्वपति य एवास्मान्छ्रेयान्म्रातृष्यस्तं तेन प्र-
 णुदते यद्मये विबाधवते य एवैनैन सृष्टुं ते-
 न वि बाधते यद्मये प्रतीकवते य एवास्मा-
 त्पापीयान्म तेनाप नुदते प्र श्रेयाः स आतृष्यं
 नुदतेऽति सदृशं कामति नैनं पापीयानामोति य
 एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते (४) ॥

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

(पुण्ये यत्पुरस्ताद्वक्ष्यति वपेदग्रये विवाधवत एवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्विहं जगत् ।

निर्मेधे तमहं बन्धे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चैष्टयः क्रमात् ।

शोकस्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिन्चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य विहविष्कां कांचिदिष्टिं
विधानं प्रस्तौति-

वेदा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संमज्जमासीत् । असुराणां रक्षांश्चास्त्येवान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहित-
मितरेऽकुर्वन्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रदिदन् रात्रिध्वागत्य केनचिद्विधादिप्रयोगेणा-
सुम्नन्तुभितं कृतवन्तः । तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा क्षियन्ते । तान्मृतानभिल-
क्ष्य पश्चाद्भ्यौच्छद्वात्रिः प्रसारं प्रापयती । ततो देवा रक्षासां कृत्यमिदमित्यवगत्य
रक्षांस्त्युपायमन्वयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्पर्धमानानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विज-
यफले मार्गं संप्राप्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुरा-
जित्वा रक्षांस्पणनोदिवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनुवमकुर्वन्निवि निश्चित्य
महर्तुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमयाचन् । याचि-
त्वा विहविष्कामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता, याज्या-
पुरोनुवाक्ययोः प्रथायमग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः भुतः प्रशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं
प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विवाधवानग्निर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे
श्रूयमाणो विवाधशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं विवाधवान् । तृतीयस्य हविषः
प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्निरस्ति सोऽयं
प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्निरिष्ट्या पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि प्रणोदिवन्तः ।

(आतृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

विषाभवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विचाचितवन्तः । पक्षीक-
वतोऽग्नेरिष्ट्या प्रतीक्षां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभ-
वन्सुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते—

यो आतृव्यवानिति । त्रिविधो हि आतृव्यः, पवठः समानवलो हीनव-
लश्चेति । तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं पशंसति—

प्र अयांसमिति । आतृव्यं अयांसं प्रणुदते, सदृशमादिकावति, पापीयास्तु
न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयैवेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑न्ता आ॒सन्ते दे॒वा अ॒ब्रुव॑न्त्यो
नो वी॒र्या॑वत्स॒मस्तम॑न् स॒मार्भाम॑हा इति॒ त
इन्द्र॑म॒ब्रुव॑न्त्वं वै नो वी॒र्या॑वत्स॒मोऽसि॒ त्वाम॑न्
स॒मार्भाम॑हा इति॒ सोऽब्र॑वीत्सि॒न्नो म॑ इ॒मास्त॑-
नुवो वी॒र्या॑वती॒स्ताः प्री॑णी॒ताया॑सुरा॒नमि॑
भवि॒ष्यथे॒ति ता॒ वै ब्रू॑हीत्य॒ब्रुव॑न्नि॒ग्रम॑हो॒मु-
गि॒यं वि॑मु॒धेयमि॑न्द्रि॒याव॑ती (१) इत्य॒ब्रवी॑त्त
इन्द्रा॒याहो॒मुचै॑ पुरो॒डाश॑मेका॒दश॑क॒पालं॑ निर॒-
व॒पन्निन्द्रा॑य वैमु॒धायेन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑ते यात्रिन्द्रा॒-
याहो॒मुचै॑ निर॒व॒पन्न॑हंस ए॒व तेना॑मु॒च्यन्त॑
यदिन्द्रा॑य वैमु॒धाय॑ सृ॒ध ए॒व तेना॑पा॒ज्जत॑ यदि-

(आतृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्विभिः)

न्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नेदधत
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपेत्त्रय-
 स्त्रिंशद्देवतास्ता इन्द्र आत्मन्नुत्तमार्भ-
 यत भूत्यै (१) तां वा देवा विजितिमुच-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो आतृव्यवान्स्थास्त स्प-
 र्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाऽहोमुखं पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रा-
 येन्द्रियावतेऽऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 षाभ्रातृभ्यो यदिन्द्रायाऽहोमुखं निर्वपत्य-
 हस एष तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत (३) अत्रा-
 तृभ्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एष तेनार्प हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्ने-
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्देवतास्ता एव यजमान आत्मन्नु-
 त्तमार्भयते भूत्यै सा वा एषा विजितिर्नामि-
 द्रियं एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव
 विजितिं आतृव्येण विजयते (४) ॥

(इन्द्रियावती भूत्या उत्तैकाग्रपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(भ्रातृव्यवृत्तो विजितिसंज्ञके द्विविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्येऽनुवाके कान्धेशिः स्वर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टं विधातुं पस्तौति—

देवासुरा इति । युद्धायोद्युक्ता देवाः परस्परमिदमब्रुवन् योऽस्माकं मध्ये योऽ-
 ति शयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारमामहे सम्पद्युष्येकमं कुर्वं(र्ग) इति ।
 ततस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तस्वकीयास्त्विसस्तनूहं विभिस्ताई-
 तवन्तः । तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोक्तं वैश्वेषघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः । शिष्ये-
 कादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते । तेन च
 त्रयस्त्रिंशत्तरुयाकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति । तस्यैश्वर्याय संपद्यते । ततो
 देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविमोक्तशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां
 विजितिं प्राप्नुवन् । विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवद्देहोमुगादिविशेषणानि यान्यानु-
 वाक्यागतशब्दामिश्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहेमुवे य भरेमा
 मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यहोमुक्शब्दः । वि न इन्द्रो मुषो अहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमु-
 षशब्दः । इन्द्रियाणि शतकरो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम् ।
 पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि मणोदनवत्त्वं शत्रुविबाधवत्त्वं धेत्यङ्गमुखवत्त्वं योज्यम् ।
 यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति ।
 स च मथमहविषा पापान्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्याद्यजमानादम्यः श्रेया-
 न्भवति सोऽन्यो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाऽप्येषोऽश्रेयान्वयजमानः श्रेयस्त्वर्ध(मा)-
 नसंपादितवैरित्वेन तेनान्येनाभिप्रेतशोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः
 सन्नहमभिभूतोऽस्मीति क्लिप्नोति । स तु द्वितीयेन हविषा यूपस्तादृशाञ्चशत्रुव-
 द्धते । तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्तरुया
 यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूतैः संपद्यते । इहेर्नीमोष-
 दिश्य तद्देवं पशंसति—

१ स. च. प्राङ्मुखवत्त्वं । २ क. ध. क. 'प्येष श्रे' । ३ ब. क. 'मभास' । ४ स.
 च. 'सिन्वे ते' ।

१६२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [२द्वितीयकाण्डे—
(आतृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गोऽपि विधिः)]

सा वा इति । विशेषेण जयन्त्यनयेति विधिविः । एतदेदिता आतृव्येण सह
बुद्ध्या तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपायुक्तमां विधितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जरी-
वीथ्यैश्वरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संवत्सा आसन्तेषां गायत्र्योजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायापकन्या-
तिष्ठत्तैऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति त इदं
भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मज्ञितिं देवा
दामीत्यसुराः सा नान्यतराऽश्वनोपावर्तत ते देवा
एतयश्चरपश्यञ्जोऽसि सहोऽसि बलमसि (१)
आज्ञोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि वि-
श्वायुः सर्वमसि सर्वाश्चरभिभूरिति वाच देवा अमृ-
राणांभोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृजत य-
द्रायञ्चपकन्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीतीदृशिमाहुः
संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपकन्यातिष्ठ-
यदेतया देवा अमृराणांभोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम्
(२) प्रजां पशून्वृजत तस्मादेताः संवर्गा इतीदृ-
शिमाहुर्यो आतृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या य-
जेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धिपेत्
श्रुतमासेजमेतेन यज्ञेऽमि भूशेदोज एव बलमि-
न्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्आतृव्यस्य वृद्धे मर्कत्यात्मना
पराऽस्य आतृव्यो भवति (३) ।

(आतुष्यवतः स्वर्धमानस्य संवर्गेष्टिभिः)

(अथमस्तेतया देवा अक्षुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चवत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाधके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः मोक्षा विजित्विनाम(मि)क्षा ।

अथ तृतीये आतुष्यवतः स्वर्धमानस्य संवर्गेष्टिः विभित्सुरादौ नदङ्गमृतं नम्रं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । ओजस्त्वगसृङ्मांसादिधातुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । यथा च संप्रदायाविद्विरुक्तम्—“ ओजो नामाष्टमी दशा ” इति । बलं शरीरलाफिः । इन्द्रियं दृक्श्रोत्रिदोषम् । वीर्यमुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पशवो गवादिकाः । देवासुरेषु युद्धार्थं गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन्पदार्थान्वायत्री संगृह्य तदुभयेभ्योऽप्येकं च हरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाश्चासुराश्चैवमगम्यन्व—उभयोर्बर्गयोर्बन्धे यतारन्यद्वर्गमस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्वर्गस्थिता इदं सर्वैर्धर्मं प्राप्स्यन्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलसणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे विश्वकर्माधिपि देवानामाह्वानं, हे दामीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्माजिति । दम्नोति विरोधिनो हिनस्तीति दामी तत्संबोधनं हे दामीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्द्वर्गयोर्बन्धे कानपि पुरुषाद्येष्वप्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायवर्गेनैतद्यजुरपश्यन् । तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसीति । अथ सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते । ओजोबले व्याख्याते । सङ्गः साहिष्णुत्वं धैर्यम् । प्राजी दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । गायेत्रादिकम् । विधमचेतनं कृत्स्नं जगत् । विश्वायुः कृत्स्नान्युक्तम् । सर्वं चेतनत्वं कृत्स्नं जगत् । सर्वाण्यसृष्ट्यादौ यस्य चेतनस्य जगत्सत्सर्वायुः । वैरिणोऽभिवर्तीत्याभिभूः । ययाम(जुर्म) न्वेस्थार्थ(प्राप्ते) फलं दर्शयति—

इति चावेति । अनेनयोकेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्रीं प्रस्ताप्य तत्प्रसादादसुराणामोजोऽर्चनादिवदकं विनाश्य स्वयं गच्छन्वदन्तः । अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

१ क. “तृज्येण स्व” । २ क. य. क. “वत्स्पद” । ३ क. य. क. “तुष्य” । ४ क. “हमिति” । ५ क. य. क. “युद्धं ग” ।

(गार्मुतचक्रविधिः)

यज्ञायप्रीति । विधास्थमावाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम् । यस्मा-
द्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सर्वा सर्वमानीतवती तस्मात्तेन
मन्त्रेण हविरभिभूय कियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा ।
वरीषाक्षरेष्वर्चमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर
एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यः तिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेषमिष्टिः । यस्मा-
द्देतयेष्टया देवा असुराणां संबन्धोज्जादिषट्कं वर्जितवन्तस्तस्मात्सम्यग्बुध्यते
विनाशयेत्तस्मिन्नेति संवर्गनामकोशं यागः । इदानीं विधत्ते—

यो आतुभ्यवानिति । संवर्गः सः रश्मिं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दप्र-
भादेरिसंबन्धोज्जादिवर्जनहेतुत्वाच्चायमाभिः संवर्गः । पूर्वपठितमोओऽस्तीत्यादि-
मन्त्रं विनिबुद्धके—

तः कृतमिति । तं पुरोडाशं कृतं पक्वमासत्वं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीमपेक्षिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

बृदीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः परा-
वीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुददतिष्ठन्ता बृहस्पति-
श्रान्ववैताः सौऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया त्वा प्रतिष्ठा-
न्यथ त्वा प्रजा उपावत्स्यन्तीति तं प्रति-
ष्ठशतो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एते प्राजापत्यं गार्मुतं
चक्रं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एष स्वेन भाग-
धेयेनोष धावति स एवास्मै प्रजां प्रजनयति
प्रजापतिः पशूनसृजत तैऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च

(गार्मुतमरुविधिः)

आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्मुदतिष्ठतान्पूषा धान्य-
वेताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठाय त्वा
पशव उपवर्तस्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽ-
ब्रवीन्मम वै (२) अरुह्यपच्यमित्युभौ वां प्र
तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रार्तिष्ठत्तौ वै प्रजापतिं पशव
उपवर्तन्त यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतः सोमा-
पौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सोमापुष्पाविव स्वने
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून् जनयतः
सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून् जनयति (३) ।

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा त्रीणि च) ।

इति रुण्ययजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धमानस्य विहिता संवर्मेष्टिस्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे गार्मुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतिरिति । ताः पराङ्मुसत्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृ-
वत्यस्वयं देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपातेन ततो देशाद्गर्मुतसंज्ञकमरुह्यपच्यवर-
ण्यमुह्यरूपं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ ।
अथ चकारादगन्तातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्छीयते । तदा प्रजापतिं प्रति
बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवस्त्रेण पश्चि-
ष्ठितं करोमि, ततो धान्यवस्त्रं त्वां ददर्शिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीमुक्त्वा तं
प्रजापतिं प्रति प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवस्त्रं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा
उपगताः । विधत्ते-

यः पशुकाम इति । अथ पशुकामस्य सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं विभार्तुं प्रस्तौषि—

प्रजापतिरिति । पशुमिनासस्थानेऽपि भक्षितवृणशेषगोमयादिपानेन गर्मुतं व्रत्सतिः । तथा गर्मुता प्रजापतिः वृणं तोषं च प्रतिष्ठाप्य पशूनाहवान् । अथोहि विभते—यः पशुकाम इति ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैजिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्ने गोभिर्न आ गृहीन्वीं पुष्ट्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः संह-
स्त्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पुषा पृथा
वसु । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत्-
स्पतिः । स नः पुणेन वाचनत् । त्वष्टा यो
वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीव्यं
अथो दिव्यैर्यन्त । रायस्पोष त्वयस्मभ्यं
गंवी कुल्मि जीवस आ युवस्व । अभिर्गृह-
पतिः सोमो विश्ववर्निः सविता सुमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भूत्वो भागस्तेभ
सह ओज आक्रममाणाय धेहि औष्ठ्यात्पथो
मा वोषं वृधां वृषास्तः स्वाहा (२) ॥

(विधावागमयोपहोममन्त्राः)

(अग्न्यध्वानिश्चयः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापध्वर्धिनोरुक्तश्चतुर्थे गर्गुवधकः ।

अथ व्यवहितेन वक्षेत् विधावागमं विधितुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रा-
न्यवति ।

कल्पः—‘ विधावौर्णमासे विधागिर्हि निर्वपेदाग्नेयादीनि तन्नामे गोभिर्न आ
गहीत्येतैरानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागसागच्छ । हे इन्द्रो
पशुपृष्ट्या नोऽस्माकृजम्बन् प्रीणाम । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्मा पशूनां धार-
विता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—सवितेति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रिभः ।
तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणञ्छ्वं रमताम् । पशुपौकस्य देव
आगच्छतु । वसु धनमपि आगच्छतु । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पात्रक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वदानु ।
स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वावजञ्छ्वं भणतु रमतु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः भेष्टो वृषा कामानां वर्णिता सोऽस्माकं
गृहेषु पशूनां सहस्रेष्वामृतेन च सह रारणञ्छ्वं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा इति । हे रायस्वोऽयं धनप्रोपक येन त्वष्टा देवा अमृते पीवूर्णं
दीर्घं सुपूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुमुत्तमजं दिव्यैरमन्त स्थापितवन्तः, तादृशस्त्वमस्य-
दर्थं मवां कुर्विष्य संघं जीवसे जीवनार्थमायुजस्वाऽऽनीय मिश्रय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निर्गृहपतिरिति । अग्निस्मद्गृहस्याधिपतिः । सोमो विश्वं वनते भणत
इति विश्वधनिः । सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । इत्येवम्वदं स्वाहुत-
यस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु—अग्ने गृहपते इति ।

(चिन्नायामविधिः)

हे गृहपदेऽग्रे चतुर्मासं वीतिं वृत्त्यो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमघातुत्सवं
शरीरसारमाकम्पमाणाया नुविष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं श्रेष्ठधा-
त्यथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तृणां संवन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गा-न्वा योषं विष्णुको मा
भूवं, मूर्धा यजमानानां पद्भ्ये शिरोववृत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अथ विनियोगसंक्षेपः-

“ अग्रे गोमिस्तूपहोमाश्चिन्नायामे हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

पैतृचिरीमसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थमपठके पञ्चोऽनुवाकः) ।

चिन्त्रया यजेत पशुकाम इयं वै चिन्त्रा यद्वा
अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चिन्त्रा य
एवं विद्वाश्चिन्त्रया पशुकामो यजेत प्र
प्रजया पशुभिर्मिश्रयैजयते प्रैवाऽऽमेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येव दधाति रेतं एव हितं त्वष्टा
रूपाणि वि. करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
देव्यं मिथुनं देव्यमेवास्मि (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवात्यै
चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः सल्लु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उन्नमो भवति
तेनैव तस्मिन्मिथुनं सप्ततानि हवीर्षि भवन्ति
सप्त आस्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा-
स्तुभयस्यावर्कद्व्या अयेता आहुतीर्जुहोमयेते वै

(चित्रायामविधिः)

देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं ययति
पुष्ट्याति प्रजया पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जु-
होति प्रतिष्ठित्यै (२) ॥

(अस्मै व एव द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रायामस्योपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते-चित्रया यजेतेति । चित्रेति यागस्य नामधेयम् ।
सा च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्ये-
नोत्पद्यते तेन चित्रप्राणमुत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा । तद्वच्चित्रमप्यापशुहेतुत्वाद्या-
गोऽपि चित्रेत्युच्यते ।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोच्यमति—

प्रेषाऽऽमेयेनेति । अत्राऽऽमेये हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशून्वातिवीजं
पक्षिपति । सौम्येन हविषा वीक्षादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिबीजेषु कोषकं
रेतो धारयति । तृतीयहविर्ववता त्वष्टा च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण वि-
करोति । अर्धः सरस्वतीदेवताकः सरस्वदेवताकश्चेत्सुभौ सारस्वतौ भवतः ।
एतच्च द्रव्यं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनम् । तस्य हविषा मध्येऽनुष्ठानेन
यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पत्त्यानां पजानां
पशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, पजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्त्यै संपद्यते । तच्च
सिनीवात्यै चरुः कर्तव्यः । सिनीवात्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे ब्रह्मणम् । वाचः पुष्टि-
हेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं प्रा-
प्नोति । ऐन्द्रो यागधरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवात्याः स्त्री-
त्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शास्त्रान्तरे ब्रह्मण्यः ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां पशंसति—

१ स. च. "हा निहि" । २ स. च. ततः । ३ क. च. ह. च. "तः स्त्री स" । ४ क.
च. ह. च. "ताका स" ।

(चित्रायागविधिः)

समेतानीति । गोपुरुषाश्वाणाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः । द्विस्तुरभापदपाक्षिसरी-
सुषहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जहवीषक्लिष्टिष्टुब्जगत्य-
श्छदान्ति । तमसस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ।

अग्रे गोभिर्न आ गहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते—

अथैता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ।

अत्र धीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्तीत्वगुणो रुद्धेरशीषोधीयके पशौ ॥

इयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्ठाव्यवहित्वयमानेषु पक्षयोः ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः ॥ इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छ-
ब्दव्यौगिकः, किंतु रुद्ध्या चित्रस्तीत्वमाभिधत्ते । ततो न पूर्वव्ययेन नामत्वम् ।
तथा सत्यशीषोर्विधं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानुष्ठ-
तस्मिन्पशौ चित्रस्तीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते ज्ञमः—चित्रत्वं स्तीत्वं चेति
इत्येतौ गुणौ । तयोर्विधोर्विधाने वाक्यं मिथेय । तथा चोक्तम्—

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ये तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येकयत्नतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा
गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं
भवति । चित्रत्वं च तस्य विश्लक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । द्विं गन्धं इवमापो
मानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि
पढाज्जातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयो-
र्दध्यादिद्रव्यप्राजापतिदेवतयोरशोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

(चित्रायामग्निः)

अग्नीषोमीयेपशनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतमन्त्रिये प्रत्ययेयाताम् । लिङ्-
प्रत्ययस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो बाधयेत् । तस्याचित्रादं कर्म-
नामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं यथा बहिष्पवमानशब्द आश्वशब्दे
पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

‘चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्तुर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्थोत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंस्मवृत्त्यादिनो(नाऽ)पेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते—‘चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्रमेकादशकषार्धं
निर्वपेत्पशुकामः’ इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं
पश्चादिकलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्मो देहान्तरस्थोत्पादकः, तर्हि चित्रा-
दिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । नैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्य-
त्वादभूताऽऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया स्वर्गदेहोऽवरयमुत्पाद्यत
इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्तस्य कस्यकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादि-
फलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चाद्यज्ज-
मादैर्धं चित्रादिकलषामुष्मिकमेवेति चेन्न । प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुप-
पत्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘स्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्निधामकर्मजनात् ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीमाथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यकमतः क्रमः ॥

चित्रायामे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमात्रायेते—‘सारस्वतौ
भवत एतद्वै देव्यं मिथुनम्’ इति । सारस्वती च सरस्वांश्चेति विगुल समाप्ते
कृते पुमान्स्त्रियेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्वाविति भवति । तौ देवते वयोर्धाग-
योस्तौ सारस्वतौ यामौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्धा-

मयोनिर्वापादयो धर्माभ्योदकमावाः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा
 मध्यमं निर्वापः कार्यः । कुतः । मृत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियाम-
 कस्माभावादिति प्राप्ते । मृत्युः-द्वौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याग्यानुवाक्ये
 आचोते-‘ प णो देवी सरस्वती ’ ‘ आ नो दिवः ’ इति । पश्चात्पुंदेव-
 तायाः ‘ पीपिवास्तु सरस्वतः ’ ‘ ये ते सरस्व कर्मयः ’ इति । अनेन
 याग्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्मांगयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते ।
 ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वात्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव
 मध्यमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-
 दीपवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मरुतमसि मरुतामोजोऽपां धारं भिन्धि-
 रमयत मरुतः श्येममायिनं मनोजवसं वर्षणं
 सुवृक्तिम् । येन शर्ष उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना
 परि धत्तं स्वस्ति । पुरोवातो वर्षञ्जिन्वरावृ-
 त्स्वाहा वातावद्वर्षञ्जिन्वरावृत्स्वाहा । स्तनयन्वर्ष-
 ञ्जीमरावृत्स्वाहाऽनशून्यवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्येव-
 रावृत्स्वाहाऽतिराग्रं वर्षन्पूतिरावृत् (१) स्वा-
 हा बहु हायमवृषादिति अतरावृत्स्वाहाऽऽ-
 तपति वर्षन्विराडावृत्स्वाहाऽवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्ष-
 ञ्भूतरावृत्स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्ध्युरजिराः ।
 ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्धतीः सुफेनाः ।
 मित्रभूतः क्षत्रभूतः सुराक्षा इह माऽवत ।

(कारीरीष्टिविधिः)

बृष्णो अश्वस्य संदानमासि बृक्ष्यै त्वोषं नष्टा-
मि (२) ॥

(पूर्तिरावृद्धिर्चत्वारिंशच्च) ।

इति लृणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ सप्तममारभ्य दशमान्वैश्वतुर्भिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र
षाप्तसप्तमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—‘ कारीर्यां बृष्टिकामो यजेताग्नीनन्वाधामापरेणाऽऽहवनीयं इक्षि-
णाऽतिक्रम्य यजमानो मरुतमसि मरुतामोज इति लृष्णं वातः लृष्णतृषं परि-
घते ’ इति । पाठस्तु—

मारुतमसीति । हे लृष्णवातस्त्वं मरुतसंबन्धसि, वस्त्रे मक्षिप्तस्य लृष्ण-
वन्धमिधस्य जलस्य मरुद्भिः शोषणीयत्वात् । अत एव मरुतामोजो बलनसि,
मेघेषु प्रतिबद्धानामपां धारापद्भिश्च प्रतिबन्धरूपं मेघं मिन्धि ।

कल्पः—‘ रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति पुरोवातमेव
जनयति ’ इति । प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति । पाठस्तु—

रमयतेति । हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलमिति पुरोवातं रमयत कीदृशत ।
कीदृशम् । आयिनमागच्छन्तं, मनोजवत्सं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं,
बृषणमुदकस्य वर्षधितारं, सुवृत्तिं सुष्टु पाश्चात्यवातस्य वर्जधितारम् । येन
पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोचितं ण्डमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्षः शीर्णम-
तिशोषेण हिंसितमेति प्राप्नोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वान्वयः ।
हेऽश्विनौ देवभिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेपकरं यथा भवति तथा परितो धार-
यतम् ।

कल्पः—‘ पुरोवातो वर्षन्जित्यष्टौ वातनामानि कृत्वा ’ इति । पाठस्तु—

पुरोवात इति । यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयञ्जित्वः प्रजाः प्रीणयन्ना-
वृदावर्ततां, तस्मै स्वाहुतमस्तु । वातावत्प्रवातेन पुनः उग्रस्तीव्रधारामुक्तः स्तन-
यन्गर्भन्मीमो गर्भनाभिष्वयेन भयंकर इव, अनशनि प्राणघातकोऽशनिर्यथा न

(कारीरदिविधिः)

पतति तथाऽवस्कूर्जनावसेवनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युलक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः,
 त्वेषो वर्षधारया सस्यसेवादेर्द्विकः, अदिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारानमित्यर्थः ।
 पूर्वपङ्क्तिस्तु पूरयिता । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवुषाञ्चावर्षयंस्त्रिंशदिति
 श्रुतो जनेषु ख्यातः । आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः ।
 अवस्कूर्जन्दिद्युदिति शब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थंभूतो
 मञ्जोकगुणैर्युक्तः सन्त्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ।

कल्पः—‘अन्तर्बेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्यं तस्मिन्वर्ष-
रत्नकून्कीरितकून्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा
मुष्करपलाशैः संवेष्ट्य’ इति । पाठस्तु—

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशाणां नामानि संबुद्ध्यन्ताणि ।
 वाश्यो हे आपो ययूमिहास्मिन्कर्मणि मायवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्ष-
 हेतवः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्युः शुद्धिहेतवः । अग्निराः
 प्रवाहस्त्वेषेण गमनशीलाः । ज्योतिष्मतीः शुक्ररूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रका-
 शाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्वो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेद-
 मन्त्यः । सुफेना जलप्रवाहवाहस्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधी-
 र्विभ्रति पोषयन्तीति मित्रभूतः । ह्यजं देवाधिपतिं राजानं सुबुद्धिजगन्संतोषेण
 विभ्रति पोषयन्तीति क्षत्रभूतः । सुदु शोभनं सस्येन संपूर्णं राहूं यातां ताः
 सुराद्याः ।

कल्पः—^६ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्थान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन दाओपनयति । इति । पाठस्तु—

कृष्णो अश्वस्यति । हे रज्जो त्वं कृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वमुख्यस्त्वै-
वास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमस्ति । अतो वृष्टिशिख्यार्थमनेन
संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनमामि बध्नामि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

⁶ कारीर्यां मारुतं कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।

स्मेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥

पुरोऽष्टावहृतीकृत्वा मान्दाः संयौति सकृकम् ।

वृष्णः संनहते सक्तं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवां वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपौ
नपादाङ्गहेमन् । उद्गो दत्तोदधिं भिन्त दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो बृष्ट्याऽ-
वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवी यद्व्युन्दन्ति । आ यं नरः
सुदानवो ददाक्षुषे दिवः कोशमञ्ज्यजुः । वि
पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धम्बना यन्ति
(१) बृष्टयः । उद्गीर्यथा मरुतः समुद्रतो
यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दक्षा
उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृ-
त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।
अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।
उभ्रमय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नमः । उद्गो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा हतिम् । ये
देवा विविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिवि-
भागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विश्वविम्ब) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायः द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रोच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां सप्तमे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः—‘उत्करे प्रार्थीषं विगधमनोवस्थितं भदति[वि]च्छर्दीपीत्यर्थो
(दिष्कमथो) देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गद्यायां कृष्णाजिनमाभन्नीयादहो-
रात्रावसकं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति
मध्यमायापारब्धनीयादहोरात्रावसकं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न
वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायापारब्धनीयादहोरात्रावसकं भवति यदि वर्षे-
त्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति ।
इति । पाठस्तु—

देवा वसव्या इति । अत्रोद्गो दत्तेत्येष प्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुवच्यते ।
हे देवा उद्गो दत्तोदकानि मयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयि-
तारः । क एते देवा इत्युच्यते—अथ सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा इति
पूर्वशान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उर्द्धं भिन्त, उदकं धीय-
तेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेवस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः
लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या
नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्थमन्त्रित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः
सुखप्रदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वषां नपादुदकानामविनाशयितराशुहे-
मच्छीमगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना पीतिः सोमपानं येषां वे
षादृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः—‘उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृण्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीरावभ्नावि
भुहोदीत्येके ’ इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्रः)

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तम इति । यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं बहुता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्टु हविषो दातारो ददा-
शुभे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशा-
दाजुष्यवुः समन्ताच्छ्यादितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकीऽपि
पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनलक्ष्य विविधां वृष्टिं
सृजन्ति । बहुपर्जन्यमावाभिषायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमावु-
दकरहितायां यन्ति पवर्तन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा इति । हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघाद्वृष्टिमुदीरयथोत्पादयत ।
ततः पुरीषिणः पस्युक्तान्भूमिदेशान्वर्षयथाऽऽप्लावयथ । हे दसा भूमिभोग्यपुष्प-
पर्वितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते ।
किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नु-
वताम् । किंच, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्तत भवदीमान्स्थाननुवर्तन्तां, वृष्टिं
दातुमस्मदीधे कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यग्नये देवा
रथानारुह्य समागच्छन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—“ उत्करे कृष्णामामपकां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि
मिथेव वर्षिष्यतीति विश्वात् ” इति । पाठस्तु—

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुत्संच दिवः सकाशाद्वृष्टिं सृज । अग्निः समुद्र-
सदृशं वह्निदाहमन्तरेणाऽऽवपेन शुष्कमिमं कुम्भमाधुण समन्तात्पूरय ।

कल्पः—“ अनवपस्तम्भेन शङ्खौ वा कृष्णाऽविर्वेजा भवत्यब्जा असीति वा
प्रोक्षति ” इति । पाठस्तु—

अब्जा असीति । हेऽब्जेऽब्जा उदकाब्जाताऽसि मातृपितृदकादेनोरूपेण
परिणतादुत्पन्नाऽसि । किंच, प्रथमजा आसि सुवर्मानुप्रसारितादित्यावरकतमो-

१ स. च. °ति । दिवा चिद्दिनेऽपि तमो दुर्दिनान्वकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन
मेघेनोदकपतिपूर्णेन मरुतः पृथिवीं यदा ज्युन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्ट्योदकप्रवाहरूपं
दुर्दिनं कुर्वन्तु । भूक्लेदनार्थं यं । २ स. च. हविषां । ३ स. प. च. °नार्थं । ४ स.
“ब्जाम्” । ५ क. घ. छ. च. °ति ताप्रभिकन्देत ” इ° ।

माणात्प्रथममपहृतादुत्पन्नाऽस्ति । “ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपामन्ता कृष्णाऽऽविरम-
वत् ” इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेव संनन्धि बलं बृहन्नुत्पादनसामर्थ्यमस्ति ।
स्थ्याक्रन्दन्त्यां वृष्टिर्मविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

कल्पः-“ उत्करे वर्षादुत्पन्नं प्रतिष्ठाप्योन्नम्य पृथिवीमिति वर्षाणां
बुद्धेति ” इति । वर्षादुः पुनर्नवा । पाठस्तु-

उन्नम्येति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नाम्योत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि
भवमिदं नम आकाशवद्व्याप्तं मेघमण्डलं भिन्वि विदारय । विदार्य च दिव्यस्व
दिवि भवस्योद्गम उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक
हे देव त्वमीशानः सन्दर्ति विसृजोदकपूर्णदतिसमानं मेघं वर्षणाय विनुष्ठदातुं
कुरु ।

कल्पः-“ ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमवधूनोत्पूर्यमवि-
मदिषाद्विशसनम् ” इति ।

पाठस्तु-ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्राविश्य तस्य-
निष्पादकं क्षेत्रं सामान्येभाऽऽविश्य ततः प्रतिकेद्वधनु च विशेषेण विशन्तु ।

अथ विनिर्गमसंग्रहः-

बुद्धिमदायां कारीर्या देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्रये ॥

उद्गमो दत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां क्षेत्र इष्यते ।

दिव्यभिभिः सकृद्भोगः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥

स्थालीमद्भिः पूरयित्वा सन्नाः प्रोक्षत्यविं स्थिताम् ।

उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूमते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यत्तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके-

उपोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(कापीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मा॒रु॒तमा॑सि॒ म॒रु॒तामो॑ज इति॒ कृ॒ष्णं वा॑सः
 कृ॒ष्णात्पुं॑ परि॒ धत्त ए॒तद्वै वृ॒ष्टिर्वा॑ स॒रूप॑
 ए॒ष भू॒त्वा प॒र्जन्यं॑ व॒र्षय॑ति र॒मय॑त म॒रुतः॑
 इ॒येन॑मा॒यिन॒मिति॑ प॒श्चाद्वा॒तं प्र॑ति मी॒वति॑ पु॒रो-
 वा॒तमे॒व अ॑नयति व॒र्षस्या॑व॒रुद्ध॑चै॒ वा॒तना॒भानि॑
 जु॒होति॑ वा॒युर्वै वृ॒ष्ट्या ई॒शे वा॒युमे॒व स्वेन॑
 मा॒गधे॒येनो॑ष॒ धाव॑ति स ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यं॑ व॒र्ष-
 य॒त्यष्टी॑ (१) जु॒होति॑ च॒तस्रो॑ वै दि॒शश्च॑त-
 सोऽवा॒न्तर॑दि॒शा दि॒ग्भ्य ए॒व वृ॒ष्टिः सं प्र॑
 च्या॒वय॑ति कृ॒ष्णाजि॒ने सं यौ॑ति ह॒विरे॒वाक॑र-
 म्भे॒दि सं यौ॑त्य॒वरु॑द्धचै॒ यती॑नाम॒धमा॑नाना*
 शी॒र्षाणि॑ प॒राऽप॑त॒न्ते ख॒र्जूरा॑ अभ॒वन्ते॒षा* र॑सं
 ऊ॒र्ध्वोऽप॑त॒त्तानि॑ क॒रीरा॑ण्यभ॒वन्त॑सौ॒म्यानि॑ वै
 क॒रीरा॑णि सौ॒म्या खलु॑ वा आ॒हुति॑र्दि॒वो वृ॒ष्टिं
 च्या॒वय॑ति य॒त्क॒रीरा॑णि भ॒वन्ति॑ (२) सौ॒म्य-
 थे॒वाऽऽहु॑त्या दि॒वो वृ॒ष्टिर्भ॒व रु॒न्धे म॒धुषा॑ सं
 यौ॑त्य॒पां वा ए॒ष ओष॑धीना* र॒सो य॒न्मघ्व॑द्भ्य
 ए॒वोष॑धी॒भ्यो व॒र्षत्य॑थो अ॒द्भ्य ए॒वोष॑धी॒भ्यो
 वृ॒ष्टिं नि॑ न॒यति॑ मा॒न्दा वा॒शा इति॑ सं यौ॑ति
 ना॒मधे॒यैरे॒वेना॑ अ॒च्छैत्य॑थो यथा॑ ब्र॒याद॑सा॒वे-
 ह॒तिथे॒वमे॒वेना॑ ना॒मधे॒यैरा॑ (३) च्या॒वय॑ति

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप
 नष्टामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः
 कृष्ण इव खलु वै भुत्वा वर्षन्ति रूपेणैवैन-
 समर्धयति वर्षस्यावर्द्ध्यै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरेकान्विशं शब्दं) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते-

भारुतमसीति । तृषा वस्त्रस्म दशास्ताः कृष्णा यस्म ताकृष्णतृषम् । जल-
 पूरितैर्मघैरादित्यमकाशे सर्वत आधृते सति वृष्टेः स्वस्त्वं कृष्णं याति । यजमा-
 नोऽपि कृष्णवस्त्रप्रावरणो वृद्धिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षयितुं प्रमुर्मवति ।

मन्वान्तरं विनियुक्ते-

रमयतेति । पविर्भावति प्रविबध्नाति ।

पुरोवातो वर्षेऽग्निरथादिमन्त्राणां त्रिभिर्योगं दर्शयति-

वातनामानीति । जिन्यरुग्ररित्यादीनि वायोनामानि तदुद्देशेन होमे सति
 यो वायुर्वृष्टेरीधरः स वृष्टः सन्वर्षयति ।

पाठमाप्ता मन्त्रसंख्यां प्रशंसति-

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सकृन्नां संपन्नं यदिधास्यदे
 तस्याऽऽधारं विधत्ते-

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने इविःस्वरूपान्नीहीनपशन्ति तण्डु-

(करीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

छान्तिनाष्टि च । अतोऽनापि कृष्णाजिने संयवने वा हविः कर्तव्यमिति । देश-
विशेषं विधत्ते—

अन्तर्बेदीति । वेदेर्बेदिः संयवने यज्ञभूमिपविश्य हविर्नादरुष्यते ।

करीराणि विधातुं मस्तौति—

यतीनामिति । पारमहंस्यरूपं चतुर्थाभिंमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुक्ते ब्रह्मा-
त्मप्रतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः भूम्यः प्रायच्छत् ।
तथा कौपीनकिन्नालणोपनिषदीन्द्रस्य प्रतिज्ञां समाम्नायते—‘ अरुमुत्तान्यती-
न्तालावुकैभ्यः प्रायच्छत् ’ इति । पतितस्वाधेपां तथात्वं युक्तम् । तथा-
च स्मर्यते—

‘ नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासी प्रत्ययेव न संशयः ’ ॥ इति ।

तेषां च सालावुकैर्भक्षणं षड्काण्डे समाम्नायते—‘ इन्द्रो यतीन्सालावुकैभ्यः
प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् ’ इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना
नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणम् ।
सालावुकैरग्रमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालस्थानि भूमावपतन्, तानि
स्पर्शरवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महास्वर्जूरस्तेषां फलानि शिरःकपाल-
तदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत् । पतित्वा च
सोमलतासदृशानां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दाभ्या-
न्यभवन् । अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाङ्कुरिण्य सौम्या
सती दिवः सकाशोद्गृहीतं प्रस्थापयति ।

“अग्नौ यास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याब्जायते दृष्टिः” ॥ इति स्मृतेः ।

सकृन्नां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—यत्करिरीरमिति ।

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु

कुर्वन्ति । तेषां च रत्नानामोषधिजन्यत्वाद्भवत्वाच्चोभयसारत्वम् । मन्त्रेण संप-
न्नं विधत्ते-

माम्बा वाक्सा इति । माम्बादीन्येषां नामानि कैरेना अभिमुखस्त्वेन प्राप्नोति ।
किंच, हे देवदत्त तमागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवेना अपः स्वनामभिरात्पा-
ययति । कृष्णाग्निनयननमन्त्रं व्याचष्टे-

कृष्णो अम्बस्येति । यथाऽथो वृषा सेचनसमर्थं एवं पर्जन्योऽपि सेचनस-
मर्थः सैश्वर्यपूर्णो(रणे)न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्भवति । अतः कृष्णेन रज्जु-
कृतेनैव पर्जन्यं समुद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति भीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चवे-
दीयवैतिरीयसंहिताभाष्ये [द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वसन्त्या देवाः शर्मण्या देवाः सपी-
तयं इत्या वञ्छाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमि-
च्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न
वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरु-
णावहोरात्राभ्यां सलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं
वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन
मागधेयेनोष धावति तावेवास्मै (१) अहो-
रात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽभ्ये धामच्छेदे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतः सप्तकपालः
सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

मरुतः सुष्टां नयन्ति यदा सलु वा असावा-
दित्यो न्यहराग्निभिः पर्यवर्ततेऽयं वर्षति
धामच्छादिव सलु वै भूत्वा वर्षत्येता, वै देवता
वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति ताः (२) एवास्मै पजन्यं वर्षयन्मुता-
वर्षिष्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिव आऽग्निः
समुद्रं पूणेत्याहेमाश्चैवामृश्वपः, समर्थयत्यथो
आभिरेवामूरच्छैत्यञ्जा आंसि प्रथमजा बलमसि
समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतदुभयं पृथि-
वीमिति वर्षाणां जुहोत्येषा वा ओषधीनां
वृष्टिवनिस्तथैव वृष्टिमा च्छावयति ये देवा
दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (३) ॥

(अस्मै छावति ता वा एकं दिशतिम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

शाच्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।

अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छादित्ये सकृन्मन्त्रार्थं मन्त्रान्वितियुक्ते-

देवा इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिभिश्छादति ।

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सकृद्दोमे पुरोडाशनिर्वापं च विधत्ते-

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

यदि वर्षेदिति । तावत्वेव सकृद्वन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्त्र-
रेण पिण्डीर्जुह्यात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः ।
यथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । शिष्यापि दिनेषु बृहद्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनि-
र्वापं कुर्यात् ।

अहोरात्रवत्सक्तं मधतीति यक्ता सूत्रकोष्ठात्पन्थसंयोगेवाविनीं द्वितीयां प्रयु-
ञ्जानेनाहोरात्रयोर्निस्तरे बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोक्तयति—

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यमकाशयुक्तत्वान्मिवत्वम् । रात्रेरन्धकारेण छीनं
(शाऽऽवरक)त्वाद्वरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोत्राभ्यामन्तरेण वर्धितुं न क्षमः । कुतः ।
कालान्तरस्थाभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञानुप-
शक्यत्वान्निस्तरे बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्निर्वेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति—

अग्नय इति । धामा इ यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्यमोर्धामशब्दोपेतत्वा-
ज्जामच्छदमिः । तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्यन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छा-
दयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति स्मृत्यनुसारेणाग्निरस्मा-
ल्लोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यश्च
तश्च मयन्ति । यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्तीक्ष्णै रग्निमभिः परित आवर्ततेऽवि-
शयेन संतर्पं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्त धामानि गृहादीन्याच्छा-
दयन्निव बहुलभेद्युक्तो भूत्वा वर्षति । तथा सत्यधर्मरुत आदित्य इत्येता एव
देवता वृष्टिनियमनाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति ।
यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः
क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामग्रीं संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थादीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे—

सृजा वृष्टिमिति । अग्निः पूजेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः समर्धयति ।
सृजा वृष्टिमित्यनेनापः स्वर्गस्था अपः समर्धयति । किंचाऽऽग्निरेव भूलोकस्थाभिर-
द्भिरमूरच्छेति स्वर्गस्था अपः माप्नुं गच्छति ।

कृष्णादिमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अध्वजा इति । पुनर्नवायां होमं विधत्ते—

(वेधातवीचेष्टिविधिः)

उलम्भयेति । एषा वै पुनर्नैवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये दृष्टिवनिर्बुद्धिभाक् ।
वर्षतो बहुलतरसमुद्भवात् । मन्वान्तरं विनियुङ्क्ते--

ये देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वात्तेकाः
मीताः सन्तो यजमानायाभीष्टमदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नतिथाद्भुजिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुद्भुणिहा
जगत्स्ये यदुग्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दास्स्येव रुन्धे गायत्री वा एषा यदुग्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते
पञ्चो यथा पुरोडाशो पुरोडाशोऽध्येवमेव
तद्यद्व्यध्यक्षराणि यज्जगत्स्या (१) परिद-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयेन्निष्टुमा परि दधातीन्द्रियं
वे वीर्यं निष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने श्री ते वाजिना
श्री पथस्थेति त्रिवंथा परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीर्यं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः
प्रयुज्यते त्रैधातवीर्येन यजेतामिचरन्त्सर्वो वे
(२) एष यज्ञो यज्ञैधातवीर्यं सर्वेणैवैनं

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
 भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीयः
 सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
 एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
 मेवैनद्ददात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
 वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
 यजते प्रजापतिः खलु वै पशून्सृजत ताः-
 स्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वास्त्रैधातवी-
 येन पशुकामो यजते तस्मादेव योनेः प्रजा-
 पतिः पशून्सृजत तस्मादेवेनान्सृजत उपैव-
 मुत्तरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
 वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रेधात-
 वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
 धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
 आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
 ते त्रयश्वतृष्कपालास्त्रिष्वमुद्धत्वाय त्रयः पुरो-
 डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोक-
 नामाद्या उत्तरउत्तरो न्यायाम्भवत्येवमिष
 हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरि-
 क्षस्य रूपः समृद्धयै सर्वेषामभिगमयन्नव
 यत्यछम्बद्कारः हिरण्यं ददाति तेज एव
 (५) अयं रुन्धे तार्ष्यं ददाति पशून्नेवायं
 रुन्धे धेनुं ददात्याशिष एवायं रुन्धे साम्नो वा

(त्रैधातवीयेतिविधिः)

एष दणो यद्धिरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थामदानां

धेनुरेतानेष सर्वान्वणानिष रुन्धे (६) ॥

(जगत्प्राग्भिरन्तर्तो वै गच्छति यदस्तेषु एव त्रिशश्वे) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समाविता ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेतिविधिधीयते । तथाऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धाम्ने रिचसे-

सर्वाणि छन्दासीति । एवस्थां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि
छन्दास्यनुवकव्यानीत्यभिज्ञा आहुः । तत्र सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं चतस्र-
स्त्रिंशद्विंशत्येव-ककुच्छन्दास्त्रिंशतः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्प्राः सारम् ।
अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते । य सो अग्ने तवोयिमिरिचसे
ककुत्तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । य होवे पूर्व्वं यच
इत्येवोष्णिक्दीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन
त्रिंशजगत्योलांभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कानां क्षरयितुमन्तर्भावं दर्शयति-

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दसोऽष्टादशक्षराराणि । तत्र चतुर्विंशत्य-
क्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता । यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पादपञ्चस्वराणां
एव । पूर्व्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशाभ्यस्तस्यापार्श्व-
विहितम् । एषमपि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशोऽभ्युपवर्त्यः पुरो-
डाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अधि-
काक्षराणि चत्वारीति यत्तदवगन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यामाक्षराधिक्यं

(त्रैधातवीयद्विविधिः)

पुक्रमित्यभिप्रायः । + प्रकृतौ द्वे कधावुक्ते आ जुहोत दुवस्मतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते—

यज्जगत्येति । ऋष्णिच्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावेत्युक्तत्वात्प्रकृतलक्षणया जगती-
शब्दो गायत्री भूते । तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यत्रादेवात्र जगतीपरि-
धानमिति विवक्षितत्वात्तत्र नात्र इत्युच्यते । अथवा शास्त्रान्तरानुसारेण मुख्ययैव
जगत्याऽत्र मार्गं परिधानं दृश्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ
त्रिष्टुभा परिदध्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्विपसामभ्यर्थत्वाच्चान्न
सामभ्यर्थे प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां त्रिष्टुभं दर्शयति—

अग्ने त्री त इति । त्रिशब्दां बहवो यस्यां सन्धीति त्रिवती । तेषां तृती-
यकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके सामान्दास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्या-
मुचि— त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मणामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सात्त्विकम् ।
सर्वकामसाधनत्वेन यागे विधत्ते—

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि च्छदांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वा-
ण्यत्रोष्णिक्कुक्ष्यामेवावरुभ्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः
कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरस्त्रिजो यज्ञः सर्वका-
मार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते—

त्रैधातवीयेनेति । अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते—

एतथैवेति । एतथैव त्रैधातवीयेत्येव ।

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विधज्योतिरप्तेषाममहावतादेरनुष्ठानसिद्धिः पवि-
साधनत्वं विधत्ते—

एतथैवेति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमसमर्थः सन्नहं तेन यक्ष्य
इति कामयते सोऽयमेतयेष्टया यजेत पश्चात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं तद्वत्
दातुं शक्नो भवत्येव । ततस्तादृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति ।

+ प्रकृतावा जुहोत दुवस्मतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितु-
मिति ते० । इति स. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(विधातवीयेष्टिनिधिः)

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवत् उपरितनबहुविधयज्ञसाधनद्वयार्थं विधत्ते—
 एतयेवेति । यः पुमान्गोसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एव पशूना-
 मवसानं प्राप्नोति । तेनोत्तरकतूननुष्ठातुमसमर्थो भवति । अतश्चरतामर्थाय पशु-
 कामः सन् आपतिबदेतेनेष्ट्वा पशुघोनेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति । तदुत्तरकतुषु
 दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति । यज्ञं संकल्प्याननुष्ठातुः संकल्पभ्रंशप-
 रिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति । आवृत्तेश्वरं सर्वथा विच्छेदो देवताग्रोह इति यावत् ।

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने
 त्रिसंख्याकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः । तथा त्रिसंख्यया यजमानस्य विचारं तदु-
 च्छातं संपद्यते । पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

अथः पुरोडाशा इति । पूर्वपपाठकोक्तविधातादिव पमाणवैधर्म्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । चोदकप्राप्तं ग्रीहिमयत्वमपवदितुं यजमनं विधत्ते—

यजमनो मध्य इति । भूलोकवर्तिनो यनुष्याः । स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यरन्दा-
 इत्यथ विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम् । अन्तरिक्षवर्तिनस्तु पक्षग-
 न्धर्वादयो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । एवं यजमनस्येतरैरेलक्षण्यमादन्तरिक्ष-
 पक्षम् । तच्च समृद्धये संपद्यते । विधातुवन्निष्ठापि पुरोडाशेषु तच्छेदेव ह्यस्पर्शो-
 नावदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं ताम्प्यं घेनेरिति दक्षिणा ”
 इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । ताम्प्यस्य कृता-
 कर्मत्वात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । घेनोः कामधेनुत्वसाम्बात्तद्दानेनाऽऽश्विर्वा प्राप्तिः ।
 सर्वे तेजः सामरूप्यं ह शब्धदित्याम्नानाहिरण्यस्य सामधर्मात्मम् । यजुर्वेदं
 सवित्रस्याऽऽहुर्वोनिमित्याम्नात्तरवात्ताम्प्यस्य च राजसूये सन्निधेयं परिहितत्वादी-
 इष्टं संबन्धमभिधेत्वं ताम्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उच्यतेः यज्ञेर्देव-
 तानां जायमाना मदा यास्वुक्ष ता कच उक्थामदास्ताता नवप्रसूतधेनुपहर्षणदे-
 तुत्वाद्येवा ऋग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यव्ययदानेनोक्तान्वर्णं प्राप्नोति ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णोदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विविः)

अथ मीमांसा ।

पञ्चाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ असमाप्यं समाप्यं वा कामं कामे निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः, कारीयां वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु काम-
धेरितेन पुरुषेण कर्मोपकान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेवं केनचिन्निमित्तेन तात्क-
ल्पमाप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च समा-
पनीयमिति चेन्नैवम् । प्रकान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः अवणान् ।
वैश्वाम्यो वा एव आवृत्त्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत
इति तदुभयं भ्रुवत् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थटीकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीप्तैतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्वष्टां हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहंरत्तास्मि-
जिन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
पिबतास्य यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप-
प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति स यावदूर्ध्वः
पराविध्यति तावति स्वधमेव व्यरमत यदि
वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदि वा ताव-
दध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्नीषोमावामि समभवत्स
इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कवधंत स इमाँल्लोका-
नवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोचद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-
स्मादिन्द्रोऽविमेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रम-
सिञ्चतपो वे स वज्र आसीत्तमुच्यन्तुं नाशँल्लो-

(त्रैधातवीयज्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकृतवसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

दध वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमि-
दमिति स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपयावतां ह्ययविभेयत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रार्थच्छत्त-
त्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रार्थच्छत्त-
द्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तत्ते प्र
दास्यामीति तदस्मै प्रार्थच्छत्तत्प्रत्यगृह्णादधे-
मऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रार्थच्छत्तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मस्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यद्वि-
वि तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वीह इत्यब्रवीत्संधां
तु सं दधावहे त्वामेव प्र विशानीति यन्मां
प्रविशेः किं मां भुजा इत्यब्रवीत्त्वामेवेन्धीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेयमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशद्वदं वै वृत्रः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

आतृष्यो यः (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं
 आतृष्यं तदस्मै प्रायच्छत्प्रत्यगृह्णात्त्रिधाऽ-
 धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
 प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यन्त्रिः
 प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं य-
 द्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादे-
 ष्द्रावैष्णवः हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
 तत्प्रायच्छद्वचः सामानि यजूंषि सहस्रं वा
 अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७) ॥

(प्रवणं विष्णुर्वा इदमिदमहं यो भवत्येकविंशतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

(त्रैधातवीयैतद्द्रव्ये एकादश उदीरिते ।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ
 कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसंपादनायोपाख्यानं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । विधिरूपमात्रस्य हतपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितन-
 मपादकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिभ्र-
 ह्मिन् सोमयागं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्यागे नामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽब्रवीत् । स तु
 त्वष्टा तं पुत्रं मेऽवधीरित्यब्रूत् । तस्मिन् च नोपाह्वयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विधातं
 कृत्वा बलशक्त्या सोमं पीतवान् ।

अथ त्वष्टारभिवारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यदिति । तस्येन्द्रेण ब्रह्मात्मीयस्य सोमस्य संबन्धि रसत्त्वं यदल्पमत्य-
 शिष्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाऽभिवारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं देयुत्वादनाय प्र-
 समकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्राशुर्वर्धस्वेति । तस्यायमर्थः—

(वैषातवीथ्य द्व्येन्द्रोद्देशेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्थाहुतं, पुनरिन्द्रस्य ज्ञातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा वर्ष-
स्वेति । सोऽग्निर्वावता कालेनोर्ध्वज्वालात्पुत्रो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्या-
मीत्युद्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्वाला शान्तेत्यर्थः ।
तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य ज्ञातयितेन्द्राङ्गुरिति
विषक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोऽज्ञानत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः
प्रयुक्तः । स च बहुव्रीहितां द्योतयति । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति
पूर्वपदाद्युदात्तत्वाविधानात् । सति बहुव्रीह्याविन्द्रः ज्ञातयिता यस्येत्यर्थो भवति ।
सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सत्युज्जतया ज्वालाया यजमानस्य
कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वनतया ज्वालाया यजमानस्य कार्यसि-
द्ध्यभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभावसूचनायामिन्द्रो (मेः) प्रवणमवन-
तमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा(ग्नेर्ज्वा)लयाऽधिका वृद्धिरभूत्,
तद्यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेदामग्निषोमावामिव्याप्य
समुत्पन्नो होमाधाराङ्गुराभिमानिनमग्निदेवं हूयमानरसाभिमानिनं सोमदेवं च
स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरुर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां दष्टवानित्यर्थः । एतन्नो-
परितनमपाठके ' तावज्ज्ञतामभिसंदष्टौ वै स्वः ' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति ।
एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इधुमात्रमिति । इधुपातो यावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु विष्णु
व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम् । अधास्थ वृत्रस्य
प्रधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिति । तस्मात्सर्वलोकावरकाद्वृत्रादिन्द्रोऽग्निभेत् । यथेन्द्रस्त्वथा त्वष्टाऽ-
प्यग्निभेत् । विष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव
स्थानाभावः । ततस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेश्वरेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्या इन्द्राय
वज्रमसिञ्चत्, अस्वरूपत्वायामिमन्त्रितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रकाल्य तस्मै
वृत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसंबन्धी वज्रोऽभिमन्त्रितत्वात्तत्पौरुष एवाऽऽसीत् ।
तत्पौरुषस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति—

तमुद्यन्तमिति । येदेन्द्र उद्यमने शक्नो नाभूतदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो
विष्णुर्नाम काचिदेवताऽऽसीत्तं विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य दीर्यं स्मृत्वा मंत्रमा-
जस्य मन्त्रं हस्तौ वज्रमुद्यन्तु न प्रभवति । येन दीर्यधामं वृत्र इदं जगद्व्यापवान्,

(वैष्णवीयग्रन्थोद्देशेनन्त्रविष्णुदेवताकृतसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

सादृशं वीर्यभावाभुभावस्माद्व्यादाहरिष्यावः । अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमागच्छेति । पार्थित्यस्य विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति—

स विष्णुरिति । विष्णुर्भूतिभ्यं संवाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् । यस्यादस्य वृत्रस्याभिपर्वावर्तात्सर्वादिव्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽदिभेत्तस्मादिन्द्रमीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिन्यामिति । विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थापितमार्त्तत्वेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्त्वं यज्जमुदयच्छत् । तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं मा ग्रहारीति वा इदं किञ्चिन्मयि धीरं पृथिवीव्यापिक्षमं तत्तत्त्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तत्त्वी चकार । स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्विष्णवे तद्वीर्यमयादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मात्तु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धारयत्वितिभेत्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं मरयगृह्णात् । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयस्पर्शं दर्शयति—

यदन्तरिक्ष इति । हे विष्णो पूर्वं सहद्वीर्यग्रहणेन मां धारितवानसि, तदपेक्षं द्विर्मां धारयेति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयस्पर्शं तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति—

अहिर्वीति । येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्याप्तवानस्मि तत्तत्त्वं ते प्रदास्यामीत्युक्ते इन्द्रोऽङ्गी चकार । अङ्गीकारार्थोऽयं स्वीकृत्यः । अस्तु तथेत्यर्थः । तस्य वीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्नवृत्रयोः सार्धं दर्शयति—

संधां तु सामिति । तुशब्दो वक्तव्यशेषसंज्ञावद्योतनार्थः । तत्तत्त्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) कित्वन्यच्छेषं वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ संधानं करणम् । कस्मिंश्च संधानमिति तदुच्यते—हे इन्द्र त्वामेवाहं पविशानीति । तत्र इन्द्र इत्यमबीद्यादि त्वं मां पविशेस्त्वदा किं प्रमेव मोक्षयस इति । ततो वृत्र इदमब्रवीत्—त्वां मोक्षये, किंतु त्वामिन्द्रोऽदराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीपयेयं, तत्र तत्र बहुविधानमोगायोग्यमुच्यते । तत्तत्त्वं पविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः प्राविशत् । पविष्टश्च वृत्रो बहुभूतपूराणक्षयप्रवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्य

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

स्योदरे वर्तमाना क्षुदेवात्मन्तबाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः । एतदेतस्य शुद्धपचातः फलम् । तस्य वृषस्य पवेद्यात्पूर्वं घुलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तद्विदानीं दर्शयति—

तदस्मा इति । पूर्ववद्ग्याख्येयम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति—

यन्निः प्रेति । वृषस्य त्रिवारप्रदानेनैन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोहाशस्य हविषस्त्रिधा भिजस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो घातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोहाशस्य सोऽयं त्रिधातुः । त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासकृदेवता विधत्ते—

यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽयमिन्द्रोऽत्यादरेण मायच्छत्तस्माद्व्यासक्तयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं मयं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण पशंसति—

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविधिमुच्यति—

सहस्रमिति । यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकर्मिदं कर्म ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे लुष्पयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाहकं चतुर्थप्रपाठके त्रयदशोऽनुवाकः) ।

देवा वै राजन्याञ्जायमानादधिभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त वा एषोऽपौब्धो जायते यद्राजिन्यो यद्वा एषोऽनपोब्धो जायेत वृत्रान्मन्त्रश्चरं कामयेत राजन्मनपोब्धो जायेत वृत्रान्मन्त्रश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदैन्द्रो वै राजिन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति हिर-

(ऐन्द्राबाह्स्पत्यचरुविधिः)

अथ दाम दक्षिणा साक्षादेवैवं दाम्नोऽपोम्भ-

नाम्मुञ्चति (१) ॥

(एनं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

वैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिवा ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाक ऐन्द्राबाह्स्पत्यं चरुं विधातुं प्रस्तौति--

देवा वा इति । राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवदेवानपि इन्द्रिभ्यतीति मत्वा देवा मीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धक-
 शोणेन दाम्नाभ्यगवशक्तिको यथा भवति तथैवमज्जशक्तिप्रतिबन्धं पूरितवन्तः ।
 अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्ति-
 को जायेत गर्भविगर्भनमास्य वैरिणो मारयेन्नैव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते ।

यं कामयेतेति । यं राजन्यं मत्प्रभ्यर्गुरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं
 जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारयेन्न चराध्विति तस्येयमिति । देवेभ्यन्द्रस्य
 क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्--“ यान्येतानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
 सोमो रुद्रः ॥ इति । तस्मात्प्रनुषेधेषु राजन्य ऐन्द्रः । “ ब्रह्म वै देवानां बृह-
 स्पतिः ” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मण्यजातित्वम् । अत ऐन्द्राबाह्स्पत्यचरौ
 निरुक्ते सत्येनैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छाक्तिप्रतिबन्धा-
 न्नोचयति । अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते--

हिरण्यमिति । दाम रज्जुः । बन्धके दामनि दत्ते सति नृत्यज्ञत एव
 बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुप-
सामेत्यग्ने । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्म
चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । यमादित्या अश्व-
ह्वामाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
भुवन्नस्य भोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि
राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति
ओत्यास्तत् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ
एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परा जयाता
अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि
भूयाः पृतना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो यथाऽ-
सत् । अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथि-
व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ
विश्वगूर्तः स्वरिरमजो ववक्षे रणाय । अभि त्वा
हूर नोनभोऽवुग्धा इव धेनवः । ईशानम्
(२) अस्य जगतः सुवर्हशमीशानमिन्द्र
तत्स्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः । त्यक्त्वाव इन्द्र ते शतः शतं
भूमिरुत स्युः । न त्वो वञ्चिन्तसहस्रः सूर्या
अनु न जातमष्ट रोदसी । पिबा सोममिन्द्र
मन्दतु त्वा यं ते सुपाव हव्यश्वाग्निः (३)

सोतुर्वाहुभ्याः सुयतो नार्वा । रेवतीनिः सध-
माद् इन्द्रं सन्तु तुविर्वाजाः । क्षुमन्तो याभि-
र्मदेम । उदग्ने कुचयस्तव वि ज्योतिषोद् त्वं
जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव
सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवाना-
मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वह्णस्याग्नेः ।
आऽप्रा यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा क्रता-
वृधं क्रतुभिर्हवमश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ।
विश्वे देवाः शृणुतेमः हव मे ये अन्तरिक्षे य
उप यवि ह । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
आत्तयास्मिन्वाह्वि मादयध्वम् (५) ।

(तृतीयांशमग्निस्तस्थुषीस्त्रिः शब्द) ।

इति रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा भनुष्या देवासुरा अन्नवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यन्नाग्ने
गोभिर्धिवर्या मारुतं देवा वसव्या अग्ने मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः
सर्वाणि त्वष्टा हवप्रभो देवा वै राजन्यान्नवो नवध्वतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा भनुष्याः प्रजां पशन्वेवा वसव्याः परिदध्यादि-

वपस्म्यष्टावत्वारिः शव् ॥ ४८ ॥

हरिं ॐ ।

इति रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ।

इत्थं काम्येष्वथः समाप्ताः । अधान्तिमानुवाके चतुर्विंशे याज्यानुवाक्या पक्ष-
व्याः । तत्र “ यः पापयक्षमगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं धरुं निर्वपेत् ”
इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्राभेदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा
आममानः प्रतिदिनमुदयं मच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिपद्येककलायुक्तः ।
द्वितीयायां कलाद्वययुक्तः, इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्र-
वर्दी(न्द्रदी)प्तिकारणमभूत् । (अभूत्) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति ।
स्वरूपे वृद्धिक्षयाभावेऽपि इक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतुश्चिह्नं,
तस्मिन्नादिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उषसां प्रमातकालानामग्न उपक्रमे
प्राच्यामुदयमेति, तदनुरोधेन मातरमिहोन्नादीनां प्रवृत्तेर्देवेष्वो भागं विदधाति ।
तादृशश्चन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति पक्ष-
व्येण ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसमंशुं स्थिरभूतैककलागाथावशिष्टमादित्या शुक्ल-
पक्षे प्रतिदिनमेकैककलाप्रदानेनाऽऽप्याययन्ति । किंच, यमक्षितं पौर्णमास्या-
मक्षिणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं बह्व्यादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिवाः
पिबन्ति, एकैकां कलापक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पत्तौ स्मर्यते—“ पयसां पिबते
वह्निः ” इति । ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियया त्वादित्यरसमय एव स्वयमक्षितय एवै-
कैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेन चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान
आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तासौ देवा नोऽस्मन्निर्गम-
स्तान्नीर्गं निवार्याऽऽप्याययन्तु ।

“ यं काम्येताज्जादः स्थादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरो-
हाराभेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरो-
नुवाक्यारूपां स्वरादिन्द्रहविषो याज्यारूपासुप्रयाकारामृचं पठति—

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽविप्रतिरसि । अपि च, हे वृषहव्य-
वीर्या वृषहा वैरिषावकोऽसि । किंच, सोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम् ।

गघो हि सर्वांस्तु दिक्षु पवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किंच, एवं वृषभः कामानां वर्षयिता इव्यो होमघोम्यः सन्दक्षिणत एध्याहवर्णयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि प्रतिवग्मिर्हविर्दीयते । राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु कापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान्राजयति अराक्षामपि राज्यपदानेन राजत्वं संपादयति । किंच, सर्वेषां राज्यामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽसद्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिष्टीरिमिवितुं समर्थो भूयाः अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराहिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अस्येदेवेति । इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अग्निं च ननु चेत्यादिवन्निपाततमु दापस्यैकार्थत्वम् । प्ररिरिच इत्यत्र मशन्द्वाऽतिशन्दार्थे वर्तते । अस्येदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पुण्ड्रिष्या अन्तरिक्षाच्च प्ररिरिचे सर्वतो लोकत्रयमतिरिच्य वर्तत इत्यर्थः । किंचेन्द्रो रणाय युद्धार्थमावबक्ष आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराद् स्वयमेव राजा न तु परतन्त्रः । दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तान्पुष्टतानि येनासौ विश्वगूर्तः । युद्धार्थं त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः । अमत्रोऽमात्रोगात्क्षत्रूपादन्नदानेन चापत इत्यमत्रः ।

‘य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्’ इत्यत्र राधेतरैन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैषतेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अग्निं त्वेति । अदुग्वा घेनवो यथा वस्तान्प्रत्यादरेण हस्मारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुमः पुनः पुनः स्तुमः । कीदृशं त्वाम्, अस्मि जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्मेशानं तस्थुषः स्थावरस्थापीशानं सुवर्दं स्वर्गस्व मदर्थमितारम् ।

राधेतरैन्द्रहविषो याज्या, राधेतरैन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

त्वा मिच्छीति । हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामिच्छामेव हवामव आह्वयामः किंनिमित्तं, पाजस्य ताताऽञ्जस्य कननिमित्तम् । अत एव ताताऽविति तदस्यन्ततः

(याज्यानुवाक्यानिधानम्)

छन्दोगा अधीयते । वृक्षेषु वैरिषु प्राप्तेषु सर्पाणि सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः ।
नरो मनुष्या वचं कृष्टासु सर्वासु दिक्षु अर्बतः सज्जतेनागतान्वाह्नुद्वा त्वामा-
ह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्माद्दीर्घदानेनास्मान्वालयेत्यर्थः ।

वाहेतेन्द्रहविषो याज्या, वैरकेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयत्पामृचं पठति—

यद्वाय इति । हे इन्द्र यद्यपि शतं वायः स्युर्द्युलोकाः शतसंख्याका
भवेयुः, अपि च भूम्योऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवात्स-
रविशेषैर्युक्ते ते वावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाह जातमानं त्वामैश्वर्येणानुकर्तुं न
श्यान्तुते न रुक्नुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्त्वोऽपि हे
वर्जितेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन् इत्यभिप्रायः । वैरकेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य
पुरोनुवाक्येत्युभयत्पामृचं कदा चनस्वरिरसीत्येषा नात्राऽऽम्नाता किंतु शम्भवात्तर-
यशोऽन्यादहर्त्तव्या । सा च प्रथमकाण्ड एक श्याम्नाता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्रेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयत्पामृचं पठति—

पिबा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । त च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु
त्वां हर्षयतु । हरिनामके अथा यस्यासौ हर्षयः, हे हर्षय ते त्वद्धर्मविरुपा-
शुसवनादिरूपः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिभुतवांसर्वं(स्तं) पिबेति पूर्वत्रान्वयः ।
कीदृशोऽग्निः, सोतुरभिषोतुर्कृतिवज्रो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु नियमितः । अत एव
नार्वा न त्वंवाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा विनाशयति तादृशं
सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाक्रेन्द्रस्य याज्या, वैरकेन्द्रस्य पुरोनुवा-
क्येत्युभयत्पामृचं पठति—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो चनवत्यः, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्ष-
युक्ताः, तुविवाजा बह्वन्धोपेता आपो नोऽस्माकं स्वाभिनीन्द्रे तन्वु अस्याकं तु-
स्वाम तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वधं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो भवेय-
ह्वयाम ।

‘वधक्षुष्कामः स्यान्नस्मा एतामिष्टं भिवेपदमये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपा-
ठः सौम्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम् इत्येवाऽऽग्नेये कर्मणि या-
ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदमे शुचय इति । उदमे शुचयस्तत्र शुका इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयपपाठके व्याख्याता । वि श्योतिषा बृहता भात्यग्निरित्येषा याज्या । सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयपपाठके व्याख्याता । सौम्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उदु त्यमिति । तेषां प्रथमकाण्डस्य चतुर्थपपाठके व्याख्याता । तत्रैव व्याख्यामाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्य देव त्वां सप्त हरितोऽश्वा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां, शोषिष्केशं शोर्षीणि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मीनामनीकं सैन्यसदृशं षण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं, भिषादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणि-
जातस्येन्द्रियाभिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्यः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य वस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा । स लोकत्रयमाप्ताः सर्वतः पूरितवान् । 'वैश्वदेवीर-
सांमहर्षी निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा युक्तं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुष-
न्ताम् । कीदृशा देवाः, ऋतावृष ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, ऋतु-
भिर्हवनभुतस्तेस्तैर्ऋतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतारः । तत्रैव याज्यामाह—

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीयमिदं हवमाह्वानं घृणुत । ये सूर्यमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च ग्रवि
घुलोके स्थ मे चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निहरेण
हविषः स्वीकर्तार उत वाऽग्न्येऽपि वा यजज्ञा पशव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्वर्हिषि
यज्ञ आसन्नोपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत यजमानं हवेषध्वम् । अत्र विनियोग-
संग्रहः—

“आदित्येष्टौ नवोदे तु प्राच्यामित्यादिकं त्रय(चाहक)म् ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशरुमूहके ॥

आग्नेय उदविज्योदे उदु त्यं जातवेदसम् ।

(अग्नौ योमीयहविर्विष्णुपोवृषातः)

तप्त चित्रं त्रयं सौर्यं साग्रहण्या उ(मु)मे इमे ।

विश्वे देवा इति प्रोक्ता मन्वाः सप्तदशैव हि ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वर्षाये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽभ्युत्तरो देवादिद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामा-
सीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्या-
सन्सोमपानं सुरापानमज्जादनं स प्रत्यक्षी
देवेभ्यो भागं वदत्यरोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
प्रत्यक्षी भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविमे-
दीहृद्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-
दाय शीर्षाण्येच्छिनयत्सोमपानम् (१)
आसीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कल-
विङ्गो यदज्जादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिनां

ब्रह्महत्यामुपागृह्णणात् ॥ संवत्सरमविभस्तं भू-
 ताभ्यश्चक्रोऽन्वब्रह्मभित्सि पृथिवीमुपासीद-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽब्र-
 वीद्वरं वृणे स्वातात्परामविष्यन्ती मन्ये ततो
 मा परा भूवमिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहदित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 स्वातमपि रोहति वारैवृत ॥ ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्तस्वऽतमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहिताग्निः अद्भोदेवः स्वकृत इरिणे नाव
 स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 ददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृकणात् (३) पराभवि-
 ष्यन्तो मय्यामहे ततो मा परा भूमे-
 त्याब्रध्वनाद्भो भूयाऽस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्त-
 स्माश्वाब्रध्वनाद्वृक्षाणां भूयाऽस उत्तिष्ठन्ति
 वारैवृत ॥ ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स
 निर्यासोऽभवत्तस्माज्जियांसस्य नाऽऽश्यं ब्रह्म-
 हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रध्वनाज्जियैषति तस्य नाऽऽश्यं
 (४) कामं वन्यस्य स क्षीपः सादमुपासीदद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहे ऋत्विजात्प्रजां विन्दामहे

(अग्नीषोमीयहविर्विद्युद्वशातः)

काममा विजनितोः सं भवस्मेति तस्मादृत्वि-
यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः
सं भवन्ति वारैवृत* ह्यासां तृतीयं ब्रह्महृत्यायै
प्रत्यगृहणस्सा मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलव-
द्वाससा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीति
नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महृत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति-
मुख्याऽऽस्तेऽथो सत्त्वाद्दुरभ्यजनं वाव स्रिया
अन्नमभ्यजनमेव न प्रतिगृह्यं कार्ममन्यदिति
या मलवद्वासस* संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो या
पराधी तस्यै ह्रीतमुख्यपमल्भो या साति
तस्या अप्म मारुको या (६) अभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्कर्मा या प्रलिखते तस्यै सलतिरप-
मारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दूतो भाववे
तस्यै इयावद्व्या नरानि निहन्तते तस्यै
कुनस्त्री या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रन्जूर
सृजति तस्या उद्वन्धुको या पर्णेन पिबति
तस्या उन्मादुको या सर्वेण पिबति तस्यै
सर्वेस्तिष्ठो राज्ञिर्वितं चरेदजालिना वा त्रिवे-
दसर्वेण ॥ पात्रेण प्रजार्थे गोपीथाय (७) ॥

(यत्सोषपानं ते वृक्षजातस्य नाश्रयं वदेत मारुको या सर्वेण वा ग्रीणि ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

पञ्चमप्रपाठके अथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(४० त्रयोदशानुवाकः) ।

यस्य निःशक्तिं वेदा सो देव्योऽश्विनं जगत् ।

निर्ममं तमः कन्ते विद्यायिर्महेधरम् ॥

द्वितीयारिषदुद्यंशोऽसिभिर्गवैः प्रपाठकैः ।

उक्ताः काण्डेऽयः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥

आग्ने दूर्ध्वार्णमासमन्वयं स्थानमक्षरितम् ।

विधमो मन्त्रकका नहुनः प्रतिपादिताः ॥

तच्छेर्वावयदी वाच्या व्याख्येया होत्रमन्त्रकाः ।

* अतोऽनुवाकस्य नाम कर्णवे पाठकद्वये ॥

प्रपाठके द्वादशानुवाका द्वादश संस्थिताः ।

आध्ययके पूर्वकर्णके वाच्या उत्तम ईरिताः ॥

होत्रमन्त्रविधिवाक्यावशादिप्रामगन्तरे ।

अग्नीषोमीयहविर्वा विधित्वाऽऽद्योर्द्वयोः ॥

एव द्वितीयानुवाके ऋषोमाक्षीमन्त्रमग्नीषोमीयपुरोडाशं विधिरसुस्तदुपोद्भातत्वेन
मथमानुवाके कांचिदाख्यायिकायाः—

विश्वरूपो वै इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि मस्यासौ विश्वरूपः ।
विभिः शिरोमिरुपेतत्वाद्भिन्नरूपत्वम् । सो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां
पुरोहितो न तु यदीरुतं कर्त्तुं, अनुयायां तु भागिन्यः । स च तारिक्केन
शिरसा सोमं पिबति । रात्रेतेन च प्राणि । तापसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्ड-
पेन यथा सर्वेषां श्रोत्रमण्डपं यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति व-
दति । सर्वेषां एरोसं यथा भवति तथा रक्षस्य अतिविधः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो
युक्तोऽस्तानेवोद्दिष्टं यथा भवति स एवं वदति । तेषामुत्तिर्वा तस्मिन्परोक्षवादे
विधास इत्यन्तः । तस्य पञ्चमवाकस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं प्राग-
हवि सर्वस्मे पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तस्मिन्ने सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभा-

* अनुवाकद्वयमिति वा. पुस्तकस्थपाठान्तरम् ।

* वा. 'होत्रमिमाव उच्यते ।

(अग्नीषोमीयहविर्विष्टुषोदूषातः)

षाण स जदितो भवति । परोक्षं यदर्थं तु भाग्यं कथ्यते तस्यैव ऋणो हृदयपूर्व-
कत्वादितो भवति । एवं वृत्तान्तं धृत्वा यस्याऽपि मत्स्योद-वेति । किमिति,
इदं स्वामिद्रोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्रे विषयान्वेत्यते । अल्पनोऽवगतिपुरेभ्यः
समर्पणं विपर्यावाचिः । ततस्तस्य देवहणः । ततश्च विष्टुषु तानि शिरांसि
पक्षित्रयरूपेणोत्तज्जानि । तस्येन्द्रस्य पञ्चदशानां जनापवादे च दर्शयति—

तस्याज्जलिनेति । तस्यासुरस्य उद्वेगं विभज्यते यः तस्य हृदयः तामज्जलिना
स्त्री चकार । पापिनां शिक्षायासीधनेन तस्य कर्माणि समविनमसादीनां पुरतोऽ-
ज्जलिं कृत्वा निर्मयः सन्नसहृत्पा मया सुविपूर्वकमेव कृतमेवमङ्गी चकारेत्यर्थः ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा संवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यानृपेण कृतं तस्यो । आत्मतत्त्वज्ञानेन
पापलेपाभावाद्भ्रातृत्वभावस्तस्य युक्तः । अत एव कथायां किंन इन्द्रवाक्यमेतदामन-
न्ति—“यन्मो हि विजानीयास्त्रिशीषोर्णं स्वपुत्रस्य हननमनुकम्पयात्प्राप्तालापुकेभ्यः
प्रायश्चित्तम् ” इत्यादि । दुरिताभावेऽपि सर्वपापिनस्तत्प्राप्ते ब्रह्महत्यात्येवं सर्वो-
प्याभितस्तस्याऽऽकरोतं कृतवन्तः ।

ततस्तस्य जनापवादस्य परिहारायेन्द्रोद्दिष्टमुत्तरमपि यथं दर्शयति—

स पृथिवीमिति । उपासीतुमेत्येवमिति शब्दः । अतस्तस्यमविध्यन्ती मय्ये,
जनाः स्वेच्छया तत्र तत्र भूयै स्वमिति बहुवचनस्य अन्त्ये पठिता मविष्यामीति
मनसा चिन्तयामि । स्वातमदेशः । संज्ञायां तस्य सः । तस्य केन तस्याद्युत्पत्तेर्वाऽवि-
रोहात्पूरितो भूयादिति वरः । तदिदमस्येव तस्य मयाः पृथिव्याः स्वातपूर्णा
वरेण लब्धम् । पृथिव्याः स्वीकृतमृतीये ब्रह्महत्यायाः मयाः शक्यमिति नि-
वभक्तम् । इतस्तत आनीय प्रक्षिप्तं न भवति । यदा तत्तत्पुनरुद्भवमस्तीति ।
यस्मादिरिणं ब्रह्महत्यायाः स्वस्य मत्स्योद-वेति । अत्रादेव तस्मिन्निरिणे कदा-
चिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा, देवयजनत्वेन नाप्यवश्येन । भवैव देवो यस्यात्तो
अज्ञावानित्यर्थः ।

एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारेण तस्य पुनरुद्भवो न दर्शयति—

स वनरूपतीनिति । वृक्षाच्छेदनात् । अत्रापि तस्मिन्मदेशाद्देवास्तौ

(अग्नीषोमीयहविर्विष्णुपादेनातः)

मल्लवपुत्रा इतिष्ठन्त्विति वरः । वृक्षाभिर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यासः । मल-
हस्यायाः स्वरूपत्वाच्चिरात्सस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च यक्षान्तर-
मस्ति । न सर्वोऽपि निर्यासो निविद्यः, किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नवृक्ष
मदेशान्निर्गतस्तद्देशोभयं निविद्यम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमास्यमिच्छायां
सत्याभिधितुं योग्यम् । त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्याव-
शिष्टस्य परिहारं दर्शयति—

स स्त्रीषः सत्तादमिति । स्त्रियः सम्पत्तीदन्ति विभ्रम्भेणोषविशन्ति यस्यां
समायामिति स्त्रीसमाविशेषः स्त्रीषः सत्तादः । अतिव्यादृतुसंबन्धादीपात्मथमसंभो-
गादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्याऽऽविजनितीरा मसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि ।
गर्भोऽपि यः प्रत्यकायश्च निविद्यदितकृतोऽस्माकं वा भूदिति वरः ।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

“यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्” इति ।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभयत् ।
यस्मादिषं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्पीतमुच्यते तस्मात्तया सह
संभावणं न कुर्यात् । तथा सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तस्मादधिकं
तत्पृष्ठं वाऽर्घ्यं नाग्रीयात् । अपि चाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः—स्त्रियाः शुङ्गरोपयो-
गित्केनाम्पञ्जनमेवाश्रयस्थानीयं, वदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तथा वा
स्थशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्याभिच्छायां भोक्तव्यमिति ।
मत्तञ्जनद्वजस्कन्धावतामि विषये—

यां मलवद्वाससमिति । अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । कामरूपे, मल-
वद्वाससः संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् ।
समायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो ह्रीतमुरुपपगल्भ इत्युच्यते । मारुको भरणशीलः ।
दुग्धमां कुक्षी । मल्लिवत्वे भित्तौ चित्रादिकं करोति । स्वलतिः केषाशून्यः ।
अपमारी दुर्परमयुक्तः । कणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । कणचि
तुणादि च्छिनत्ति । उद्वचभुको रण्यं बद्ध्वा भरणशीलः । सर्वेण बद्धिपणेन
घरावादिना । सर्वो वापनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्पारेहाराय
रजस्वलाभवं संभवादिवर्जनत्वं नियममाचरेत् । भोजनेऽङ्गुलिरदन्धवारः (आदिवां
सावनमस्तु । वताचरणमुत्पत्त्यमानावाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

(अग्निषोमीयपुरोडाशविधिः)

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“न संवेदत मलवदाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्कसौ कापि संवादस्यापसक्तिः ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवदासता न संवेदत” इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्कवञ्जत्वमिति चेन्न । अपसक्तमतिवैधप्रसङ्गात् । “यस्य अत्येऽहम्प्राप्तनालम्भुका भवति । तामपरुध्य घृजेत” इति रणस्वल्पाया मिःतारणाच्च कसौ संवादपसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपादके
मथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयादके पञ्चमपादके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो षीन्द्रः सोममाऽहरसास्मि-
न्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुनं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
पिवत्तस्य स यदत्याक्षिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवर्नाय-
मुप प्राधर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति यदवर्तय-
तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदमेवीत्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति
तस्मादस्य (१) इन्द्रः शत्रुरभवत्त संवर्ध-
प्रसीधोमाधभि समभवत्त इषुमात्रमिषुमात्रं
विष्वक्कवर्धत स इमाँहो कानवृणोऽपदिमाँहो-
कानवृणो लवृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽपिमेत्स
प्रजापतिमुपप्राधावच्छत्रमेऽजनीति तस्मै वज्रं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशमितिः)

सिक्त्वा प्रायश्चदेतेन अहीति तेनाभ्यायत
 तार्क्षतामग्नीषोमी मा (२) अ हारावमन्तः
 स्व इति मम वै युवः स्थ इत्यग्रधीन्मामभ्ये-
 तमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नी-
 षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायश्चत्ता-
 न्कृताभ्यि संदष्टौ वै स्थे न शक्नुवन् पेतुमिषि
 स इन्द्र आत्मनः शीतरुरावजन्मयत्तच्छीतरु-
 रयोर्जन्म य एवः शीतरुरयोजन्म वेद (३)
 नैनः शीतरुरी हतः स्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 ज्जअभ्यमानावग्नीषोमी निरकामतां प्राणा-
 प्तौ मा एनं तदञ्जहितां प्राणो वै दक्षोऽब्राह्मः
 कतस्तस्माज्जअभ्यमानो ब्रह्मस्मि दक्षकतु
 इति प्राणापत्नावेवाऽऽत्मभ्ये सर्वबापुर्गमि स
 देवता वृत्राभिर्ह्य भार्जन्ः हविः पूर्णमासे
 निरकषद्घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४)
 अभ्यवास्यायां प्याययन्ति तस्माद्भार्जन्नी पूर्ण-
 मासेऽनुच्येते युवन्वती अमावास्यायां तसः
 स्थाप्य भार्जन्ः हविर्वज्रमाशाय पुनरभ्यायत
 ते अङ्गतां यावापुथिवी मा न हारावयोर्वे
 श्रित इति ते अङ्गतां वरं वृणावहे नक्षत्रविहि-
 ताऽहमसानीत्यसार्वभौचिषत्रविहिताऽहमितीयं
 तस्मादक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य एवं
 धात्रापुथिव्योः (५) वरं वेदेनं वरो गच्छति

(अग्निमीयपुरोडाशविक्रिः)

स आभ्यामेव प्रसृत इन्द्रो वृजमहन्ते देवाः
 वृजं हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हृद्यं नो वहतमिति
 तावद्भूतामपतेजसौ वै तयो वृजं वै त्ययोस्तेज
 इति तेऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति गौरित्यब्रुवन्गौ-
 र्याव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६)
 वरं वृणे मध्येव सतोभयेन भुजजाध्वा इति
 तप्रीराऽहरत्तस्माद्गर्वि सतोभयेन भुजत एतद्वा
 अग्नेस्तेजो यद्घृतमेतत्सोमस्य यत्पयो य एवं-
 मग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्यैव भवति ब्रह्म
 वादिनो वदन्ति किंदेवस्यै पौर्णमासमिति
 प्रोजापत्यमिति ब्रूयात्तेनैन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवा-
 साययादिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा-
 ययन्ति (७) ॥

(अस्य मा वेदाऽऽद्यावापृथिव्योरजवीदिति तस्माच्चत्वारि च)

इति सुष्मायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयारुके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

उपोद्भाते विश्वरूपवधः सम्यक्तमीरितः ।

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्निमीयपुरोडाशं विधितुरादौ तस्मैपीड्यावस्व-त्रिभु-
 वमेतौ दर्शयति—

त्वष्टीं हतपुत्र इति । यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तयत्तथास्मि-
 रणाहर्वयत्येतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृषत्वं संपन्नम् । यस्मात्कारणात्प्राचीनमातस्वरं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विसृज्य ब्रह्मर्षिहस्तरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणाद्भिन्दः शीतयिता यस्येति
स्युत्पत्त्या ब्रह्मसास्येन्द्रो जातकोऽभूत् । शेषं पूर्वपपाठके व्याख्यातम् ।

तस्य बधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चिच्छुभ्रुर्जाति इति ब्रह्मप्रजापतिमसेवत ।
तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वर्जं सिक्त्वा ब्रह्ममुदित्य कृत्याभिमानितजलेन पोष्ये-
तेन जहीति ब्रह्मसास्यच्छत् । अहि मारयोर्यथः । तेन बज्रेण सहितः स इन्द्र
एनं ब्रह्मं हन्तुमभिलक्ष्माऽऽस्यताऽऽगतवान् ।

इत्थम्पोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्याऽअग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोच्यते-

तावज्ज्ञतामिति । हे इन्द्र मा प्रहाः, ब्रह्मं मा पहर । आबन्तः स्वः,
आवायुभावेतस्य मुखे तिहावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्-ब्रह्मा मम स्त्रो वै
स्त्विति तस्मान्नामम्येतं मामभिलक्ष्माऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽअग्नीषोमी त्वस्त-
काशपावनधोरावयोः किं भागवेषमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नी-
षोमीयपुरोडाशः स ब्रह्मधोभाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं
निर्दण्डेदिति विधिरत्र ब्रह्मण्यः । अग्नीषोमधोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति-

तावज्ज्ञतामिति । ब्रह्मस्य मुखे इन्तपङ्क्तिम्याममितः सम्प्रदृष्टावेव वर्ता-
नहे । तस्मादागन्तुं न शक्नुव इति उक्तं इन्द्रस्तेधोराममनाय स्वात्मनः सका-
शाच्छीतज्वरं तदनन्दरश्मावितैतापं चोमावुत्पादितवान् । तदानीं शीतकरशब्दाभि-
धेययोर्ज्वरतापयोर्जस्य समुत्पद्यम् । तज्जन्मवेदिनं न शीतकरो हवो न मारयतः ।
ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतकराभ्यामायुधसदृशाभ्यानेनं ब्रह्मभिलक्ष्य पञ्चका-
भ्यामनयदेनं ब्रह्मं संयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जज्जम्भयानाम्मु-
खविदारणं कुर्वतस्तस्मादब्रूवाद्अग्नीषोमी निर्गतौ ।

प्रसङ्गान्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते-

प्राणापानाविति । अग्नीषोमी यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानावेवेनं ब्रह्मं
स्यकवन्तौ । तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी । यस्मात्का-
रणादिने तयोर्नामनी तस्मात्कारणात्क्रतुकाले जज्जम्भयमानो मुखविदारणार्थं प्राण-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विनामं कुर्वन्वजमानो ययि वक्षकतू इति सत्त्वं ज्ञयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्र-
वक्षोवस्थाप्याहारः । तेन मन्त्रपठेन प्राणापानावेव स्वात्मनि स्थिरौ पारिव-
षान्भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वपापुः प्राप्नोति ।

अध्यानेन वृत्रवधमसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालयेदेन व्यवस्थां विधत्ते-
स देवतेति । स इन्द्रोऽग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रा-
जिह्वं निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्वयरूपं पूर्णभागे संपादितवान् ।
लोकोऽप्येन वृत्रपावणत्पकं वृत्रान्वकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया
विनाशयन्ति । अभावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्वृत्ररूपमन्त्रकारवाप्याययन्ति
सर्वतो वर्धयन्ति । यस्मादेवं तस्माद्वृत्रहननशब्दलाञ्छिते कृचावाज्यभागयोः पूर्ण-
भागे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । बुधिधातुयुक्ते कृचावभावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये ।
अग्निर्वृत्राणि जह्वनत्त्व = राजोऽत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननप्रतीतेरेवे कचौ बार्जन्त्यौ ।
कविधिपेण वावृषे वर्धयामो वचोविद इत्येते कचौ बुधिधातुयुक्तत्वाद्वृत्रवधस्यौ ।

मासङ्किर्कीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधमकारं दर्शयति-

तत्संस्थाप्येति । स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं
कृत्वा पूर्ववद्वज्रमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं द्यावापृथि-
व्याभिन्दमब्रूताम्-अयं वृत्रो भूमिपारम्भं ब्रूलोकपर्यन्तं व्याप्याऽऽवयोराभितो
वर्तते । तस्मान्प(दस्म)दीयमेनं न ग्रहरेति । तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमब्रूलोक्य महा-
रमभ्यनुज्ञातुमुत्कोचस्तेन वरं व्रतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुवृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पृथिव्या
वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति ।
ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ।

अथाविहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति-

ते देवा इति । इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखाभिः-
सुतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्धे बहतामित्यब्रुवन् । तदस्त्वावग्नीषोमौ तान्देवान्प्र-
त्येवमब्रूताम्-स्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं देशनादपगततेजस्कावेव संपन्धौ, त्वयो-
स्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अनुबन्धनस्वरं को
नामेदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्देवेव

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

गस्तु ब्रह्मपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—“यदग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावाद्वायां च
पौर्णमास्यां चाभ्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानस्य बाह्यलोकविध्यधीनत्वाद-
ग्नीषोमीयस्ये प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता अग्नि-
मन्त्राः । तथा हि—होत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथम-
गर्भर्षीत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः “ प्रभापते न त्वे-
कानि ” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा त्वेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये ।
अथर्ववेदकाण्डेऽग्रे जुष्टं निर्वाणस्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमन्त्राः । अथ-
सालकाण्डेऽग्रे देवयज्यस्याऽश्वादो भूयासमित्याम्नास्य अथर्ववेदकाण्डेऽग्रे
देवयज्यया ब्रह्मा भूयासमित्याम्नापते । मन्त्रकपथ सत्रलः । मन्त्रैः स्मृत्या
ब्रह्मादनुष्ठेयत्वात् । बाह्यलोकं त्वपाप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठान-
स्मरणायैवोत्पन्नमन्त्रान्वाधितुं नाहमिति मन्त्रकमेणाऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपदे निश्चितम्—

“ अथर्ववेदमन्त्रोक्तिः पुरो धर्मः कर्तोरुव ।

वाक्यमादायः अकिमथा द्वितीयस्त्वकिरुक्ष्या ” ॥

इदं पूर्णमासपक्रमो ब्रूते—“ माणो वै दक्षोऽमातः मनुस्त्वामातः अथर्ववेदो
ब्रूयन्पथि दक्षकतु इति माणसानावेवाऽऽत्पथ्ये सर्वमाप्नुवेति ” इति । अथर्व-
वेदो विद्वारितमुखः पुरुषो अथर्वमन्त्रः, तस्मै वाक्यामन्त्रोक्तिः प्रतीयते ।
वाक्यं च पकरणाद्वितीयः । तस्मात्केवलं पुंश्वे इति चेन्नैवम् । कतावपि अथर्व-
मन्त्रानपुरुषसंभवेन वाक्यपकरणयोर्विरोधाभावे तत्पुमान्मां कतुयुक्पुरुषसंस्का-
रसंभवेणमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे निश्चितम्—

“ वार्वच्यौ पौर्णमासे स्तो वृचन्वत्यौ तु दशमे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्राविता पैन्वाश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।

कमादाक्षं बलीयोऽष्ट एषां दशादिशेषता ॥

म मुखे सोम एकोऽस्ति साऽऽध्वत्स्वादिकालयोः ।

इत्यादिरव्यवस्थित्या प्राप्ते वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ”

१ क. घ. ङ. “मस्योक्त” । २ क. घ. ङ. “स्य पूर्वमे प्रा” । ३ ल. ऋ.
“त्यादिशेषता” । ४ क. घ. ङ. “त्वात्पुण्या” । ५ क. घ. ङ. “मुता स्मिन्वाच्य” ।
६ क. घ. ङ. मन्त्राः भूत्या नोऽप्या” ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

दर्शपूर्णमासप्रकरणे भूयते—‘ तस्माद्वाजग्नी पूर्णमासेऽनुन्वेते वृधन्वती अमा-
वास्यायाम् ’ इति । तत्रेदं वार्धग्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकाण्डे आज्य-
भागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जह्वनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहरेन तु ब्राह्म-
णवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्ताद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादिषां
मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—“ अग्निर्वृ-
त्राणि जह्वनत् ” इत्याग्नेयी प्रथमा वार्धग्नी । “ त्वं सोमासि सत्यदिः ”
इति सौम्या द्वितीया वार्धग्नी । “ अग्निः प्रत्नेन मन्मना ” इत्याग्नेयी प्रथमा
वृधन्वती । “ सोमगीर्भिह्वा वयम् ” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्य-
योर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेयपुरोडाशसन्नादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथं-
चिद्भवेत् । सौम्योस्तु तत्र संभवति । सोमदेवताया अभावात् । नखग्नीषोमी-
येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पूर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्या-
माधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति । कालस्य
तूपसर्जनत्वाच्चवाचित्वं युक्तम् । किंच, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यान्तरमेवायमनुवाकः
पठितः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमे न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्माच्च
मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्, किं तु आज्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव
लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथम आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येवा
भवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वादम् । तथाऽपि वार्धग्नीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वती-
युगलममावास्यायामित्येवा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येन विधीयत इति न
वेवक्ष्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपादके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(ममावास्यायो सामाग्न्यागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोजुवाकः) ।

इन्द्रं वृत्रं जग्निवा॒सं मृ॒धोऽभि प्रा॒वे॒प॒स्त
स ए॒तं वै॒मृ॒धे पु॒र्ण॒मा॒सेऽनु॒नि॒र्वा॒प्यम॒प॒श्य॒त्
नि॒र॒व॒प॒त्तेन॒ वै स मृ॒धोपा॑ह॒त यै॒र्मृ॒धः पु॒र्ण॒-
मा॒सेऽनु॒नि॒र्वा॒प्यो भ॑व॒ति मृ॒ध ए॒व तेन॒ यज॒-
मा॒नोऽव॑ ह॒त इन्द्रो॑ वृ॒त्रा॒ ह॒त्वा दे॒वता॑भि॒श्वे-
न्दि॒धेज॑ च॒ व्या॒ध्य॒त स ए॒तमा॑ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पाल-
म॒मावा॑स्या॒याम॒प॒श्य॒दैन्द्रं॑ दधि (१) तं नि॒र॒-
व॒प॒त्तेन॒ वै स दे॒वता॑श्चे॒न्द्रियं॒ चावा॑रु॒न्ध यदा॑-
मे॒योऽष्टाक॑पालोऽ॒मावा॑स्या॒यां भ॑व॒त्यैन्द्रं॑ दधि
दे॒वता॑श्चै॒व तेनै॒न्द्रियं॒ च॒ यज॑मानोऽव॑ क॒न्ध
इन्द्र॑स्य वृ॒त्रं ज॒ग्नुष॑ इ॒न्द्रियं॒ वी॒र्यं॒ पु॒थि॒वीम॒नु
व्या॒र॒त्तदोष॑धयो वी॒रु॒धोऽभ॒व॒न्स प्र॒जाप॑ति-
मु॒पा॒धाव॑द्वृ॒त्रं मे॒ ज॒ग्नुष॑ इ॒न्द्रियं॒ वी॒र्यं॒ (२)
पु॒थि॒वीम॒नु व्या॒र॒त्तदोष॑धयो वी॒रु॒धोऽभ॒व॒न्प्रति
स प्र॒जाप॑तिः प॒शुन॑व॒वीदे॒तद॑स्मै स॒ न॒य॒तेति
तत्प॒रा॒व ओष॑धी॒भ्योऽध्या॑त्म॒न्सम॑न॒य॒न्तर॑प्र-
त्य॒व॒ह॒न्त्य॒त्सम॑न॒य॒न्त॒त्सा॒ना॒द्य॒स्य सा॒ना॒द्य॒स्य
य॒त्प्र॒त्य॒व॒ह॒न्त॒त्प्रति॑धुषः प्रति॒धु॒क॒त्वा॒ सम॑नै॒षुः
प्र॒त्य॒धु॒क्ष॒न् तु म॑रि॒ अ॒य॒त इ॒त्य॒व॒वीदे॒तद॑स्मै
(३) ज॒तं कु॑रुते॒त्य॒व॒वी॒च॒द॑स्मै ज॒तम॑कु॒र्व॒न्नि-

ग्नियं वावास्मिन्वीर्यं तदभ्यन्तच्छ्रुतस्य
 ज्ञातत्वं समनैषुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमकञ्च तु मा
 धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधिं कुरुतेत्यब्रवीत्-
 वस्मै दध्यं कुर्वन्तदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
 दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव
 पूर्वस्याव द्येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं भित्वा
 दध्नोपरिष्ठाद्विनोति यथापूर्वमुपैति यत्पृती-
 कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतच्छ्रयात्सौम्यं तद्यत्कलै रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातश्चनेन मानुषं
 तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽ तनाक्ति [५] सेन्द्र-
 त्वायामिहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 ताया इन्द्रो वृत्रं हृत्वा परां परावर्तयगच्छ-
 दपाराशमिति मर्यामानस्तं देवताः प्रैषयैच्छ-
 ज्ञातं नित्यं नोऽनविन्दति तस्य
 भागधेयमिति तं पितरोऽनविन्दन्त-
 तृभ्यः पूर्वैः क्रियते सोऽमावास्यां
 त्वाऽनच्छन्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वे-
 नः (६) अद्य वसुं वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 वसु तदभावास्याया अमावास्यात्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किंदेवस्य सांनार्यमिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि सम-

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

गच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादित्थं वाच

ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

(दधि मे जघनुष इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतद्वा अथवेयं तनक्ति लो
द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाह्नके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र मथ्यं तावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाण्य वैमुधं विधत्तुः प्रस्तौति—

इन्द्रं ब्रूयामिति । अथ य इन्द्रो मुधं हतवास्तमिन्द्रं मुधो ब्रूयस्त्वपाविभो
वैरिणोऽभिहितः समागत्य प्रकर्षेण मयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिना मुधो वैरिणो
येन देवनासौ विमुत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोम्य वैमुधः ।
ते पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाण्य प्रबानकर्षणः पश्चाज्जिर्वापनोऽयमपश्यत् ।

अथ विधत्ते—

यज्ञैमुध इति । अथ सांनाय्यनामकमेन्द्रं दधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो ब्रूयामिति । इन्द्रो ब्रूयस्त्वेन भीतो हरे पलायमानः स्वकीयामिदं व-
त्तामिन्न स्वकीयेन सामर्थ्येन च बभूवो विमुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—ब्रूयामेय इति । अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । वष्टे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाक-
पाठोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात् । अतः
देवाग्नेय्युत्तयनामायमर्थवदः—यदा केवलेनाग्नाग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य
बाहरोधो भवति यदानीमैन्द्राग्नेन तद्वरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः

स्तुत्या तद्विधिरुच्यते । शास्त्रान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रव-
धिर्विधिसत्त्वसेदिरथ एव ।

तमेव विधिं स्तोतुं तानाभ्यामनिर्वचनं दर्शयति--

इन्द्रस्य वृत्रमिच्छि । जगुषो हवतः । व्याहृद्विधिवशेन पान्नोत् । ओष-
धिर्वीरुधामैहः पूर्वाचार्यैर्दक्षितः--

“ ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ” इति ।

तदेतदिन्द्रवत्तामर्धस्यौषधादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । तच्च प्रजा-
पतिरेतदिन्द्रियतामर्धमिन्द्रार्थं सम्प्रकृष्यापयतेति पशूनमवीत् । तत्तामर्धं पशव
ओषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मजवि स्वशरीरे सम्प्रकृष्यापितवन्तः । पुनः
स्वनिष्ठं तद्वीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति द्रुग्ववन्तः । यस्मात्पशवः तमनर्धंस्वस्मा-
त्तानाभ्यस्य शौरसस्य सम्प्रगानयनेन संपन्नमितिऽप्युत्पत्त्या तानाभ्यानाम् अवधिः ।
यस्मादिन्द्रं प्रति द्रुग्ववन्तस्तस्मात्प्रतिधुवः प्रविदिनं द्रुक्मानस्य क्षीरस्य प्रति-
धुमिति नाम संपन्नम् । अथ शूतनामनिर्वचनं दर्शयति--

सप्तनैषु रिति । भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः सप्तनैषुः प्रत्यधुक्षेभ क्षीर-
रूपं तद्वीर्यं मयि न भयते पाकाभावात्तदुदरे तच्च जीर्णतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः
येजारतिः पशून्प्रति शूतं पक्वं कुरुतेत्यमवीत् । तथा कने सति तदिन्द्रियता-
मर्धं पक्वं पयोऽस्मिन्मिन्द्रोदरे सम्प्रगानितमभूत् । यै(त)स्माच्छूता पाक इत्यस्मा-
च्छूतो वा शूतमिति नाम निष्पन्नम् । अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति--

सप्तनैषुः प्रतीति । सैनयनमतिदोहनशूतत्वानि संप्रगाम्येव, किं तु तच्छूतं
मां तु न दिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातश्चनकर्तुंमति दधि कुरुतेत्यम-
वीत् । तच्च दधिकृतं तदेनमिन्द्रमधिनोदपीणयत् । तस्माद्दधिनाम् संपन्नम् ।
अनैन्द्रं दधीति विधिर्विस्पष्ट एव । शूतनामनिर्वचनार्थवादैनैन्द्रं पय इति विधि-
मुच्येत् । अन्यथा वक्ष्यमाणशूतावदानविचारानुद्भूतसङ्गतात् ।

तमेव विचारमभिमित्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति--

ब्रह्मवादिन इति । यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माच्चण्डामवेदानेऽ-
वदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम् ।

(अमावास्यायां संनाय्ययामवितिः)

यमेव पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्येति । तत्पूर्वं दध्यवदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वत्वं पूर्वमवदेयम् । तथा सत्यमिन्द्रायणमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्ठाद्दध्ना प्रीणयति । क्षीरं पूर्वभावि दधि पश्चाद्भावीत्येवमुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति ।

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—यत्पूतीकैरिति ।

सोमवल्लीतमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः । पलाशवृक्षस्याक्षाः पर्व-
वस्काः । मौढवदरफलानि कलाः । इदमस्तत्रक्रमातश्चनम् । पूतीकादिभिरातश्चनं
सोमादीनां मिषम् । तथा सत्यमेन्द्रमीत्यै दध्नाऽऽतश्चनम् ।

दध्नाऽऽतश्चनस्वोपर्यभिहोत्रार्थमवागूशेदे(ब)णातश्चनं विधत्ते—

अभिहोत्रेति । दर्शयागस्याभिहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-
पितृयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रमिति । वृत्रवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो
भीतोऽत्यन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता-आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये
योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोकाः
वितरः प्रथममिन्द्रं यस्मात्प्रलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ।
दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपदि पद्यामः । पितृणां स्वमावास्या-
यामिव पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयपपाठकेऽन्वानुवाके महता ययश्चेन
पिण्डपितृयज्ञो विहितः । नादम् । एवं तर्हि संनाय्यप्रसंगसार्थमेव वदनुवादोऽस्तु ।
तानेव स्तुतिं द्योतयितुमनावास्यानिर्वाचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पला-
शमवेशात्पतिनिवृत्त्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संपाताः परस्परमि-
दमब्रुवन्—अद्य नोऽस्माकं वसु भेष्टं धनमया वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधार-
णत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्वस्त्विति तदुच्यते—इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वसु
भेष्टं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिन्नाभात् । यस्मादेवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादमा
वसत्त्वमिति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

ऐन्द्रं दर्शयति विधिवान्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
प्रवर्तते—

अमावादिन इति । पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा
समागच्छन्तस्तदा तत्सांनाम्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्ति सांनाय्यं वैश्व-
देवमिति केषांचित्पक्षः । अथोक्तशब्दः पक्षान्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं
मिषज्यन्त एव भयमिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु
सांनाय्यमिति तस्या । तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्भूयात् ।

अथ भीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैभुष ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुत्तैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥

अत्यतिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यवाधिता ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैभुषमनुनिर्वपति ”
इति । तत्रेयं वैभुषेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिबहुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्ग-
मिति चेन्न । वाक्यस्य प्रबलत्वम् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभि-
धानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिधायैत्यणोपपत्तेः ।
तस्मादुत्ततिवाक्योदेककर्तृकत्ववाचित्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दर्शपूर्णमयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्मात्वं द्विर्दर्शसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूकर्येन्द्राग्रसंस्तुतिः ” ॥

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति
कालद्वये विहितम्, “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ” इति एकस्मि-
न्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामपि भेदः ।

(आग्रावेष्णावाद्यामविधिः)

तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । पत्पभिन्नानादाग्नेयस्यै-
कत्वे सत्येककालवाक्यमस्मानुवादत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्रागस्तु-
त्वर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकवालोऽपवादास्थायी भवति, तथाऽपि न केवलेना-
ग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः सतीचीनतरः । तस्मादेन्द्रागः कर्तव्य इति
विधेयस्तुतिः । प्रवाजवैद्यं तु कमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ

यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमुधः पूर्णमा-
सेऽनुनिवांभ्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावेवैनौ
यजते श्वःश्वोऽस्मा ईमानास वसीयो भवति
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
एताम् (१) इष्टिमपर्यन्ताग्नावैष्णवमेकादश-
कपात्तुः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते चरुं तां
पौर्णमासः सःस्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा
अभं वन्पराऽसुरा यो आतृव्यचान्तस्यात्स पौर्ण-
मासः सःस्थाप्येतामिष्टिमनु निरपेतौर्ण-
मासेनैव वर्धं आतृव्याय प्रहृत्याऽऽमावैष्णवेन
देवताश्च यज्ञं च आतृव्यस्य वृक्षे मिथुनाभ्य-
शुन्तसारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२)

सर्वं ब्रह्मे पौर्णमास्येव यजेत आतृष्यवाभा-
 मावास्याः हत्वा आतृष्यं नाऽऽप्याययति
 साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
 अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै
 ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्य-
 न्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तु एवैनमिन्द्रः
 प्रजया पशुमिस्सर्पयति दारुपाशेन जहोति न
 हि शुन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (६)
 भवत्युर्गर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव ऊर्जवास्या
 ऊर्जं पशुनव रुन्धे नागतभीर्महेन्द्रं यजेत
 अयो वै गतभीयः शुश्रुवान्गामणी राजन्य-
 स्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामति-
 यजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्रा-
 णोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सरं हि व्रतं नाति स्वा (४) एवेनं देव-
 तेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्स-
 रस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृधं जघ्नि-
 वाःसममिर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्बयति ततोऽधि-
 कामं यजेत (५) ।

(एतां तदौदुम्बरं स्वा विश्वाचं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आम्नावेष्णवादिषागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उक्ते वैमृवसांनाय्ये द्वितीयानुवाकके ॥

अथ चतुर्थ आम्नावेष्णवाद्यो वक्तव्याः ।

तवाऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रशंसाप्राह-

महावादिन इति । एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्वसहितौ यो यजते स एव दर्श-
पूर्णमासवाजी न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृवसांनाय्याभ्यां संपद्यते ।
एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो (णो) तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिष्टयन्त्रं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति । देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुधरतामसुराणां देवसमानं विजयं
दृष्ट्वा देवास्तानसुरान्वश्नापित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता अतु-
राश्च पराभूताः । अथ विधत्ते-

ओ आतुभ्ययानिति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन यजमहारः । अग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्भक्ष इत्युक्तत्वात्तदमिहविषा वैरिणो देवता यज्ञं कर्तुं च विनाश-
यति । तारस्वतयोः श्रीपुरुषदेवतात्तदीयहविर्भ्यां मिश्रणानां शृणुनां कर्णनम् ।
एतावता आतुभ्यस्य यावद्विज्ञप्तिरस्ति तत्सर्वं नाशितं भवति ।

अहुकं लूयकारेण-“ पौर्णमासीमेव यजेत आतुभ्यस्यऽऽनुवाक्यां प्रियव-
मेकमावास्यायां क्रियते ” [इति], तदेतद्विधत्ते-

पौर्णमासीमेवेति । द्वितीयानुवाके वृषपसङ्ग इदमुक्तम्-“ अग्नि वा एनं पू-
र्णमास आऽवाधास्यायां प्याययन्ति ” इति । तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन आतु-
भ्यं इत्या दर्शयागपरित्यागेन आतुभ्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंविद्यागं विधत्ते-

साकं प्रस्थायीयेनेति । दधिक्षीरपूर्णाभिधनसुभिः कुम्भीभिर्नासभाहताभिः
साकमध्वर्योः प्रस्थानं होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्वागे सोऽयं साकंप्रस्था-
यीयो यागस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महदा क्षीरव्ययेण पूर्णं हविर्होतव्यम् ।

लोके च यस्यै राज्ञे करमदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्यै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति त राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादत्रापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं तर्पयति । तद्यागः कारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—‘सांकेपस्थाधीमेन यजेत पशु-
काम इत्यभावात्प्रा विक्रियते द्वौ सावंदोहावेवं प्रातः सायं सावंदोहाभ्यां यजत-
न्ति प्रातः प्रावदोहाभ्यां सर्वेषां प्रातः’ इति ।

श्रीरभरणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेषां तत्पत्तार्कि वाराधितुं विधत्ते—

दाहपात्रेणेति । यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नाहति तस्माद्दाहपात्रेण होमः । न शत्रु जुह्वामवदानमस्ति । पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षयेन जुहुयात् । दाहविशेषं विधत्ते—

औदुम्बरमिति । मयमपाठक औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्—‘पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि मयुनक्ति तेषां जुहुवत्क-
ल्पः’ इति । भावयः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन इतिरथैव कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुहन्त(त)मनु जुहति स्विष्टकृद्ब्रह्मण्य न विश्वस्ये’ इति च ।

अधिकारिभेदेन सांनाय्यस्य देवताभ्यवस्थां विधत्ते—

सामतन्त्रीरिति । शुभ्रवाग्वेद्व्यामिश्रः । वेदत्रयस्य च श्रीरभस्यात्तत्पत्तिः प्राप्ताभीभवति । श्रीरूपत्वं चैवामान्नायवे—‘अहे सुष्मिन् य मन्वं मे गोपाय । यमृ-
मस्तयिविडा विदुः । अचः सामानि यजूरपि । सा हि श्रीरभृता तवाम्’ इति । ब्रामाभ्यक्षी आमणीः । राज्ञः पुत्रो राज्यन्यः । तयोः माप्यभीकृतं मसिद्धम् । तेषामेव अयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवताभक्तिं कल्पयते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकी-
यदेवतायाः अभ्युतः सत्परकीयां देवतां न प्राप्नोति । तदेवताशरणेन पापीयान्द-
रिष्य भवति । अगतभियः सर्वदेन्दुप्राप्तौ विशेषं विधत्ते—

संवरसरमिति । संवरसरमतिक्रम्य यस्याद्भवं नानुष्ठेयं भवति तस्मादगतभीः संवरसरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताभ्यस्मिन्संवरसर इज्यमाना सर्वो भूष्यर्थं यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं जनवत्तरो भवति ।

(अत्राद्यैः प्रविशन्ति विधिः)

अगताभिः कर्मविधिं विधत्ते—

संवत्सरस्येति । अतः पाठकोऽस्मिन् हेन्रयामाधिकारसन्निवारकपापत्वं नृपं संव-
त्सरेऽनुष्ठानेन हृतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं मतं पापयति ।

अतपतेहेतुर्धर्मगताभिः इन्द्रमहेन्द्रयोरेच्छिकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र पीपीता ।

तृतीयः प्रश्नः पञ्चमपादे चित्तिवत्—

‘ आक्रमन्सह कुम्भीमिरस्मिञ्छेवक्रिया न वा ।

जुहुवाऽवदानात्पकृताविष शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीर्धुं शेषात्तत्तद्वेः साकंपस्याव (२५) कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं (२६) कार्यैर्धनीषे सुखमदानतः ॥

‘ साकंपस्यावीचेक यजेत पशुकामः ’ इति किञ्चित् कर्मणि भूयते— ‘ तह-
कुम्भीमिरभिक्रमन् ’ इति । तत्र चतसृभिर्वधिष्यः कुम्भीभिः सहाऽऽहवर्नीयदेशोऽ-
धिकमणमात्रं भूतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः भूतः । तथा सत्यस्य कर्मणः
सामान्यविकृतित्वाज्जुहुवा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदा-
दिकं सामान्यशेषेणैव कर्तव्यमिति प्राप्ते इमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सां-
नार्यै इव जुहुवाऽवदानाभावात् । अग्नीषे सुचौ प्रदाय तद् कुम्भीमिरभिक्राम-
भित्युक्तत्वाज्जुहुपभूतोः प्रतत्त्वादिमिकमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिष्य-
सोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतहविःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्म
कार्यम् ॥

इति श्रीयस्त्यायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ क. य. ड. च. ‘सर्वं मं’ । २ स. ‘यस्ति शेषः’ । ३ स. ‘यमागनीध्रिः’ । ४ क.
य. ड. च. ‘मस्तिष्ठम्य प्रदा’ । ५ क. य. ड. च. ‘मन्तीति’ । स. ‘मञ्जुहोतीति’ । ६
क. य. ड. च. ‘जुहुवाः कु’ । ७ स. ‘व्यवज्जुह्वा तद्वत्’ । ८ स. ‘वका’ ।

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमपण्डके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
 पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्प-
 रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
 सोमयाज्येष सं नयेत्पयो वै सोमः पर्यः सां-
 नाध्वं पर्यसैव पर्य आत्मन्धत्ते वि वा एतं
 प्रजया पशुमिरर्धयति वर्षयत्यस्य आर्तृध्वं
 वस्य हविर्भिरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्यु-
 देति त्रेधा तण्डुलान्धि यजेये मध्वमाः स्यु-
 स्नानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याथ
 स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चक्रं येऽणि-
 ष्ठास्तान्निष्णावे शिपिविधाय शूते चरुमजिरे-
 वास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
 यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशु-
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पू-
 र्व्या संप्रति यजेतोत्तरया छन्वदकुर्या-
 यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्व्या छन्व-
 दकुर्याभिष्टिभवंति न यज्ञस्तदनु हतिमु-
 र्व्यपगल्मो जायत एकामेष यजेत प्रगल्मोऽ-
 स्थ जायतेऽनाहत्य तद्वदे एव यजेत यज्ञमुस-
 मेव पूर्व्याऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव

(अम्मुदयेष्ट्यावीहिन्नयविभिः)

पूर्वयाऽवकृन्धः इन्द्रियमुत्तस्या देवलोकमेव
 (३) पूर्वयाऽमिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
 भूयसो यज्ञक्रतूनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्य-
 मयेजानं पश्वाश्चन्द्रमा अम्मुदस्यास्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्ध्रकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो
 यजेत पूर्णमासे सं संयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षा-
 याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां
 सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसृतस्तेषां मैत्रावरुणी
 वशाऽमावास्यायामनुवन्ध्या यत् (४) पूर्वे-
 सुर्यजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकसोति
 सदोहाविधाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव
 सुत्या सं पादयति स एतमर्धमासं संधुमादौ
 देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षायाऽ-
 मावास्यायां यजते येषासौ देवाणीं वशानु-
 वन्ध्या सो एवैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
 रोहति य एषा यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
 यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति यद्यवविध्यति पापीयानभवति यदि
 नावविध्यति सदृश्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
 यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञस्ताजकपुण्यो वा भवति
 प्र वा मीयते तस्यैतद्वर्तं नानृतं वदेन्न मास्त-
 मश्रीयाञ्च क्षियमुपेयाञ्चास्य पल्पूलनेन वासः

पत्न्युलबेमुरेतादि देवाः सर्वे न कुर्वन्ति(४) ॥

(चन्द्रमा ह वै देवलोकमेव यजहं पत्न्युलबेयुः कर्त्तुम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्ततीयसंहितायां द्वितीयपादके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

दिवा चतुर्थे पुमेदाह्नोक्तं तान्नाम्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽग्न्युदयेष्ट्यादयो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्तान्नाम्याधिकारिणं विविनक्ति-

नासोमयाजीति । सोमयागात्परा दर्शयागी तान्नाम्यं नानुविष्टेत् । असो-
मयाजिनः पर्याज्जागतमयातम् । सोमस्थौषधिरसत्वेन तदभावे सत्योषधिरसविशे-
षस्य पयसः क्षुरारममयात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तस्मै परिपोष एव
वस्कर एव सत्यमुषं करोत्यम्याप्यं करोति । अपि च बह्वनौ सिध्यमानं तस्ता-
नाम्यमन्याम्यात्वात्परेव सिध्यते विनाश्वत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् ।
न चास्पेतरसत्यप्याज्जातं, सोमस्थौषधिरसत्वेन पयोत्पत्वात् । तान्नाम्यमपि
यथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमत्त्वेण पयसा सह तान्नाम्यत्त्वं पय आत्मनि
धारयति । अग्न्युदयोर्हि विधत्ते-

वि धा पत्नमिति । चतुर्दश्याममावास्यायेवमिति आन्त्या ऋदिहानो रागावेव
हवीषि विधिषेत् । तथा च श्रापन्तरेमान्नायते-यदि विभीषादमि मोदेष्यतीति
महारात्रे हवीषि निर्वपेत्कलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरावञ्चनस्य
मिदृशार्धं न यदुदियासैन्नाऽऽहञ्च्य प्रचरेत्तर्हि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भो-
जयेत् । इति । अन्तर्यः-यदि चतुर्दश्यां यावदग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्या आन्त्या
वर्तमानपाकस्य ताम्रं दुग्धं दध्यर्थमावञ्चनं विधाय पश्चात्तथौ संदिहानो मां प्रति
चन्द्रोऽग्न्युदेष्यतीति भीतो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवीषि निरुप्य कलीकरणार्थं वि-

(अम्बुद्वेष्ट्यादीहिनयविधिः)

घातः तादृशोऽस्तण्डुलेभुक्तश्चन्द्रोदयं प्रवीक्षेत् । तत्पुत्रांतश्चनेन निष्पन्नस्य दन्तोऽर्ध-
मुत्तस्त्वां रात्रौ पुनरातश्चनार्थमवस्थापयेत् । इतस्त्वर्धं न प्रपणवस्थापयेत्, किंतु
तण्डुलेः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रवीक्षेत् । यदि चन्द्रोऽभ्युदिषाज्जगत्
प्रथमवस्थापितेनैव परेणुर्गुल्फाभाकरस्यायां रात्रौ सायंदोहमावस्थ्य निष्पन्नैत
दन्तः प्रतिपदि मातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदिषाज्जगत् तण्डुलेऽर्धमात्रेण स
दर्शकर्म निष्पाद्य प्रथमवस्थापिताभ्यान्तरेण मातस्यान्त्येकमेदिषि । एवं स्थिते यदि
मस्य कृष्णमातरस्य रात्रावेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुद्धं निराकृतं भवति ।
ततः फलीकृतमण्डपश्चक्रमाः पूर्वस्थां दिशि अम्बुदेति । चन्द्र एतं कृष्णमात्रं यजन्ता
पशुमिध व्यर्धयत्येवास्य आतृष्य च व्यर्धयति । अतोऽम्बुदयं निमिषीकृष्येत्तण्डु-
लाभ्यम्बुमस्यविष्टाभिः कृत्स्नैस्तेषां भिक्षांस्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च
दावादिगुण्यक्ताभ्यां देवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यत्तु कं सूत्रकारेण—‘ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्याये यजेत यः कामयेत्तर्जुणा-
मित्युक्त्वाऽहोर्कामेव यजेत’ इति । अस्वायमर्थः—‘तौर्णमास्यामन्वाधाय पञ्चिपदि
तौर्णमासभागं कृत्वा तदानीमेवान्वाधाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमासभागं कुर्यात् ।
एवममावास्यायावपि । सेयमुखिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तमितां सुम-
नामिष्टिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विभज्य विधातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वस्तं
विधत्ते—

न द्वे यजेतेति । सिद्धान्तिका यदुच्यते द्वे यजेतेति तदा यत्तु । तमितां
पूर्वमा पौर्णमास्या सेयति यजेत सम्पगनुविधेत्तदानीमुरारया छम्बदुर्गात् । तन्-
न्तरा सम्पगनुविधा तदा पूर्वदेवधर्मम् । तथा सति क्षिरनुविधा सेयमिति निमित्तं
वक्तुं न शक्यते, इहापिधिकावृत्तेराविहितत्वात् । ताभ्यमितोमाद्विषयं इति वक्तुं
शक्यते अधिकप्रयोगे सत्यपि भावः सप्तमादीनामभावात् । अथ सप्तमस्यैव सप्तम-
हाता यजमानः सभायां हीतमुत्सी भवति । तैः पृष्ठः सप्तधरं वक्तुं न शक्यते
भवेत् । तस्मादधिकाम्बावृत्तिं परित्यज्यैकामेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत् ।
तथा सप्तमस्य यजमानस्य पृष्ठोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते । किमु वक्तव्यमत्रादि ।
यमितं पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते—

(अम्युत्पद्येष्ट्यादीष्टिप्रयत्तिः)

अनादृत्येति । एकामेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्पन्ननुष्ठितया यज्ञमुख्यरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजनयथेति प्रयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्पन्ननुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजनयथेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैयर्थ्यम् नापीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य पौड्यज्ञत्वात् । अत्र एतदनुष्ठानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञकतृनुपैति । किंचाद्य द्वितीयायामिष्टवन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्मैयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । यमिष्टुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समुत्थिर्न भवति ।

यद्येवं सुमना तमेष्टिर्दशपूर्णमासयोगुणविक्रितस्थैवान्यां गुणविक्रितीं विधत्ते— द्वाक्षायाणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूचकारेण स्पष्टीकृतम्—‘ द्वाक्षायाणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्या यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्थां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्युसरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्राक्ष एकादशकपालः पूर्वस्थां अमावास्यामाग्नेयोऽष्टाकपालो भैवावरुणामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ’ इति ।

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां वैकैकं विधत्ते—

पूर्णमासे समिति । तत्रैन्द्रं दधित्वं यवुसरस्मिन्पौर्णमासे सान्नाय्यं तत्प्रशंसति— पूर्णमासे वा इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽभिवृत्तो भवति । पयो वै सोमः पयः सान्नाय्यमित्युक्त्वात् । तेषां देवानां पौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तमर्धमासं चैरन्तर्येण सोमः प्रकर्णेण सुतो भवति । मसिदिनपनुष्ठिताभिः सोमविलदिभिर्वा प्रीतिः सा तेन सान्नाय्येन संपद्यत इत्यर्थः । अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामिक्षां प्रशंसति—

तेषां भैवावरुणीति । येऽममावास्यायामनुष्ठिता भैवावरुणामिक्षा सा तेषां देवानां वशाऽनुवन्ध्यां संपद्यते । तत्कथयति तदुच्यते—पूर्वेषुः शुक्रपति-पदि यजत इति यत्नेन सौपिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुनरेव वरसानपाकरोतीति यत्नेन सदोहविधाने ‘द्वौ षण्डपौ संपादितवन्भवति ।

(अम्बुवयेष्ट्यादीष्टिनमविधिः)

द्वितीयायां प्रातरामेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्नेन देवैरिष्ट्यभाणां सत्त्वविव
संवादितावान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः
सधमादं सहर्षोयेतं सोमं पतिवान्भवति । तस्मादाग्नेषादूर्ध्वं तस्मिन्दितीयाभावास्था-
कर्मणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यस्तौ एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा
संपद्यते । काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थ एव या वशाऽ-
नूचन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं प्रशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिनाच्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां
यज्ञमभ्यारोहति सम्पगनुतिष्ठति एव साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति मा-
प्नोति । बहुकालं (ल) व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
प्राप्य च यथा लोके भेषान्राजामात्यादिरुत्तमं पश्यन्ध्यास्तुः स्वकीयभृत्यामाम्ने
भवेदं भोगसाधनमानयेति पुनः पुनः कायमये तथाऽयं यजमान आवृत्तयाजी
पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ।

पूर्वं स्वर्गकामस्थायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्तायस्य स एवोच्यते—

यद्यवविध्यतीति । अम्बेषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति किञ्चिदैकल्यं करोति
तदानीं पापीयान्भवति, अम्बयजमानापेक्षयाऽतिनिकृष्टो भवति । यदि नाववि-
ध्यति वैकल्यं न करोति तदानीमग्न्यैः सदृङ्गसमान एव भवति न तु तेभ्य आधि-
क्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्ताय एतेन दाक्षायणयज्ञेन
यजेत । यस्मादेव यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चातितीक्ष्णस्तस्मादेतदनुष्ठाप्य तावन्नुप्यो
भवति तदानीमेवेतरेभ्यो व्यावृत्तएव भवति । एतद्विरोधी तत्प्रत्यक्षमीयव
एव । अथवा यजमान एव सम्पगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यप्राप्तमीयते वा ।

अतो वैकल्यपरिहाराय अतविशेषाविधत्ते—तस्यैतद्व्यतमिति ।

वत्पूजनं वत्सशुद्धिसाधनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्मादेवाऽ
पूषा वत्सस्त्वर्गमभूतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षाय-
णयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च सूत्रकार-
आह—“(दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत,
एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा)संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः” इति ।

* अनुष्ठितान्तर्गतग्रन्थस्थाने स. पुस्तके ‘सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन दर्शपू-
र्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा’ इति पाठान्तरम् ।

१६. व. च. ‘उच्यते’ पु. १२ क. घ. ड. च. ‘धनं मद्रकादि १६ व. प्रक्रमो १६ स. च. ‘तेन ।

अत्र पीमांसा ।

पञ्चाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्--

“हविरम्बुदेवे दर्शोऽस्कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा ब्रह्ममन्याभ्य उच्यन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते--‘यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अम्बुदेति त्रेधा तण्डु-
लान्निभज्ये मध्यमाः स्युस्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्ता-
निन्मम प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्दिष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुम्’ इति ।
अयमर्थः--दर्शभान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुतं भवति । ततः प्रत्युषे पूर्वस्यां
दिशि चन्द्रमा अम्बुदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अस्त्रिण्डिता
ईषत्समिद्धा अतिसूक्ष्मकणाद्येति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टे-
भ्योऽग्न्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रकान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः कालाप-
राधप्रायाश्चितार्थं मध्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं पाप-
विधिः कृत्वा परेद्युर्नुष्ठेयमिति प्राप्ते भूमः । हविर्निरुतमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत्त-
रित्यग्न्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतागमौ प्रसज्येयात्ताम् । अतस्तस्मि-
न्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शोऽसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽन्य-
विधीयते । तण्डुलोपलब्धितं यद्विदं धिरूपं त्रीहिरूपं च पूर्वद्युर्निरुतं तज्जविः
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नौ रन्द्वाच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते,
न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य प्राप्ति-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
तास्त्यक्त्वा दानृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो ब्रह्मचादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुतं हविः प्रवातव्य-
म् । नमु मतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शो । तथोऽपि दर्शभान्त्याऽपि चतुर्दश्यां
निर्वापामानान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । इहोत्ते इत्यष्टका-
स्तीनत्वेनार्थसिद्धेः (जे) पूर्वद्युर्दोहनातश्चने, तदभिप्रायेण निरुप्ताभित्युच्यते । यदा
त्रीहिनर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते--‘यदि विभीषादमि मोदेभ्यः-

(अग्न्युदयेष्ट्यादीष्टिप्रयविधिः)

तीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् इति । अयमर्थः—आन्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽग्नि-
स्वभिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदयेत्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने म-
हारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुपस्थैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्य-
त्याप्तं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारमेव उपदिश्यते । ततो दर्श-
स्येवार्थं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोग-
नुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उकेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुपेत्यविवक्षया ” ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये तत्रि कर्तव्या । निरुपेत् हवि-
रभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वा-
पस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हवि-
र्निरुपमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सप्तविहितकाले कर्मो-
पक्रममाशेषेणैवमिष्टिः कर्तव्या । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

■ प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्निः ।

तण्डुलोकेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ॥

निर्वापात्प्राग्भवा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राक-
ृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः । तण्डुलान्विमणेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं
प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु ग्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृताग्न्या-
दिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः
कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपपत्तो-
रतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु ग्रीहीणामपि हविर्भूत्वेन
प्राकृतदेवतान्तरसंयन्धमपनीय देवतान्तरसंयन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वापेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

■ प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये त्रिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तु पूर्णा वा निर्वपेदिह ॥

(अभ्युदयेष्टयादीष्टित्रयविधिः)

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुद्धे सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टिप्रवृत्तपोऽव-
शिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वहव्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः
पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यकभावोऽप्य-
भ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ता-
धीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवता-
स्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कस्य न पदार्थाधीनः ।
ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृती-
भ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राखान्तः ।

तत्रैवान्वयिन्द्रितम्—

“ सेष्टिः सांनायिपनो वा स्यादन्यस्यापि दधिभुतेः ।

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्यः स्यादेवमात्रविधानतः ॥

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधस्थरुं शूते चरु-
मिति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सांनायिपन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति
चेन्मैवम् । अमाप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं
भिद्येत । ततस्तण्डुलवत्पान्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावादुदके चरुज-
णसंभवाच्च सांनायिपदन्त्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शूते चरुं दधनि चरुमिति शृतदधिनी आम्नाम्येते । तयोः
प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पन्ननादिधर्मसंस्कृता आपः
प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्त्वेन पदानार्थ-
मुत्पन्ने । ततः साम्याभावाज्जोत्पन्नादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थ-
मुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः समानत्वाच्चर्माः सन्ति ।

(अभ्युदयेच्छादीष्टिप्रयविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यद्वाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शदौ कलसिख्ये ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽव संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्यारूपो न नाम तत् ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति ।

तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचित्तोके प्रसिद्धयभावादज्जिज्ञादिवद्यजित्तामाना-
धिकरण्येन कर्मनामत्वादथैव ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविधिरिति चेत् ।
दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनादात्म्यशेषाच्चावगम्यते ।
तथा हि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् ।
दक्ष उत्ताही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दा-
क्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षा-
यणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये ” इत्यादिवाक्य-
शेषाऽवगम्यते । ततो दध्यादिवीथिसिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासमोः प्रकृतयोरयं स्वर्गक-
लसिद्धयर्थमावृत्त्यारूपस्य गुणस्य विधिर्न तज्जिज्ञादिवत्कर्मनामवेयम् । एवं साकं-
प्रस्थाधीनेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि ब्रह्मणम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ
संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थापस्त्युक्तौ बागः
साकंप्रस्थापीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुकलाय साकंप्रस्थावात्मनो
गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेष पुंघर्मो वाऽनुवादगीः ।

सक्रतौ पुंस्ति शुखे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंस्कृत्योः भ्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

माऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः कृतावेव प्रयोजवत् ।

स्मार्तौकनियमादन्धः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषवर्गत्वेनार्थं पवि-
र्यो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंघर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरु-
षवर्गत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्येतदास्मात् तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्णमासीविधिः)

स्थानेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यस्ये सति सकृत्त्वर्थ-
स्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते ।
अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं भूयमस्तु । तस्मा-
त्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य बाधरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । तस्यैतद्वाक्यं
भूयमस्तु । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रौणयनभारम्याऽऽमरणं पुरुषस्याभूतं प्रति-
षेधेति । तन्मध्यमातिस्थाकृतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्ययं
प्रतिषेधो न विधीयते, किंतूनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन आव-
माऽभिधीयते । कर्ता तु तद्विनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रवणभाषात्केवलेन
प्रकरणेन ययानादिवदारादुपकारकः कृतावेव निविशते । न च तथापि विधी-
यते, किंतु सार्वभिकस्य निषेधस्य कृतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः
पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेभ्याभूतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोग-
स्तस्मादन्यकत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विषयतिक्रमे कर्तोरेव
त्रैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थ-
निष्पत्तिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु कर्तोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्त-
मिव विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे लृष्णयजुर्वेदी-

यत्तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एष वै दे॒वर॒थो यद्दर्श॑पूर्णमा॒सौ यो दर्श॑पूर्ण-
मा॒सावि॑ष्ट्वा सोम॑ेन य॒जते॒ रथ॑स्पष्ट ए॒वाव॑साने
क॑रे दे॒वाना॑म॒धवं॒ स्य॑रये॒तानि॒ वा अ॒ङ्गाप॑रु॒न्वि

(दशपूर्णमासयोः सोमयामेन सह पौर्वापर्यविधिः)

संवत्सरस्य यदंशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दंश-
पूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरुष्येव संवत्सरस्य प्रति-
दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यदंशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दंशपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां
विकान्तिर्यदंशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दंशपूर्ण-
मासौ यजते देवानामेव विकान्तिमनु वि-
ज्जमत एष वै देवयानः पन्था यदंशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दंशपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तस्मात् समारोहयेतौ वै देवानां हरी
यदंशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दंशपूर्णमासौ
यजते यावेव देवानां हरी ताभ्याम् (२)
एवैभ्यो हृष्यं ब्रह्मयेतद्वै देवानामास्यं यदंशपू-
र्णमासौ य एवं विद्वान्दंशपूर्णमासौ यजते
साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्येष वै हविर्धानी
यो दंशपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति
यजते दशपूर्णमासावहरहहविर्धानिना स्मृतौ
य एवं विद्वान्दंशपूर्णमासौ यजते हविर्धान्य-
स्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति देवा
वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दंशपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पुतौ मेध्यौ यदंशपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दंशपूर्णमासौ यजते
पुतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां
च दौर्णमास्यां च क्षियमुपेयायदुपेयाधिरि-

(वर्णपूर्णमासयोः सोमयामेन सह गौर्वापर्यविधिः)

न्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्र्यः
 पक्षस्य आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
 मासीं च नोपैत् (४) ते एनमभि समनस्येतां
 तं यक्ष्म आर्छद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्वाज-
 यक्ष्मस्य जन्म यस्यापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य
 यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेर्यस्य य एवमेतेषां
 यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दति
 स एते एव नमस्यध्रुपाधावन्ते अङ्गतां वरं वृणा-
 वहा आवं देवानां भागधे असाव (५)
 आवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मोत्सदृशी-
 माः रात्रीणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
 देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा
 अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
 क्षुधमन्नन्तस्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
 पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्माद्दहरहर्मनुष्या
 अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
 पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
 गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृ-
 ब्यम् (६) ॥

(एवमिति ताभ्यामहरिदसाव कलः सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयामेन सह पौर्वापर्यविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभ्युदयेष्टयाद्यास्तिस्र इष्टम ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयामेन सह पौर्वापर्यं विचत्ते—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । यथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकप्रवाणादिषु क्षणेषु मार्गो विस्फोटो भवति, अयमस्य यामस्य मार्ग इति सुखेनाभ्यवसातुं शक्यते । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संबन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाभ्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमभ्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिष्टिप्रकृतिवात्तयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीयाद्याः साङ्गनाः सुखेनानुष्ठानं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे ईक्षणीयादिकर्मस्वरूपमावस्योपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठानं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्बहुधा प्रशस्यते ।

तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि भणिवन्धकूर्परकक्षादिसंविह्वपाणि पल्लवि पर्वणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश शौर्षाण्यः पल्लवि, तद्वदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं पतिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ।

अथ षष्ठ्यष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अयेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शास्त्रान्तरे भुवत्वाभ्युदयहेतुत्वमप्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ।

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वा इति । एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताम्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

१ च. 'मेन त' । २ क. घ. ङ. च. 'भवे प्र' । ३ क. घ. ङ. 'येन्द्र प' । ४ 'येन्द्र प' । ५ क. घ. ङ. च. 'महेतुत्व' । ६ क. घ. ङ. च. 'गत्वे' ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्णोपर्ययविधिः)

एतद्दे देवानामिति । साक्षाद्वयवधानमन्तरेणैव यथा मासणाम् दत्तमन्त्रं
पामहस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वञ्चेत्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसंपादनेन
त्वौति—

एष वा इति । हवींषि सोमग्रहरूपाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे
तदिह हविर्धानं तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोम-
याजित्वं कथमित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रविदिमं ताम्र-
मातरनुतिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजेते । तदुभयानुष्ठानेन हवि-
र्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुचो भवति । सोमामिषवणे वा प्रीतिः
सा देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरमाविनि सोम-
मेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण
दर्शितः—“अथैकेषामग्नीनाधाय हस्तावबानिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं कृत्वा दर्श-
पूर्णमासावारमते ताम्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्व-
मन्यामि कर्षाणि कुरुते = इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमग्राम-
विषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ
यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यद्विद्यते तत्सर्वं
बर्हिष्यं दत्तं भवति ।

स्वल्पेऽपि कर्षणयधिकर्षणसंपादनवेदनेन कलत्राधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे मन्त्रा-
पतिर्वाज्ञानसूत्रजतेत्यनुवाजे प्रवर्जिता । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधि-
मर्थवादेनोच्यति—

देवा वा इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावर्हतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवा
न लेभिरे । एतौ विचार्य दर्शपूर्णमासावभावास्थां पौर्णमासीं च दिनद्वयमपुनश्चो-
चितवन्तः । यज्ञियत्वे निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव हरयते चन्द्रमास्तु
न हरयते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण तद्देव
दत्तस्य चन्द्रमसो वृष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनादर्शनामाङ्गि-
तस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं हरयते सा पौर्णमासी ।
सा चन्द्रमस्तः पूर्तः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदाविषु चतुर्दश्य-

(होत्रविशेषा साभिधेनीव्याख्याम्)

न्तासु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः । अतस्तथोः कर्मणोयोग्या न भवन्ति । तस्मात्साधयेतादुक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोभितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्म-
परः । यस्त्वेवं तिथयोः शब्दि विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोभितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव पाप्म कृतवान्भवति । तस्मात्तथोस्तिथयोः कुर्यादिति तात्-
पर्यः । पसङ्गान्पुरुषार्थं कंचिन्निर्गमं विधत्ते—

नामावास्यामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथयोर्गणितत्वमाख्यायिकया पप्रच्छयति—
सोमस्य वा इति । अर्चमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, छण्यपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापूर्वमासमाचनेन सोममभिसमनस्तेतामाभिमुख्येन संयोगाय गृहीतवत्तौ । बलात्कारेण मुख्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्राप्तवान् । एतच्च प्रजापतेस्तपस्विंश्चाद्दुहितर इत्येव व्याख्यातं तथैव व्याख्ये-
यम् । आवागुमे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवधोरभिभित्थाग्न्या-
वयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भागं धारयित्वा पश्यन्त्यन्ति ।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति—

भूतानि क्षुधमिति । भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पशूना-
माद्याः । तेषां फलग्रहणमेव क्षुधिवारणरूपां वृत्तिं सूचयति । एवं क्षुधो इननं
यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवा वै नर्चि न यजुष्यश्चयन्त ते सामंमे-
वाभ्ययन्त हि करोति सामैवाकहि करोति
यत्रैव देवा अभ्ययन्त तत एवेनाग्नं यजुर्हि

(हौत्रविवक्षया सामिवेमीत्यास्थानम्)

करोति वाच एवैष योगो हि करोति प्रजा एव
 तद्यजमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह ग्रिह-
 चर्मा यज्ञस्यैव तद्वर्त्म (१) न ह्यत्यग्रश्च-
 साय संततमन्वाह प्राणानामन्वाद्येस्य संतत्या
 अथो रक्षसामपहत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वाह
 राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि
 जयति त्रिविं गृह्णाति त्रयं इमे लोका इमानेव
 लोकानभि जयति बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्ह-
 तो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
 प्र वः (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्याम
 न्वाह यज्ञो वै प्राजापतिर्यज्ञमेव प्राजापतिमा
 रमते प्र वो वाजा इत्यन्वाहाञं वै वाजोऽर्धमे-
 वायं रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
 चीनश्चेतो धीयतेऽस आ याहि धीतय
 इत्याह तस्मात्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
 वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
 मासा अभिर्धवो देवा हविष्मन्तो गौर्धुताची
 यज्ञो देवाजिगाति यजमानः सुअयुरिदमसीव-
 मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
 येत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति

(होत्रविधेयः सामिधेनीव्याख्यानम्)

तस्यानुष्याम् आ याहि वीतय इति संततमु-
त्तरमर्धचमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
दाधार सर्वभायुरेति यो वा अरन्ति२ सामि-
धेनीनां वेदारत्नादेव आतृष्यं कुरुतेऽर्धचीं सं
दधात्येव वा अरन्तिः सामिधेनीनां य एवं
वेदारत्नादेव आतृष्यं कुरुत ऋषेऋषेर्वा एता
निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः रुः
प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नधर्चो
सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता
अवरुद्धाः सवमिाशिषं दुहे (५) ॥

(यत्तै वीं जायन्ते य वो वाजा लभेत दधाति सं दधं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अनुवाकैः षड्भिरेवैराध्ववमुदीरितम् ।

अथोत्तरानुवाकैर्होत्रं दिवक्षुरस्मिन्सप्तमेऽनुवाके तदनन्तरभाष्यहमे च सामि-
धेनीपन्था व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समा-
धाताः ।

कल्पः (लो) पुरस्तात्सामिधेनीनां होतृत्पुण्यकम्पात्तराऽऽहवनीयमुत्करं च
प्रदीपानं गच्छज्जपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति वेति
पञ्चान्तरमुक्तम् । तत्पाठस्तु—

‘सत्यं प्रपद्ये । कृतं प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातीं प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विवन्तं प्रातुव्यमवकामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वर्षं द्विष्यः । भूर्भुवः सुवः । द्विम् ’ [जा० का० ३ प्र० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतामिदं कर्म प्रपद्ये मारमे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्तयमानमप्युतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतं त्वहेतुभूतामिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्स्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापतिशरीरमिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिर्नयः । अहं होता पञ्चदशस्तोमस्तद्वशेन वज्ररूपेणा-नेन कर्मणा द्विवन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं यथं मनसा द्विष्यस्तमुभयविधमवकामामीति पूर्वशान्वयः । भूर्भुवः सुवरित्ये-वजापको लोकास्तान्हिनोमि प्रीक्षयामित्यर्थः ।

कल्पः—‘व्याहृतस्त्विवा त्रिरभिर्हिकृत्यानवानमभिर्हिकाराहचमुपसंद्धानि य वो वाजा अभिधव इत्येकादशेमाः सामिषेन्यः’ इति ।

अनवानमनुष्णवत्तन् । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

‘य वो वाजा अभिधवः । हविष्मन्तो घृताभ्या । देवाञ्जिगाति शुक्नयुः ’ । [जा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे देवा यो युष्मदीया कृत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा यमनशीला माता अभिधवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणीशरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्माओ देवाश्च घृताभ्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्ता-मित्यभ्याहारः । किंचायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु । यजमानस्य शुक्नयुः शुक्लेच्छुभंवतु । यदेतदुक्तं विर्हि करोतीति तदेतद्विधत्ते—देवा वै नर्चीति ।

देवाः पूर्वमुषि नाभयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किंतु सा-मन्येव संतुष्टाः । ततो हिमितिशब्दमुच्चारयत् । तेन सामैव कृतं भवति । पञ्चक-त्वः संतुष्टत्वा वा साम्न आदौ हिकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमितिशब्दस्य त्रिकुच्चारणमभिषेत्तु विचारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यत्रैव देवा अश्रयन्त यत्रैव

(होमविनश्या सामिधेनीष्याख्यानम्)

सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव ताम्न एनान्देवान्प्रयुञ्जे होता हि कुर्वन्प्रकर्षेण तोक्ष्यतीत्यर्थः । प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया कम्पूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां सामिधेनीर्नामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामिति । “म वो वाजा अभिद्यवः” इत्येषा प्रथमा । “आ जुहोव दुवस्यव” इति वा “त्वं वरुण उत मित्र” इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा । तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरम्भासेन यज्ञस्य नर्समन्तभागान्नस्यति बध्नाति । यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा मीहीन्वोदुकापोऽस्तद्वयं बध्नाति तद्वद् । तच्च बन्धनं संतनराहित्याय भवति ।

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्थोत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्थ च परस्परविश्लेषं विधत्ते—

संततमन्वोहेति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोग्य-
वस्तुसंतत्यै च संपद्यते । किंच राक्षसाः आसनिरोधेनापहृता भवन्ति ।

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

रार्थतरीमिति । कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे “म वो वाजाः” इत्येतस्यामृचि रथंतरसाम्नो गीतत्वादियं रार्थतरी । रथंतरसामयुक्तेन कर्मणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य रार्थतरत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“तृतीयां सामिधेनीं त्रिविंशद्वहणाति” इति, तदेताद्विधत्ते—

त्रिविंशद्वहणातीति । तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सक्लवि-
ग्रहः कार्यः । अर्धर्धे द्वितीयो विग्रहः । तत उत्तरार्ध उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्ध-
च संयोग्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयणो भवति ।

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बाह्वतीमुत्तमामिति । य(अ)स्यामृचि बृहच्छोषा यविष्ठयेतिशब्दस्य क्षु-
माणत्वादियं बाह्वती । सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा । तथा
सामुत्तमामन्त्राहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वा-
त्स्वर्गलोकस्य बाह्वतात्वम् ।

पथमावाप्तुं देवतादिविशेषाभिष्वक्त्यभावं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति
तेषामनिरुक्ता । प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इयं
प्रजापत्या । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः । तस्मात्प्रजापत्यमन्त्रस्य
प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति ।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्पापनिं प्रमुक्ते रेतोव-
र्तिनि योषिच्छरीरेऽश्नति गच्छतीति भाषीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये
स्थाप्यते ।

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—

अथ आ याहीति । यस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः
मजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इति । वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैवादिमाता
वाधाः । इदमेव मासणवाक्यं हवि निषाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

तदर्थानभिधाय मन्त्रवाक्यार्थमाह—

इदमस्तीति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्रे त्वमिदं मासानां स्वरूपमस्ति,
अर्धमासानां स्वरूपमस्ति, देवानां स्वरूपमस्तीत्येव तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण
मन्त्रस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाभिस्वरूपं तेषादितवान्भवति ।

मधुकं 'संसतमन्वाह प्राणानामेन्द्राद्यस्य संतत्यै' इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि
विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति—अयं यज-
मानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्माप्तये प्रथमा
सामिधेनीं सर्वामनुष्य विच्छेदमकृतवोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धचंद्रमुपक्रमेत । तेन ताव-
त्त्वेनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापाणवायुं पुनरभ्यन्तरा
गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ।

(होत्रविश्वस्या सामिधेनीव्याख्यानम्)

तदेव सातत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरत्तिमिति । कूर्परमारभ्य प्रसारितकानिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो इत्य-
मागोऽस्ति । न च तस्यारम्भेऽप्ये विच्छेदोऽस्ति तद्वदुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये
सातत्यमरत्तित्वेनोपचर्यते । यो होता तदिदं सातत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति त होता
आतृष्यं यजमानस्यारत्तौ स्थापयति । चतुररत्तिपरिमितस्य पुरुषस्यारत्तिमात्रपरि-
मितौ बालो यथा नीचो भवति तद्वदुभयं कुरुते इत्यर्थः । य एवं वेदोती पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ।

तदेव सातत्यं विपक्षबोधकोपन्यासपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

अग्नेर्ऋषेर्वा इति । ऋषिर्ऋग्विद्यस्य ब्रह्मा । तद्वत् ऋषेरेकेकां सामिधे-
नीमीभरानुबहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निमित्तवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“युगान्तेऽन्नाह्निताग्नेर्ऋतहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसाः पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभवा ॥” इति ।

तथा सति भिन्नेभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेयुरतर्जनी
यजमानस्य यजया पशुभिरताः सामिधेन्यो वित्तिष्ठेरभियुक्तास्तित्थेभ्यः यजापशुस्त-
सृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्प्राग्द्वाराय पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धेभुनक्तव्याः
सामिधेन्याः पूर्वार्धे च सेदध्यान् । तथा सत्येताः सामिधेनीः संघोषितवानेव
भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धेभ्यो संघातव्याविति शङ्कनीयम् ।
तयोरैकैर्निप्रवर्तितत्वेन होतृमयुक्तसंघानमन्तरेणापि स्वस्वपतेः वियोगाभावान् । यथो-
क्तीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वासां शिषं दुहन्ति संपादयन्ति ।

अथ भीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“विरत्रे किमुचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

सत्तिष्ठन्त्याज तत्प्रातिपादिकमबलवतः ॥”

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—“विः प्रथमामन्वाह” इति । सोऽयं
विरभ्यास आदौ पाठितस्य प्र वो वाजा इत्युभयैकस्य धर्मः । कुतः । प्रथमा-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

नित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वादन्परत्थोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गनाचिनहाप्यत्व-
यादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् । अतो
विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्युचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरन्यासः कर्तव्यः । स्थाना-
न्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्युचो नाम्नासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे

लृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अयंशो वा एष योऽसाम्नाऽग्न आ याहि
धीतय इत्याह रथंतरस्येष वर्णस्तं त्वा समि-
द्धिराङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्येष वर्णो बृहदग्ने
सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तुषम-
न्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोत्यग्निरमु-
ष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
कावशान्तौ (२) आस्तां ते देवा
अब्रुवन्तेमौ वि पर्युहामेत्यम आ याहि
धीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
मित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
कावशान्तौ यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै-
शान्त्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद पञ्च-
दश सामिधेनिरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
मासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्नते

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तासां त्रीणि च ज्ञातानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
 संबत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संबत्सरमाप्नोति
 नुमेधश्च परहृच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-
 न्दारावाग्नेऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मोया-
 निति नुमेधोऽभ्यवदत्स धूममजनयत्परहृच्छे-
 पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयहृष इत्यब्रवीत् (३)
 यत्समावद्विह कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
 मिति सामिधेननिदेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
 दधुतवत्पदमनुच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समि-
 क्षिरक्षिर इत्याहं सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
 नयति स्त्रियस्तेन यद्वचः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 व्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
 न्वाह (४) तेन पुंस्स्वेतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
 मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना का-
 न्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजा-
 पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यामि पर्यावर्तत ततो
 देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
 वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना परोऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवेतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
 तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
 पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो
 अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिं दधात्यस्क-

(त्रैलोक्यक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

न्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा वहिःप-
 रिधि स्कन्दति तादृमेव तन्नयो वा अग्नयो
 हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां स-
 हरक्षा असुराणां त एतस्यां शः सन्ते मां वरि-
 ष्यते माम् (६) इति वृणध्वः हव्यवाह-
 नमित्याह य एष देवानां तं वृणीत आर्षेयं
 वृणीते बन्धोरिव नैत्यथो संतत्यै परस्तादवाञ्छो
 वृणीते तस्मात्परस्तादवाञ्छो मनुष्यान्पितरोऽनु-
 प्र पिपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चदशान्वीदन्वाहितवा वरिष्यते गामेकाञ्जप्रिशञ्ज) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सहमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽयन्तविस्तरात् ।

अथाहमेवाशिक्षाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पठिता-

‘अम आ याहि वीतये । गुणानो हव्यदातये । नि होता सस्ति बर्हिषि’ ।

[आ० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽमे हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गुणा-
 नो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति स्वद्विर्भक्षणीयमिति वदन्त्यायाहि । आगत्य
 च होताऽऽहवाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निवस्ति निवीद ।

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु-

‘तं त्वा समिन्द्ररक्षिः । वृतेन वर्धयामसि । यूहन्तोवा यविष्ठय’ [आ०
 का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

(होत्रविशंयाऽनशितसामिधेनीमन्त्रध्यास्यमानम्)

हेऽग्निरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्धिर्धुतेन च वर्षयापः ।
हे यषिष्ठस्य युवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ।

चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

‘स नः पृथु अवाध्यम् । अच्छा देव विवासति । बृहदग्ने सुवीर्यम् ’ [भा०
का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं अवाध्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं क-
र्माच्छामिमुस्तीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विभावं कुरु । प्र-
काशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन ब्रह्मणामस्य
हविषः सम्यग्दहनतामर्थमुच्यते । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

‘ईहेन्यो नमस्यस्तिरः । तमाशसि दशैतः । समग्निरिध्यते वृषा ’ [भा०
का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, ईहेन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्का-
रयोग्यः, तमाशसि तिरस्कुर्वन्दर्शयः षडार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता ।
षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

‘वृषो आग्निः समिध्यते । अग्ने न देववाहनः । तत्र हविष्मन्त ईडते ’
[भा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः वृषः कामानां वर्षयिता । अग्ने न देव-
वाहनोऽथ इय देवार्थस्य हविषो वाहः । समिधमग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तु-
वते । सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीयतं बृहत् ”
[भा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहु-
तिवृद्धिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहदीयतं
मौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्वेदत्तम् । अस्म्य यज्ञस्य सुकृतम् ”
[भा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्भवति मेवणाहं, होतार-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

माह्वातारं, विश्वेदेसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्वेदेस्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुकृतं शोभनकर्माणम् । नवमसामिधेनीपाठस्तु-

“समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ॥
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

मोऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीड्यः स्तुत्यः शोचींषि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे प्राप्नुयः ।

दशमसामिधेनीपाठस्तु-

“समिद्धो अग्न आहुत । देवान्मक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाहसि ॥
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्मक्षि यजसि । हे स्वध्वर सुहुनिष्पादितवाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाहसि तस्माद्यजेत्यन्वयः ।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु-

“आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्पध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इममग्निमाहुविभिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्ध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम् । अनया सामिधेनीनां परिसमाध्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः-“त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्धानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम्” इति ।

विकल्पितायाः पाठस्तु-

“त्वं वरुण उत पित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुव-
जनानि सन्तु । यूयं पाव स्वस्तिभिः सदा नः ॥ [भा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टमायकत्वान्निधश्च । वसिष्ठगोत्रीया मति-
भिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुवजनानि

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टानिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सुष्टु दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु । ययं च नोऽस्मान्स्वस्तिभिः सदा पात रक्षत । ययमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्ग्रहिवश्च न मुख्यमयज्ञः । अतोऽयं तृचः सामवयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता क्रचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतिस्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम् । शास्त्रान्तरे वा तास्वृक्ष गीतानि सामानि ब्रह्मवाचि । एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासप्रशं सामवयं करोति । बृहदयज्ञ इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामघोतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् । आस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्तं शुब्धमासीत् । स्वर्गे ह्यमृतसेविनां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम् । तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमचुः— इमावग्न्धादित्यौ विपर्युहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे ययमागच्छन्ते । अग्न आयाहीत्यस्यामृचि बर्हिषि निषीदेति लिङ्गनद्वयः प्राथम्याच्च प्रथमलोके स्थापनं तथा संपद्यते । बृहदयज्ञे सुधीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति विभातस्त्वोक्तिलिङ्गनद्वयस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते । यद्यप्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे भुवस्तथाऽप्युच्यैः स्थानवृत्तिरवधारित्वेन विभातस्त्वैनाऽऽदित्यः श्रूयते । किंच, हंसमन्त्रावसानं कृतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन क्षुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तदेदितुश्च तदुभयशान्तिर्भवति । संरुपां विधत्ते—

पञ्चदशोति । यद्यपि द्वादश पठितारस्तथाऽप्येकादशैव । एकस्माः पुरुषमेवेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्तिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः ।

अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशस्वात्तन्मूत्रमपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चद-
शस्वन्तर्भूतास्तु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरमाप्तिश्च संपद्यते ।

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणीति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्क-
त्वादिकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या
च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरमाप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परि-
धानीयमासिह्रस्वादधिकान्वक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यभि-
रोधः ।

आसु सामिधेनीषु “ तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्षयामसि ” इत्येतं
मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्चेति । नृमेधपरुच्छेपमाभानाब्रूत्वित्यजो परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्र-
सामर्थ्यविशेषं वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोरमध्ये यतरो
मक्षीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनी-
मन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नादौ काष्ठे मथनेनार्घ्यं जनयावेति । तदा प्रथमं नृमेध आर्घ्यं
काष्ठमिलिक्म मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याद्धूममुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं
पठित्वाऽग्निमजनयत् । तादिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमसीन्द्रियवृष्टाऽ-
सीत्यग्निमेत्य संबोधितवान् । संशोध्य चैवं प्रपच्छ-यद्यस्मात्कारणात्समावृद्धिर्वाऽऽ-
वयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान् त्वहमिति ।
तत्र परुच्छेप उच्यते—यद्यप्यावयोः सामिधेनीपादस्तदर्थज्ञानं च समानं
तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं
तत्तेज इति तदुच्यते—घृतशब्देपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः
सामिधेनीनां वर्णः सारमूतं तेजः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—
“ तं त्वा समिद्धिरङ्गिरः ” इत्येतामृचं पठेत् । कस्यामृचि “ घृतेन वर्षयामसि ” इत्यर्थं
पादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं
पादं पठन्नापि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादार्द्रकाष्ठे मयाऽग्नि-
कस्यादितः ।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सामिधेनीसाध्यस्याशिसामिध्वनस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्ति सूचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसमिधामस्कन्धमाविनाशाय भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्वह्निः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतीत्यस्य त्रिशतव्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पादकाल एव प्रक्षिपेदिति विधिरुच्यते ।

वरमायामृचि हव्यवाहनमित्येवमिविशेषणं प्रशंसति—

अयो वा इति । देवादीनां संबन्धिनोऽग्नयः प्रत्येकं मामेव धरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवैगुणसिद्धयर्थं हव्यवाहनं वृणीष्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाध्यायनेन—“ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने मह्यं अस्ति ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवस्ताम यजमानस्याऽऽर्च्यमानवृणीति यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यमार्षेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितप्रत्ययान्तानामन्वितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीति । यथा, अग्ने मह्यं अस्ति ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्यनवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चांशेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरुपसर्ज्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भुगवादेः सकाशाज्ज्ञेति नापगच्छति । अपि चेदमार्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवेति ।

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादृवांच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीति । तथैव पूर्वमुदाहृतं—भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमप्यनवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतद्वर्वाक्यम् ।

१ क. व. छ. च. परिधत्ते । २ व. छ. च. “ह्यग्निं विशेषेण प्र” । ३ ल. “रेव वरण” ।

४ क. व. छ. च. “ति। तस्मि” ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यस्माद्धोता पूर्वमाविनमारभ्यावांचो वृणीत तस्मादेव कारणाल्लोकंऽपि पूर्वपूर्वभा-
विनः पितर उत्तरोत्तरमाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्ने महा० अमीत्याह महान्क्षेप यदग्नि-
ब्रह्मिणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवेन्द्र इत्याह देवा ह्येत-
मैधत मन्विद् इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य
ऐन्धर्षिषुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुम-
दित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः
कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो
ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताह-
वन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा प्रणीर्य-
ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वरा-
णामित्याहैष हि देवरथोऽनूतो होतित्याह न
ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिहव्यवाडित्याह
सर्वं ह्येष तरत्यास्पाञ्चं जुहुर्देवानामित्याह
जुहुर्ह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह
चमसो ह्येष देवपानोऽरा देवाग्ने नेमिर्देवा-
स्त्वं परिभूरसित्याह देवान्क्षेप परिभूर्यद्ब्रूयादा
वह देवान्देवयते यजमानायेति आतृण्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह

(प्रतरमग्नस्य निगदस्य शृगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निर्मग्न आ वह
सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
हृत आ चाग्ने देवान्वह सुयजा य यज
जातयेद् इत्याहाग्निमेव तत्सः स्यति सोऽस्य
सः शितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
इत्याहाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां
होता तं वृणोति स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
सर्वं गमयति साधु ते यजमानदेवतत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निः होता-
रमुक्त्वा इत्यग्निर्नोभयतो यजमानं परि गृह्णी-
यात्प्रमायुकः स्वाद्यजमानदेवत्या वै जुह्वति-
व्यदेवत्योपभूत (५) यद्वे इव जुहादभ्रातृ-
व्यमस्मै जनयेद्वृत्तवतीमध्वर्यो ह्यचमाऽस्यस्वे-
त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
देवान्होषाऽवति विश्वधारामित्याह विश्वः
होषावतीर्हामहे देवा इडेन्याभिमस्यामं नम-
स्यान्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा इडे-
न्याः पितरौ नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
तद्यथाभामं यजति (६) ;

(विप्रानुपदिता इत्याह चमास्मै होतोऽग्नौ देवता एव वीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रथममन्त्रस्य निगदस्य सुगादपिननिगदस्य च व्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः सामिधेभ्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रथममन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाप्ताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्धन्वाद् देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे स्वनिदि अथ चतसृषु ” इति । पाठस्तु—

“ अग्ने महार असि ब्राह्मण भारत । अस्तावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषि-
हृतो विमानुभक्षितः । कविशस्तो बलतः शिवो घृताहवनः । मणीर्यज्ञानाम् ।
स्थीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् । चमसो
देवपानः । अराः इवाग्ने नेमिर्देवाः स्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाम् ”
[ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ३] इति ।

अत्राग्ने महानित्यारभ्यास्तावतावित्पन्तः प्रथममन्त्रः । अवशिष्टा निवित्पन्त्राः ।
तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रथममन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । आग्निरिति यदेव यस्मात्सर्वाङ्मुत्याभारवेन महान्स्त्वान्-
मन्त्रे महान्सीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिपानी तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते ।
यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्धारतेति संबोध्यते । मन्त्रे वेद-
मस्तावताविति वीप्ता तेन(तया) भृग्वादीनामुर्वाणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । त च
भार्गवस्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ।

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इति । यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्धनं प्रकल्पितवन्तस्त-
स्मादेवेद्ध इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरेष्टः ।

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिष्टुत इति । शुश्रूवांसः श्रुताभ्ययनसंपन्ना जारथा विषा विषया
विबुधाः कषयश्च भवन्ति । तैरयमनुमदितस्तोषितः अस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा
मन्त्रेण सांशितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ।

अनुच्छ्वासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वाच्छ्वासादूर्ध्वं पठनीयानां
चतसृणां निबिडामर्थं दर्शयति—

(प्रथममन्त्रस्य निमग्नस्य जुगोदापननिमग्नस्य च व्याख्यानम्)

प्रणीर्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रतिष्ठम् । रथीर्देवानां हविर्वहना-
वाध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाहवातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति
नानिकापति तस्मादयमनुतो होतेत्युच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति
प्राप्नोति तस्मात्पूणीर्हव्यवाहित्युच्यते ।

एताभ्यश्चतसृभ्यो निबिद्ध्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां
निबिदामर्थं दर्शयति-

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहसदृशो जुहवाग्निवास्मिन्हविष्मक्षेपात् ।
न चास्थ दारुमयजुहूचञ्छैथिल्यं, किंवास्पात्रं लोहपात्रवद्वृद्धमित्यर्थः । यथा
मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः ।
हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानराग्नेभिः
परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुर्थ्यां निबिदि
देवयव इति एदं शाखान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य
आतृभ्यं जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यस्त)स्मै देवयते यजमानाय । एत-
त्पदमयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभां भवति । तदेतद्भातृ-
भ्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव
माक्ष्यशेषात्तेनैवैतर्न यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ।

कल्पः-“ देवतां देवतामावाह्य व्यनिर्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह
प्रजापतिमित्युपाधावहेत्युच्यैर्यदेवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्माग्नी आवहेन्मा-
वह महेन्द्रमावह देवां आज्यपां आवहाग्निं होवावाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति
न स्वं महिमानमावहेदा चामे देवान्बह सृजजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा ”
इति ।

अत्राऽऽवाहननिमग्नो मन्त्रकाण्डे समाप्नतः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति-

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपलभ्यते, इति ।

* अनुश्रितान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽव्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण हवयते) । हे आहुत्याचारभूतामे प्रथमाव्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाव्य-
भागदेवं सोममावह । तृतीयाव्यभागमावास्थायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह ।
तृतीयाव्यभागमावास्थायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽवहेतिपद-
मुच्चेरुच्चारयेत् । तृतीयाव्यभागं द्वितीयपुरोडाशदेवमग्निमावह । अथावास्या-
यामसां नायिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतिभिः सांताम्य-
देवमिन्द्रमावह । गतिभिः महेन्द्रमावह । आव्यपान्प्रमाजानूयाजदेवानावह ।
आग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो-
यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सापद्यतीति शब्दस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज-
एव देवानभिमेत्य त्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहने कर्तुरग्नेर्माहिमानं तस्याऽऽवा-
हनविषयत्वाभावात्, इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मा-
दसौ जातवेदाः सर्वशोऽथ सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवा-
नावह च सुपजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु
हविष्मापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपाधाव-
हेत्युच्चेर्देवत्वो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपाश्रयाजं प्रजापतिविष्ण्वग्नीषाणां विक्र-
स्थाभिप्रायेण दृष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

अग्निमग्न इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदेनाव्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः
क्रमेण हूतवान्भवति । प्रथमाव्यभागदेवौ तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथा-
पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतन्निगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ चाग्न इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संशयति तीक्ष्णी करोति ।
सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽममत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—“ अथ सुगादापनेन सुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्त्वित्यनुवाकेनाध्वर्यु-
र्जुहूपभूतौ सुचावादत्ते ” इति ।

धृतवतीशब्दे जुहूपभूतावादाभित्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता न धृतवती-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापनातिगदस्य च व्याख्यानम्)

मन्वयोः सुचमास्थस्वेत्यनेन शब्देन धुक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्तुचो-
रादापनम् । सोऽयमनुवाको मन्वकाण्डे समाप्तातः । तस्य पाठस्तु-

“ अग्निर्होता वेत्त्वभिः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-
मान देवता । घृतवत्सीमन्वयो स्तुचमास्थस्व । देवायुवं विश्ववारां । ईडाग्रैह
देवा इडेभ्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाण यज्ञियान् ” (वा० का० ३
म० ५ अ० ४) इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्वशास्त्रेण आम्नातम्-“ अग्ने
यद्वरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यथा ” इति । अतोऽयमग्निर्वेतु होमकर्म
जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते । मरुष्टमवित्रं कलदा-
नरूपमस्मद्वक्त्रं यस्मिन् होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं
वेत्तु होमकर्म जानातु । न केवलं दैव्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः प्रक्षिप्यते किंतु
यं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र यत्तामहे । अतो वयमपि होमकर्मज्ञानवन्तस्ति-
ष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददात्विति शेषः ।
हेऽन्वयो घृतपूर्णं रक्तं जुहुमास्मत्वाऽऽक्षिण स्वी कूर्वित्यर्थः । कीदृशीं रक्तं,
देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वान्सर्वा-राक्षस-
कृताभिवधनान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । ईडेभ्यान्स्तुतिमियान्मनुष्यान्वयं
स्तुमः । नमस्यान्मस्कारमियान्पितृन्मस्कुर्मः । यज्ञियान्वयमिमान्देवान्मजाम ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्विशयति-

अग्निर्होतेति । दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्थं सज्जाय
इत्येतद्विशयति-

स्मो वयमिति । ददात्वित्येतद्वशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं
इति शयति-

साधु ते इति । शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यशेषपरि षोडशिन
होतारमवुथा इति किञ्चिद्वाक्यमाप्नातम् । तस्यायमर्थः-हे यजमान यस्त्वमग्निं
होतारमवुथा होतृत्वेन घृतवानसि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तस्मिं शास्त्रान्तरपाठं दूषयति-

यद्वह्मयादिति । अग्निर्होता वैश्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगात् ननिगदस्य च व्याख्यातम्)

देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं यथाग्निः इति । तमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्थिवोर्बजनानोऽग्निस्त
परिगृहीतो भवेत् । तयो दाहान्निश्चयेन म्रियेत । तस्माच्छ्रान्तरपाठो नाऽऽ-
दर्शन्यः ।

यद्यपि जुहुवभूतौ द्वे अपि आदात्म्ये तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं विचार्य
जुहुवा एव प्राधान्यं द्योतयितुं स्तुचमित्येकवचनमेव षट्तीयमित्येतदर्थमिति—

यजमानदेवरयेति । स्तुचादित्येवं द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समप्रधाने
इव यदि ब्रूयात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादेत् । तस्मादुपभृतमुपेक्षितानिष
तिरस्तुर्तुं जुहुवाधान्याप्येकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । गहि
जुहुवा इवोपभृतः कविदपि साक्षाज्जीवसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या
युक्तम् ।

देवमिधेण देवरक्षणे विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिधेनमित्येतदर्थमिति—

देवायुवमिति । ईद्रेत्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

ईदामहा इति । देवता यजगीत्येदुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितृभ्यमस्य-
तीत्येतदपि दृष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेयो भागः स्तुत्यादिरूप उप-
चरितस्तं भागमनतिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र पीपास्ता ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तिनम्—

“चातुर्मास्थानिदिष्ठेषु निगमपञ्चाज्यपानिति ।

विक्रियेत न वाऽऽज्येऽपि किं स्वाहपञ्चाज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यद्वैत्थ्येवं स्वाहपञ्चाज्यपान् ।

द्वयद्वयोक्तेराद्यः स्वाहदधिपान् द्विष्वद्वतः ॥

द्वितीयः स्वात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियेत नहि ॥

चातुर्मास्थेषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकरायाङ्गोषणानिगमा अतिदिष्टाः ।
तथाऽऽज्यपणशब्दः प्रयुक्तः—“देवाः आज्यपाः आवह ” । “स्वाहा देवाः
आज्यपान् ” । “अयाद्देवानामाज्यपानां मिया भामानि ” । “देवा आज्य-
पा आज्यमजुवन्त ” इति । तौऽज्यपाज्यपणशब्दौ विक्रियेत न वेति संशयः ।

(आभ्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्र विकारोऽपि विशिष्टः । तत्र दध्माज्यपानित्याद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः ।
अथ पूषदाज्यं गृह्णाति इयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति ब्रह्मद्वयस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरणामिचारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्द्विविधत्वं नास्तीति दध्मेव हविः ।
ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्माज्यमेकत्वेन निष्पद्यते पूषदाज्यं ब्रह्मा-
न्तरम् । तदेव हविरिति पूषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेकनादाज्ये पूषता-
गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वामिहाज्यपशब्दोपेता एव निगमाः
शङ्कितव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णसूत्रे-

दीयतेतिरीयसंहिवामाभ्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

त्रीःस्तुचाननुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्त्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकाम्करोति पञ्चदशानुं ब्रूयाद्राज-
न्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनं स्तोमे
प्रतिं षापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै
त्रिष्टुर्गिन्द्रियकामः सलु वै राजन्त्यो यजते त्रि-
ष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परिं गृह्णाति यदि काम-
येत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिं
दध्याद्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानुं ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व
एवैनं स्तोमे प्रतिं षापयति जगत्या परिं

(काम्यसाधिधेनीर्भित्तिसकामिधेनीनामभिधानम्)

बृहत्याज्जामता वै पशवः पशुकामः खलु वै
 वैर्यो यजते जगत्यैवास्मै पशूपरि गृह्णात्येक-
 विशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः
 स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 र्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंश-
 त्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनु ब्रू-
 यादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
 विराजैवास्मा अघ्रायमव रुन्धे द्वात्रिंशत-
 मनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुमनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशुन्
 (३) अव रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुभि-
 न्त्रियं त्रिष्टुभिष्टुमैवास्मा इन्द्रियमन्न रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्याष्टौचत्वा-
 रिंशदक्षरा अगती जामताः पशवो जग-
 त्यैवास्मै पशुनव रुन्धे सर्वाणि छन्दाः स्युः
 ब्रूयाद्ब्रूयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाः-
 स्यव रुद्धानि यो ब्रूयाज्यपरिमितमनु ब्रूयाद-
 परिमितस्याव रुद्ध्यै (४) ॥

(काम्यसाभिधेनैमिचित्तिसाभिधेनीनामभिधानम्)

(काम्येते प्रतिष्ठित्यै पञ्चान्तसप्तचत्वारिंशद्वयम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

व्याख्याता नवमे स्पष्टं पदं निगदावयः ।

अथ दशमे नैमिचित्तयः काम्याश्च साभिधेन्य उच्यन्ते ।

तत्र राजन्यं निमिचीकृत्य विधत्ते—

त्रींस्तुचानिति । य षो वाजा इत्येका विराडुत्तत्वात् (ता) । अग्न आयाही-
त्येकस्तृचः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया विराडुत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन
तुचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादीन्स्त्रीन्वर्णां राजन्यस्यानुकूलाभ्यस्त्येति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

पञ्चदशानु श्रूयादिति । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य
राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश साभिधे-
नीभ्योऽहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवार्थं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रींस्तुचानित्यनेन
विशेषवचनेन नित्यसाधमाप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तत्संबन्धीभिरुत्पत्तम् ।
राजन्यस्य युयुत्सुत्वादिन्द्रियसप्तमर्थकामः ।

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते—

यदि काम्येतेति । आजहोव दुवस्थयेत्येवा गायत्री । तत्तत्कितुरित्यस्या
गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्चसाभिधेतेस्तस्य गायत्रीरुत्पत्तम् ।

वैश्वं निमिचीकृत्य विधत्ते—

सप्तदशानु श्रूयादिति । “समिध्यमानो अश्वरे” “समिद्यो अश्व आहुत”
इत्यनयोर्मध्ये “पृथुपाजा ३ मर्याः” “व१ स१ १० यतस्तृचः” इत्येतयोर्वाच्ययोः
पक्षेणैव सप्तदशसंख्याभिधानि । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्वयोरुत्पत्त-
त्वात्सप्तदशस्तोमस्तदीयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

वैश्यस्य सविध्यमाभो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधातीयां विधत्ते—

जगत्या परीति । जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्त्वम् । वैश्यस्य क्षीर-
दध्यादिविक्रयाम पशुकामत्वं प्रसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—
एकविंशतिमिति ।

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्विरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे
इडे अग्निमित्यादिके । अथाग्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति वय-
स्तुवाः । ३ अग्निमग्निमित्येकादश । पृथुवाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दाश-
तम्यास्तिस्र आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति ।
अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः ष वो वाजा इत्य-
स्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाही-
त्यादिकं यथाऽम्नातं पठितम् । तत्र सविध्यमानसामिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न
इत्यादिका जडाहताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्णते
वत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *वाद्यसंशकानामेव सविध्यमानस-
मिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया
उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो ब्रह्मव्यः । त्रिवृत्यश्च दशसप्तदशानां संख्या चतुर्थं
एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । फलान्तराय
विधत्ते—

चतुर्विंशतिमिति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमिति । दशक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वम् । तच्छब्दो-
ष्ठानेनानस्य लभ्यतवीक्षस्य छन्दसोऽन्तत्वम् । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमिति । अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्वत्त्वमनुष्टुमः ।
वाचि सर्वेषां छन्दसामन्तर्भावादनुष्टुमितरच्छन्दतां प्रतिष्ठा ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिंशतमिति । पशूनां बृहतीछन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्वाह्यत्वम् ।
फलान्तराय विधत्ते—

* अत्र ■ पुस्तके याज्यासंशकानामिति पाठान्तरम् ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

अतुभ्यन्वारिः शतमिति । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

अतुभ्यन्वारिः शतमिति । सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाः सति । बहुभिर्दक्षिणीयादिभिरीष्टिभिरशीषोमीयादिपशु-
भिरैश्वरायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः तत्तन्मन्त्रे
गायन्मुष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मा-
त्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि छन्दांस्यनुब्रूयात् ।
' तमिध्वमानः प्रथमोऽनुषर्गः ' इत्येषा त्रिष्टुप् । ' त्वामग्ने प दिव आहुं
भूतेन ' इत्येषा जगती । एतदुभयं तमिध्ववत्याः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य सोमयाजिनस्त्रीस्तुचानित्यनुवाकेऽष्टावत्वारिः शतमनुब्रूयादित्यन्ते यः
संख्याविशेषस्तत्र स्वेष्टैश्च नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येत-
द्विधत्ते—अपरिमितमिति । अपरिमितस्याधिकरण्य फलस्येत्यर्थः ।

अत्र सीमांता ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“ तामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृताः ।

पूर्वदशप्रकृतौ षाण्दशयेनैतदिकल्पते ॥

विकृतौ सप्तदशं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाचलात् ।

षाण्दशमावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ” ॥

अनारभ्य भूयते—‘सप्तदश तामिधेनीरनुब्रूयात्’ इति । य यो राज्ञा अभि-
द्यत इत्याद्या अग्निसामिधेनार्था ऋषः तामिधेन्यः । तासां सप्तदशं पूर्वमन्त्रेण
प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ षण्दश तामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि षाण्दशं
सप्तदशं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूयः—विकृतविवेक सप्तदशं निविशते । प्रक-
तौ षाण्दशयेनावरुद्धानां तामिधेनिनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च षाण्-
दशसंख्याप्रदेशयोः समानमन्त्रवादकरेणभावः इति शङ्कनीयम् । षाण्दशये प्रकर-
णानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्निमग्नविन्दाध्वरकल्यादिविकृतौ सप्तदशमवतिष्ठते ।
न चान्न पूर्ववायोऽस्ति । सप्तदशस्य चोदकमाप्त्यभावेन पूर्वाविधानदेशाभावात् ।

१ स. “जिते निमितीकृ” । २ क. घ. ङ. च. “भिरे” । ३ स. “कल्पते” । ४ ल.
“कल्पेया” । ५ स. “इयवाक्ययोः” । ६ क. घ. ङ. च. “स्माद्ब्रूय” ।

(काम्यसाभिधेनीनैमित्तिकसाभिधेनीनामाधिवानम्)

तत्रैवाम्यञ्चिन्तितम्—

“साप्तदशं तु वैश्वस्य विहृती प्रकृतावुत ।

पूर्ववञ्चन संकोचान्नैर्यै नैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेज्जैपीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्वदप्यस्तु न्यायस्यापि सपरत्वतः ” ॥

सप्तदशानुब्रूयद्वैश्वस्येति विहितं वैश्वनिमित्तं साप्तदशं पूर्वव्यायेन विहृति-
गाभीति चेन्मैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदशस्य
वैश्वस्यातिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया तावकास्त्येव
च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्वनि-
मित्तकं साप्तदशं प्रकृताववतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार—‘वमसेनावः
प्रणयेदोदोहनेन पशुकामस्य’ इति । तत्र प्रकृतेभ्यमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विहृ-
तावेति पूर्वं पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य वमसस्य निष्का-
नविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्याय-
स्याहमवादे चिन्तितम्—

“साभिधेनीसाप्तदशं वैमृधादावपूर्वमीः ।

संहतिर्बोपकारस्य क्लृप्त्वाऽऽद्योऽस्तवाज्यभागवत् ।

साभिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदशं तु वैमुवे ।

पुनर्बाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिर्बोदितम् ” ॥

अनारभ्य किञ्चिदाप्नायते—“सप्तदश साभिधेनीरनुब्रूयात्” इति । तथा
वैमृजेऽध्वरकत्वायां पशौ चित्रविन्दायामाग्नयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदशं विहि-
तम् । यद्यप्यनारभ्यातीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदशेनावरु-
द्धत्वादिकृतिष्वेतद्विधिशते । तथा सति वैमृधादिविकृतिष्वनारभ्यवादप्राप्ताः सप्त-
दश साभिधेन्यः प्राकराणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहभेदीवान्यमागवत्कृ-
तोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां
गमयन्ति । साप्तदशं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनुद्यत इति पाते ब्रूमः—वैमृधादिषु
साभिधेन्य आज्यभागवच्च विधीयन्ते, किंतु चोदकप्राप्तास्ता अनुद्य साप्तदशं

(काम्यसामिधेयनिमित्तिकसामिधेयनीनामभिधानम्)

विधीयते । तत्र साप्तदश वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नतैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादे विकृतिषु । मध्यमे विधेयस्य साप्तदशस्य सामिधेयीसंबन्धवद्वयोऽप्य तत्संबन्धान्प्रधानुपपत्त्या क्रतुसंबन्धं परिकल्प्य मकृतौ पाञ्चदशपरहितत्वेन विकृतिषु सर्वासु प्रवेशः कियत इति विस्तम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेयीसंबन्ध एव बोधनीयः । क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्संबन्धः । तत्र साप्तदशस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा मतिपक्षे सति तद्विरोधी विकृति-संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणाविधिवैमृधादिषु साप्तदशस्य प्राप्तकः । अनारभ्यवादस्तु शोदकभासस्य पाञ्चदशस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणबहुपसंहारो न तत्संबन्धभागवदपूर्वं कर्म । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेयीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासपकृतित्वतः ॥

तत्राभ्यासस्तयोर्भावतुल्यभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥

वित्वं न पूरणार्थकमन्यथाऽभ्यन पूरणात् ।

विवक्षितमनाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेयीविधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—“एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रविष्टाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋगागमस्तथाऽजापीति प्राप्ते ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः—“त्रिः प्रथमाभ्याह विरुत्तमा” इति । अतः काम्यानामभ्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्योऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्णते तावत्कृत्यः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि त्वत्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं वित्वम् । तथा सति तद्व्याधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षण्णामृचामागमेनैकविंशतिसंख्या पूर्णीया ।

१ ख. “तुप्रवेश प” । २ क. घ. ङ. च. “इह्ये प” । ३ ख. निवेशः । ४ क. “रणपाठेन” । ५ क. घ. ङ. च. “तिसं” । ६ क. घ. ङ. च. अन्यस्या । ७ घ. ङ. “पूर्तो पूर्व तावद्गमम” । च. “पूर्तो पूर्व तावद्गम” । ८ क. घ. ङ. च. “दम्यासाम ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्थाचारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकण्ठे

पञ्चमपत्राठके दशमीऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमपत्राठक एकादशोऽनुवाकः) ।

निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणा-
मुपवीतं देवानामुप व्यथते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्साश्रुततरं वदति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्मस्य लोकस्याभिर्जित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्क्रौञ्चम-
न्वाहाऽऽसुरं तद्यम्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
देवमन्तरानूच्य स देवत्वाय विद्वांसो वे
(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
नोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्नन्तर्धेय्यः पादो
भवति बहिर्धेय्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै
पथामसरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव
रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽ-
थो ग्रान्याश्चैव पशूनारण्याश्चाव रुन्धेऽथो
(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चामि ज-
यति देवा ये सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वप-
श्यन्तस् प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाऽऽधारयन्ततो
वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तस्तूष्णीमाधारमाधार-
यति यज्ञस्यानुरथात्वा अथो सामिधेनीरिवा-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

भ्यनकस्यल्लक्षो भवति य एवं वेदायो तपय-
 त्येवैनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३) य एवं
 वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वाम्यां द्वे
 प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तत्रैचयेन्मनसाऽऽधार-
 यति मनसा ह्यनात्ममाप्नोति तिर्यञ्चमा धारय-
 त्यल्लम्भट्कारं वाक्च मनश्चाऽऽर्त्तयितामहं
 देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागाञ्जवीदहं देवेभ्य
 इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमेताः सोऽब्रवीत्
 (४) प्रजापतिर्दूतरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्सल्लु-
 तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यञ्जवीत्तस्मान्मनसा
 प्रजापतये जुह्वति यमं इव हि प्रजापतिः प्रजा-
 पतेराप्त्यै परिधीन्सं माष्टि पुनात्येवैना
 त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि-
 जयति त्रिर्दक्षिणाध्यै त्रयः (५) इमे
 लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरु-
 त्तराध्यै त्रयो वै देवयानाः पथ्यान्स्तानेवाभि-
 जयति त्रिरुपं वाजयति त्रयो वै देवल्लोका
 देवल्लोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
 त्यथो संवत्सरमेवास्मा उप वधाति सुवर्गस्थ
 लोकस्य समष्ट्या आधारमा धारयति तिर

(सामिधेनीषु होतृमिथमविशेषाध्यवर्धधारविशेषयोरभिधानम्)

इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै
लोकं प्र रोचयत्यृजुमा धारयत्यृजुरिव हि
प्राणः संततमा धारयति प्राणानामन्नाद्यस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै ये कामयेत प्रमा-
युकः स्यादिति जिह्वां तस्याऽऽधारयेत्प्राणमे-
वास्माज्जिह्वां नयति ताजकप्र मीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७)
आधारमाधार्य ध्रुवा * समनक्त्यात्मजेव यज्ञस्य
शिरः प्रति दधात्यग्निर्देवानां दूत आसीद्देव्योऽ-
सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमेता * स प्रजापति-
र्जाह्णमब्रवीदेताद्वि ब्रूहीत्या आब्रूयेतीदं देवाः
कृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव
देवानां तमवृणीत ततो देवाः (८) अमेव-
न्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति यद्ब्रा-
ह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि-
ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याह्नाऽऽत्मनेऽध्याह्नं यद्ब्रा-
ह्मणं पराह्नाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो
न परोच्यः (९) ॥

(वा ओरण्याऽर्वायं रुन्वेऽथो पशुभिः सोऽब्रवीदक्षिणाध्वै प्रय
इव ध्रुवा देशार्थत्वारिश्शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(सामिधेनीषु होतुर्निधमविशेषोऽध्वर्योराघोरविशेषयोराभिधीयते)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतुर्निधमविशेषोऽध्वर्योराघोरविशेषश्चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदी तावद्यागकर्तृणामुपकीर्त विधायं प्रस्तौति--

निवीतमिति । यत्रोभावापि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ जलसूत्रेण वस्त्रेण वा धीयेते
संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् ।
तस्मादाहितवर्णं निवीतमुक्तैः पुरुषैरनुधीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽध्व-
स्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनाधीतम् । तच्च पितृणां कर्मणि प्रशस्तम् ।
अत एव शिष्टाः प्राचीनाधीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उषधीतस्य लक्षणं
स्वाध्यायब्राह्मणे समास्नातम्--‘ दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सन्धमिति यज्ञो-
षधीतम् ’ इति । तच्च देवानां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्याया-
दिर्कं तथैवाऽऽचरन्ति । इदानीं विधत्ते--

उप व्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवतद्वमेव देवचिह्नमेव कृतं भवति ।

यागकर्तृणामुपकीर्त विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थित्व विधत्ते--

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो बानुज्ज्यात्किंतु तिष्ठन्नेव ज्ञयात् । तस्मात्तिष्ठ-
न्नुप आ सयस्यादतिशयेन श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मा-
त्तिष्ठन्ननुज्ञयात् । वदेवानुश्रमशंसति--

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनादुत्थितस्य घट्यासनः स्वर्गः । तस्मात्तस्याभिहित्यै
संपद्यते । याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते--

आसीनो यजतीति । यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलना-
भावाद्ग्नं प्रतिष्ठा । अन्धुश्चक्षुर्निमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते--

यत्कौआमन्वाहेति । यथा कौआलयः पक्षिविशेष इच्छ्वध्वनिं करोति
तैस्तद्वत् सत्यासुरं भवेत् । मनुष्यास्तु पक्षिम मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः
सोऽपि वर्धयः । मध्यमध्वनेर्देवप्रियत्वासथैवानुवचनं कार्यम् । अपरं कंचिदि-
शेषं विधत्ते--

(सामिधेनीषु होतुनियमविशेषाध्वर्त्ताधारविशेषयोरभिधानम्)

विद्वांसो वा इति । मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानु-
ब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्ये एव प्रक्षिप्यानुब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः
केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन् । ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षि-
पन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति,
किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन अन्धानस्ताम्विदुः पुरुषाश्चैव
समरुक्षन्सरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्ग-
अंशो मार्गकृतः संरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि
दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं
च सत्यध्वर्त्ता विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति । पृथिविषये संमोहश्च न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतमिति । चतुर्वर्ण्येतेषु पर्वाण्येषु प्रथमेनान्तःपादप्रसंता द्वितीयेन
बाहिष्पादप्रशंसति द्रष्टव्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा द्वौवाः समाहिताः । अथाऽऽर्च्यवसौवाचारं
विधत्ते—

देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनिरनुच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु व्यापु-
तमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः
प्रजापतिर्मन्त्रं कम्प्यनुच्चार्य तूष्णीमेव ऋजुमाधारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन
देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्र्येण मनसा यज्ञगतकर्मव्यविशेष-
मनुस्मृतवन्तः । अतोऽद्यापि तूष्णीमनुष्ठितः प्रथमाधारोऽनन्तरभावितो यज्ञकर्त-
व्यस्थानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपपद्य सुवेण मा-
णापत्यमाधारमाधारयतीति अयमाधारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभावादयो गुण-
विशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेषाऽऽचारं प्रशंसति—

अथो सामिधेनीरिति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यप्रतिमानमाधारस्य
प्रयोजनं, किंतु वज्रो प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामध्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ।
एतद्वेदनं प्रशंसति—

(सामिधेनीषु होतृनिगमविशेषाध्वर्युधाराविशेषयोरभिधानम्)

अल्लक्षो भवतीति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमल्लक्षः पारुष्यरहितः सेहो-
पेतो भवति । आचारमेव पुनः प्रशंसति-

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽधारणैनाः सामिधेन्यभिमानिदेववास्त-
वयति । एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति--

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ सुवेण ऋवाया आक्यमादाय वेदेनोपम-
म्बाऽऽसीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन्क्षिणाप्राञ्चमृजुः
संततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीभ्यकाष्ठानि सस्पर्शयति’ इति । वेदेनो-
पमम्भ्य सुवस्यावस्ताद्वेदं धारयित्वा उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ सुव-
धुक्कहस्तमन्दः पसार्य ज्योतिष्मति वक्तो वृतं क्षारयस्तद्वृत्तं सर्वसामिधेनीकाष्ठ-
स्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतेर्यजमानं तदेवाधिधत्ते-

यदेकयेति । यदेकामृत्थं पठित्वाऽऽधारयन्तदानीमेकैव सामिधेनीं तृप्ता भवेत् ।
द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिप्रभृतिभिर्कृष्मिभ्राक्षारं यदि कुर्यात्तेनाय-
माधारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव ऋक्प्राज्ञा ।
तथा सति बहुभिरनुष्ठानमतिरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मन-
सेवाऽऽधारयेन्मनसोऽपतिहृत्यतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा
प्राप्तुं शक्यमेव ।

क्षिणाप्राञ्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारम्भाऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् ।
त एव सूत्रकार आचारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्—‘ ऋज्वा प्राञ्चो
होतव्यौ तिर्यक्चौ वा ’ इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते-

तिर्यक्चमेति । क्षिणां दिशमारम्भोत्तरस्थां समापनं तिर्यक्त्वम् । प्रतीची-
मारम्भ प्राच्यां समापने सत्येकस्या एव समिध उपरि वृत्तं पठेत् । तथा सति
समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बद्वकारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बद्वकारं यथा
भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमिदन्तस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ।

मनसाऽऽधारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति-

वाक्यं मनश्चेति । आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सेवाऽऽर्तिः स्पष्टी
क्रियते—‘ अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि ’ इति वाक्येन । वतो वाक्यं मनश्चेत्येतौ

(सामिधेनीषु होतृनिधमविशेषाच्चत्त्राधारविशेषयोरभिधानम्)

हविर्वहननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुवाम् । स प्रजापतिर्वाचमनकीत्—
हे वाच त्वं मनसो दूतीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते—
यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूती-
त्वेभवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागमनीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि
वाचा वा जुहोत्यिति । तस्माद्वाचार्ं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः
संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होमः प्रजा-
पतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“इध्मसंनहनैः सह स्फैकंते स्फैवांऽऽग्नीध्रोऽनुपरिकाम-
न्यरिधीन्यथापरिधि तमन्वञ्चं त्रिस्थिः संमृज्य ” इति । तदेतत्संमार्जनं स्फपेन
सहितैरिध्मसंनहनदमैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्तसमिति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनावृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्मध्यममिति । प्राणापानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं मसिद्धं, स्वर्ग-
लोकयमलोकमल्लोकविषयास्तयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो
जय इतरयोः पातिर्जयः । त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तुमते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“वेदेनाग्निं विरुपवाज्य ” इति । तदेतद्विधत्ते—

विरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयवद्-
व्याख्येयम् ।

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं भिः क्रियानृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति—

द्वादश समिति । न केवलं संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किंतु तत्संवत्सर-
यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वञ्च विहितं त्रिर्यञ्चमाधारमनूद्य प्रशंसति—

आधारामिति । प्राक्मुखेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्त-
राधामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्त्रिर्यञ्चमाधारेण यजमानाय स्वर्गमु-
त्पादितवान्भवति । अथवा सूच्याधारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्दृष्टव्यः ।

आधारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोर्भिषानम्)

अजुमिति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाधारधाराया वक्रत्वं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवामुश्च इदम-
मारभ्य मुखे निःसरन्नामदक्षिणपार्श्वयोरेप्रवेशेन अजुरेष भवति सैवतश्च भवति ।
अतः प्राणस्थानस्य च सैवत्यै संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षतामवकाशाभावा-
दपहापिर्भवति । अजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्रत्वं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वं वक्रं यथा
भवति तथाऽऽचारेयत् । तेन वक्रत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वभाटीषु
प्रविश्य वक्रत्वं प्रापयति । तेन आसोपरोधेन तदानीमेवासौ म्रियते ।

आचारशेषेण ध्रुवायामङ्गलं विधत्ते—

शिरः वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽचा-
रस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिधिसंमार्ज-
नादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां
व्याख्यायमानाङ्गवर्णनेभित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः । इह तु
तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेष्वुज्ज्वलादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्त-
दोषः । अत एवोक्तानुवादकत्वादानुब्राह्मणमेतदिति संप्रदायविदः ।

मदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽभिर्देवो होता देवान्यसावि-
त्रोऽभिकिर्त्विमनुष्वङ्गरतवदमुवदमुवदिति यथार्थेण यजमानः ” । इति “ इत
ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽग्नौऽर्वाचो होता ” इति च । अस्यायमर्थः—यजमानस्य
यादृशान्यार्थेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्त-
व्यानि । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेनीप्रस्थाने त्वार्थेण वृणीत
इति होतृकर्तृकमभिषिषयं वरणमुक्तम् । तद्योरयं विशेषः । अर्वाञ्चमारभ्येत
ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युवृणीते । होता तूत्तममारभ्याभस्तनान्वृणीते । तद्यथा—
भागवच्छावनाप्लवानौर्विजामदम्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युकर्तृके
तु मनुष्वङ्गरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदुर्ववदप्लवानवच्छवववदगुवदिति
प्रयोक्तव्यामिति । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

(सामिचेनीषु होतृनियमविशेषाच्चत्वाचारविशेषयोरोमिश्रितम्)

अग्निर्वैद्यानामिति । द्वितीयो ह्यग्निर्मानुषो दैव्यश्चेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनमूतो मानुषोऽग्निः । स च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । द्विर्वर्तमानो दैव्यः । स चान्यत्रापि ध्रुयते—‘द्विर्वि नाको नामाग्निः । तस्य विष्णुर्भागधेयम्’ इति । स चासुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत् । तादृभावावयोः कस्य दीत्यनुचितमिति प्रश्नाभासलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः । ब्राह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति । तयोर्बन्धे ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमर्हसि । तस्मात्त्वमेव योगे वक्ष्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—होतारं प्रत्यध्व-
युराभावेति प्रमुह्यते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—हे देवा इदं यजमानसंजन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिप्रेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे हो-
तस्त्वां प्रत्यध्वयुरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां अवयं यथा भवति तथा होत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । आसुरं प्रत्यध्वयुराऽऽश्रावयेत्पुन-
र्यादसौ वाक्यादिकं वा ब्रवीदित्यभिप्रायः । तस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निरवयं
कृतवांस्तस्माद्देवा उरुहृदा अभवन् । पराभूता असुराः । प्रसंसति—

यद्ब्राह्मणश्चेति । यदि लोके ब्राह्मणब्राह्मणौ विदमानावहमेदाधिक इति अभिविषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्ये-
वाऽऽधिक्यं ब्रूयान्नेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य परा-
भववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदापि ब्राह्मणः पराभववि-
षयो न कर्तव्यः । सोऽयं प्रासाङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्ग्रहण्यः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैवोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्मकरणान्तः कतोर्वा विधीयते ।

१ क. व. क. “ति विधिर्बुं यं प्रति प्र” । २ क. प. क. च. “वोऽनुवा” ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्ज्याषारविशेषयोरभिधानम्)

प्राग् निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधिवेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥

इदं पूर्णमासयोः श्रूयते—“निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं दे-
वानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तत्र निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा-
प्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति पठ्यथा पुरुषार्थत्वेन
विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवस्त-
र्षपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वत-
न्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यादिध्यादिमनुष्य-
विषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलाद्यामधर्म इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरो-
धादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं,
लोहितोष्णीषादिवहस्विधर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मा-
न्वाह्यार्थदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः
प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते भ्रमः—अत्र प्रतीयमानं निवीता-
दिकं वाचोविषयं न तु त्रिबृत्सूत्रविषयम् । अग्निं दासो वा दक्षि-
णत उपवीयत्यनेन सहशस्वात् । वस्तस्य च निवीतं सौकर्याय
शप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्थे वस्तमयः पतेत् ।
अतः प्राप्तेऽर्थं मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात्कत्वकृत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गत् । उपवीतं तावद्विधीयते ।
अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसैवैवध्यापत्तेः । तस्मिन्मनोपवीतविचारार्थ-
वादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीत-
प्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्वैविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
व्यतिरेकमुक्तेन (ण) स्तार्कं निवीतम् । तस्मादर्थवादः । उपन्ययत इत्यस्य तु
विधित्वं मथमकाण्डहस्याऽऽथानुवाके चिन्तितम् ।

तृतीयाध्यायस्यैव मथमपादे चिन्तितम्—

“उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽप्यवा ।

दर्शाङ्गता प्राक्त्रियेणाऽवान्तराऽतोऽस्तिहामिमः ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाच्चर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

लिङ्गदशेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्प्रपाठके सप्तषाहमसोरनु-
वाक्योः सामिधेनीब्राह्मणमाप्नोतिम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्रे महौ अस्ति ब्रा-
ह्मण भारतेत्यादीनां पुनराणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तूषवीतमेवं विहितम्—“ निर्वीतं मनुष्याणां पाचीनावीतं पितृणामु-
षवीतं देवानामुपव्यपते देवलक्ष्यमेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्वस्याधेन सामि-
धेनीप्रकरणास्यावान्तरस्य स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेन्न । निवि-
द्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेनीन्यङ्ग-
तया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामन्यङ्गत्वावग-
तत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महाः असीत्यादिभिर्निविदाक्यैरभे-
त्साहजमनाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—निविद्विध्य-
वेदयन् । तन्निविदां निविद्वत् ॥ इति । ननु तस्याभिध्यतेऽग्निर्यभिर्कग्निस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनदारेणान्यथा इवेति चेत् । भवतु
नाम । नैतावता परस्परमङ्गान्निष्ठाः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं,
निविदप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेन्न । पूर्वोत्तरानुवाक्योर्निवि-
दामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेन्न । काम्यसामिधेनी-
भिर्व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रक-
णस्य प्रचलत्वात् । तस्मादिह प्रयाजन्यायाभावामहाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्ग-
मुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ तर्नार्थमुत दर्शार्थमुपव्यपत इत्यदः ।

तवार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गन्तः ॥

दर्शार्थं प्रकरणाङ्गिणे स्यात्तिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ॥

“ ब्रह्मोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे ब्रह्मोपवीतस्य लिङ्ग-
वदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्माद्यमुपवीतमिति चेन्न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृता-

(सामिधेनीषु होतृनिधमविशेषाच्चर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

मिहोत्रं तस्मिन्दिनेऽभ्येन हूयते । तत्र प्राचीनावीवी देहयेदिति विधाय तस्य
स्तुतये धक्षोववीवीत्याद्यनुदितम् । अतो टिङ्गनाभासेन चाभासंभवात्प्रकरणादसौ-
पूर्वमाताङ्गमुपवीतम् । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ कञ्जुत्वादय आचारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

एकार्थत्वाद्दृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ॥ ”

दर्शपूर्णमासबोराभ्यामप्ये—‘ कञ्जुमाचारयति, संततमाचारयति, आचारमा-
चारयति ’ इति । तेषामुक्तत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्यस्वैकत्वादिकल्प इति
केन । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्तद्वाभुजानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ आचारे मन्वस्ताहित्यं धारा वा संततवाऽग्निमः ।

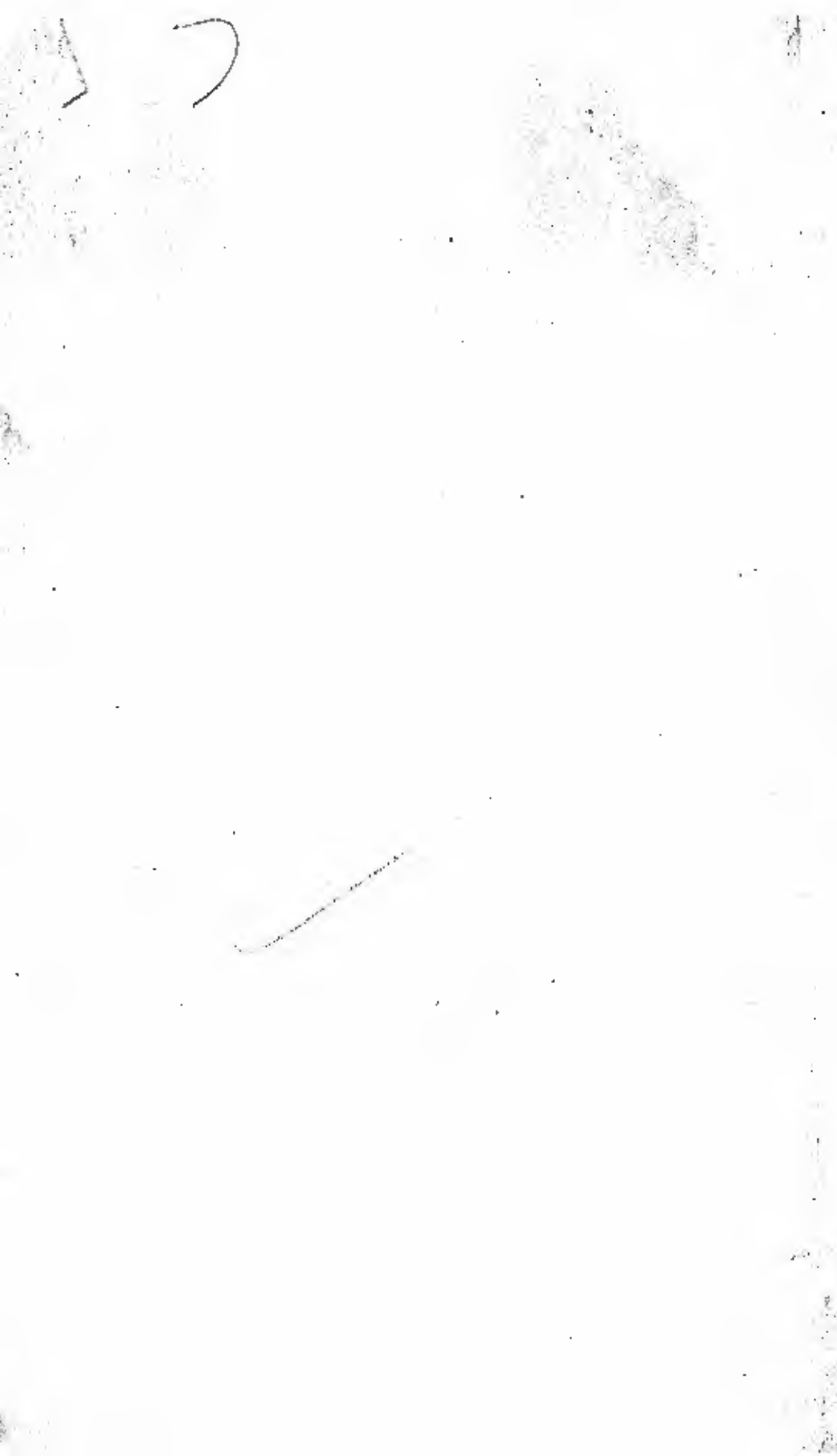
कर्मैकत्वान्नाऽऽव्यवहारनैरन्तर्यस्य संभवात् ॥ ”

संततमाचारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो
मन्वकर्मताहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्वादौ कर्मोपक्रम इति चेन्नैवम् । आ-
(वा) र्यमाणान्यविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयागाभा-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि
कर्मैकत्वाभावात् । अत्र तु न तथेति वैशम्भ्यम् । तथा सत्याचारायं यदाहं
गुह्या गुहीतं तत्तर्षं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि
मन्वकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाजुत्युक्तं पूर्वकात्तद-
र्तित्वजकार्णो मन्वस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्वान्ते कर्मसंनिपातः ॥

इति श्रीमस्तापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवर्ण-
दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1896

Call No. S52V22
Tai/Age

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title—Taittiriya-Samhita.
Part. IV.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.